

A. KAÝUMOW, I.SAFAROW, M.TILLABAÝEWA, W. FEDORKO

GEOGRAFIÝA

DÜNÝÄ SOSIAL-YKDYSADY
GEOGRAFIÝASY

Özbegistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan umumy orta bilim berýän mekdepleriň
9-njy synp okuwçylary üçin derslik hökmünde hödürülenen

Gaytadan işlenen we doldurylan başınji neşir

DAŞKENT – «O'ZBEKİSTON» – 2019

UO'K 33.91(100) (075)

KBK 65.04ýa721

Q 33

Syn ýazanlar:

Geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent **P. Gulamow**,

Özbegistanyň Halk mugallymy **H. Inogamow**,

Andijan döwlet uniwersitetiniň geografiýa kafedrasynyň müdiri, geografiýa ylymlarynyň kandidaty, dosent **R. Kadirow**,

Daşkent şäheriniň Mirabat tümenindäki 213-nji mekdebiň mugallymy **S. Berdiýewa**,

Daşkent şäheriniň Almazar tümenindäki 278-nji mekdebiň mugallymy **M. Awezow**,

Özbegistan Respublikasynyň İçeri işler ministrliginiň ýöriteleşdirilen mekdep-internatynyň geografiýa mugallymy, Halk tälimi otlıçnigi **J. Ismatow**.

Şertli belgiler:

- Daýanç düşünjeler we geografik atlar

- Soraglar we ýumuşlar

A. Kaýumow we başg. «Geografiýa» (Dünýäniň ykdysady-sosial geografiýasy). Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 9-njy synp okuwçylary üçin derslik. (A. Kaýumow, **I. Safarov**, M. Tillabaýewa, W. Fedorko) – D.: «O'zbekiston», 2019. – 176 s.

1.2 Awtordaş

ISBN 978-9943-01-584-5

UO'K 33.91(100)(075)

KBK 65.04ýa 721

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.

ISBN 978-9943-01-584-5

© «O'ZBEKİSTON» NÇDÖ, 2002, 2005, 2010, 2014, 2019.

GİRİŞ

Siz aşaky synplarda «Fiziki geografiýanyň başlangyç kursy», «Materikleriň we okeanlaryň fiziki geografiýasy», «Orta Aziýanyň we Özbegistanyň fiziki geografiýasy» hem-de «Özbegistanyň ykdysady we sosial geografiýasy» kurslarynda geografiýa ylmyna degişli dürlü maglumatlar bilen tanyşdyňyz. 9-njy synpda okadylýan «Dünýäniň ykdysady-sosial geografiýasy» kursy dünýäniň ykdysadyýetine, syýasatyna, ekologiýasyna, medeniýetine, mahlasy, durmuşyň ähli diýen ýaly taraplaryna mälim de-rejede baglanyşyklydyr. Bu predmet okuwçylara dünýä we onuň käbir böleklerine mahsus gaýtalanmaz geografik aýratynlyklary görkezip berýän, sosial-ykdysady ösüş prosesi we kanunalaýyklyklary barada jikme-jik maglumat bermegi bilen ähmiyetlidir.

Dersligiň esasy maksady – Size dünýä we onuň iri ýurtlarynyň ykdysady we sosial geografiýasyna degişli häzirki zaman bilim bermek, özbaşdak bilim almaga we ony amalyýetde ulanmagy öwretmekden ybarattdyr.

Derslik iki — «Dünýäniň umumy häsiýetnamasy» we «Dünýäniň regional häsiýetnamasy» bölümlerinden ybarat. Umumy bölümniň esasy wezipe-leri dünýäniň syýasy kartasy, tebigy resurslary, ilaty we hojalygy baradaky umumy ylmy düşünjäni şekillendirmekden ybarat. Dersligiň göwrüminiň 2/3 bölegini diýen ýaly eýeleýän regional böleginde dünýäniň iri sebitleri – Ýewropanyň, Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň we Awstraliýanyň syýasy kartasynyň, tebigy resurslarynyň, ilatynyň we ykdysadyýetiniň özboluşly aýratynlyklary açyp berlen. Şonuň ýaly-da, ähli kontinentlerdäki daýanç, ýagny her taraplayýyn üns bererlik döwletleriň geografik häsiýetnamalaryna bagışlanan temalar hem şol bölümden ýer alan. Iň uly üns respublikamız ýerleşýän Aziýa kontinenti ýurtlaryna gönükdirilen. Käbir ýurtlaryň ykdysady-geografik häsiýetnamasy şu ylymda kabul edilen we synagdan geçen usuly çemeleşmeden peýdalanmak bilen ýerine ýetirildi. Munda, geografik ýerleşiş, tebigy şertler we resurslar, ilatyň hojalykdaky ähmiyeti nukdaýnazaryndan bahalanýar.

Dersligi ýazanda awtorlar Birleşen Milletler Guramasy, Dünýä Banky, daşary ýurtlaryň statistik müdirlikleriniň resmi maglumatlary, Russiya Federasiýasy, ABŞ, Ýewropa ýurtlarynda neşir edilen maglumatnamalarдан, statistik toplumlardan, geografik atlaslardan we başga ylmy-usuly materiallardan peýdalandylar.

I BÖLÜM. DÜNÝÄNIŇ UMUMY HÄSIÝETNAMASY

1-NJI BAP. DÜNÝÄNIŇ SYÝASY KARTASY

1-§. Dünýäniň syýasy kartasy

Syýasy karta, döwlet, Birleşen Milletler Guramasy (BMG), iň iri we «kiçi» döwletler, ada döwletler, ýarymada döwletler, içki kontinental döwletler, garaşsyz döwletler.

Dünýäniň syýasy kartasynda, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, dünýäde 240-dan artyk ýurt bolup, şondan dünýä bileşigi tarapyndan garaşsyzlygy resmi taýdan ykrar edilen 194 sany suweren döwletler bar. Bulardan 193-si BMG-nyň işinde agza döwletler hökmünde, 1-i (Watikan) bolsa gözegçi-döwlet bolup gatnaşy়ar.

Döwletler bir-birinden dürli aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Şeýle möhüm taraplaryndan biri çägiň ululygy hasaplanýar. Dünýädäki 29 garaşsyz döwletiň meýdany 1 mln km²-dan uly bolup, şol sanda 12-siniň çägi 2 mln km²-dan, 6-synyň meýdany 5 mln km²-dan uludyr. Şuňuň bilen birlikde dünýädäki döwletleriň arasynda bir topar çäk taýdan maýda, ýa-da «kiçi» döwletler hem ünsi özüne çekýär (1-nji jedwele garaň). Dünýäniň syýasy kartasynda meýdany 1 müň km²-a ýetmeýän 24 sany garaşsyz döwlet bar. Şeýle döwletler dürli kontinentlerde, hususanda Ýewropada (Watikan, Monako, San-Marino, Lihtensteýn we başgalar), Aziýada (Maldiw Respublikasy, Singapur, Bahreýn), Amerikada (Sent-Kits we Newis, Grenada, Barbados we başgalar), Okeaniýada (Nauru, Tuwalu, Marşall adalary we başgalar) ýerleşy়ar.

Döwletler geografik ýerleşishi nukdaý nazaryndan, ilkinji nobatda, deňze çykyş mümkünçilige eýe hem-de şeýle mümkünçiliği ýok döwletlere bölünýär. Deňze çykmak mümkünçiliği bar döwletleriň arasynda bolsa ada, ýarymada we deňizýaka kontinental döwletler tapawutlanýar.

Ada döwletlere Indoneziýa, Filippin, Ýaponiýa, Sri-Lanka ýaly Aziýa, Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Islandiýa ýaly Ýewropa, Madagaskar, Kabo-

Werde, Komor adalary ýaly Afrika, Kuba, Gaiti, Ýamayka ýaly Amerika döwletleri hem-de Okeaniýadaky Papua-Täze Gwineýa, Täze Zelandiýa, Fiji we başgalar girýär. Saud Arabystany, Ispaniya, Italiýa, Norwegiýa, Koreýa Respublikasy, Wýetnam ýaly döwletleri bolsa ýarymada döwletlerine mysal hökmünde getirmek mümkün. Deňizýaka kontinental döwletler bolsa materikleriň esasy böleginde ýerleşyän bolup, deňze çykýan ýollaryna eýe. Şeýle döwletler dünýäde köp (Fransiýa, Germaniya, Polşa, Hytaý, Müsür, ABŞ we ş.m.).

1-nji jedwel

Dünýäniň 10 sany iň iri we 10 sany iň kiçi döwletleri

Nº	Döwletler	Çägi (ming km ²)	Nº	Döwletler	Çägi (ming km ²)
1	Russiya	17075	185	Malta	0,32
2	Kanada	9976	186	Maldiw Respublikasy	0,3
3	Hytaý	9599	187	Sent-Kits we Newis	0,26
4	Amerikanyň Birleşen Ştatlary	9519,4	188	Marşall adalary	0,8
5	Braziliya	8515,7	189	Lihtenşteýn	0,16
6	Awstralija	7692,0	190	San-Marino	0,06
7	Hindistan	3287,2	191	Nauru	0,02
8	Argentina	2780,4	192	Tuwalu	0,02
9	Gazagystan	2724,9	193	Monako	0,002
10	Alžir	2381,7	194	Watikan	0,0004

Dünýä okeanyyna we onuň deňizlerine gönüden-göni utgaşmaýan döwletler içki kontinental döwletler toparyny düzýär. Şeýle geografik ýerleşise eýe döwletler dünýäniň syýasy kartasynda 44 sany. Özbekistan Respublikasy hem içki kontinental döwlet hasaplanýar.

Dünýäniň häzirki syýasy kartasy dürlü taryhy prosesleriň täsirinde şekillenen. Aýratynam, Birinji we Ikinji jahan uruşlary, koloniýal ulgamyň dargamagy, sosialistik düzümiň ýatyrylmagy ýaly prosesler aýratyn üns bererlikdir. Şol taryhy wakalaryň täsirinde XX we XXI asyrлaryň dowamynda dünýäde garaşsyz döwletleriň sany dyngysyz artdy (2-nji jedwel).

Dünýäde we kontinentlerde garaşsyz döwletleriň sanynyň üýtgeýşi

Çäk	Garaşsyz döwletleriň sany				
	1900-nji ý.	1945-nji ý.	1990-nji ý.	2000-nji ý.	2018-nji ý.
Ýewropa	24	31	33	43	44
Aziýa	9	18	40	47	48
Afrika	4	3	52	53	54
Amerika	20	22	35	35	35
Awstraliýa we Okeaniýa	0	2	12	13	13
Dünýä	57	76	172	191	194

Dünýäniň syýasy kartasynda soňky döwürde iň uly özgerişleri getirip çykaran taryhy waka 1991-nji ýylda öňki Sowet Soýuzynyň dargamagy boldy. Şonuň netijesinde 15 täze garaşsyz döwlet emele geldi: Russiya, Ukraina, Belarus, Moldowa, Litwa, Latwiya, Estoniya, Gruziya, Ermenistan, Azerbaýjan, Gazagystan, Gyryzystan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbegistan.

Ýewropada 1991–1992-nji ýyllarda Ýugoslawiýanyň dargamagy netijesinde Sloweniya, Horwatiya, Bosniya we Gersegowina hem-de Makedoniya (2019-nji ýyldan başlap Demirgazyk Makedoniya diýilýär) garaşsyz boldy. Ýugoslawiýanyň düzümünde şonda diňe Serbiya bilen Çernogoriya galdy. 2006-nji ýylda bolsa Çernogoriya Serbiyadan bölünip, garaşsyz döwlete öwrüldi.

1993-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan Çehoslowakiya döwletiniň ýerine Çehiýa we Slowakiýa garaşsyz respublikalary döredi.

Dünýäniň syýasy kartasyndaky bu özgerişler halkara sosialistik düzümň ýatyrylmagy bilen bagly. Şonuň ýaly-da, şol proses bilen baglylykda 1990-nji ýylda Ýewropada iki nemes döwleti (Germaniya Federativ Respublikasy we Germaniya Demokratik Respublikasy) goşulyşmagy netijesinde ýeke-täk Germaniya Federativ Respublikasy, Aziýada bolsa Ýemen Arap Respublikasy bilen Ýemen Halk Demokratik Respublikasynyň birleşmeginiň hasabyna ýeke-täk Ýemen Respublikasy döredildi.

Başga syýasy prosesleriň täsirinde-de dünýäniň syýasy kartasynda täze suweren döwletler peýda bolmagy dowam etdi. Afrikada 1993-nji ýylda

köp ýyllyk uruş netijesinde Eritreýa Efiopiýanyň düzüminden çykyp, su-weren döwlet derejesine eýe boldy. Okeaniýada 1994-nji ýylda Palau döwleti ABŞ-nyň gözegçiligi astyndaky çäkden garaşsyz döwlete öwrüldi. Günorta-gündogar Aziýada 2002-nji ýylda Gündogar Timor garaşsyz döwletlere goşuldy. Afrika kontinentinde 2011-nji ýylyň 9-njy iýulynda referendum netijelerine görä, Sudanyň düzüminden Günorta Sudan döwleti bölünip çykdy.

-
1. Dünýäniň syýasy kartasyndaky XX we XXI asyrлaryň dowamynda bolup geçen özgerişler esasan nähili taryhy wakalar we prosesler bilen bagly boldy?
 2. Sowet Soýuzy dargamagy netijesinde haýsy döwletler garaşszlyk gazandy?
 3. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde bir uly adada hem-de iri adalar toparlarynda ýerleşyän döwletleri anyklaň.

2-§. Dünýä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi boýunça klassifikasiýasy

Sosial-ykdysady ösüş, jemi içerkى öniüm (JIÖ), ösen ýurtlar, ösyän ýurtlar, «Uly ýedilik» topary

Dünýä ýurtlarynyň iň möhüm belgilerinden biri – olaryň sosial-ykdysady ösüş derejesidir. Döwletleriň sosial-ykdysady ösenligini baha-lamak üçin birnäçe ölçegler ulanylýar. Bu ölçeglerden esasylary:

- jemi içerkى öniüm (JIÖ) umumy we ilatyň jan başyna görä göwrümi;
- milli ykdysadyetiň pudaklar düzumi;
- eksporthyň haryt düzumi hem-de ýurduň halkara ýöriteleşmesi;
- dürlü görkezijiler bilen kesgitlenyän ilatyň durmuş derejesi.

Dünýä ýurtlary şol ölçegler esasynda BMG tarapyndan 3 iri bloga bölünýär: *ösen, ösyän we geçiş ykdysadyyetindäki ýurtlar*.

Ösen ýurtlara, adatda Ýewropadaky ençeme döwletler (Gündogar Ýewropadan daşary), ABŞ, Kanada, Ýaponiya, Awstraliya, Täze Zelandiya, Ysraýyl we Günorta Afrika Respublikasy ýaly döwletler girizilýär. Şunuň bilen birlikde ahyrky ýyllarda Koreýa Respublikasy we Singapur hem ösen ýurtlar hökmünde ykrar edilýär. Ösen ýurtlaryň JIÖ-niň ilatyň jan başyna göwrümi 25 000 ABŞ dollarystan

artyklygy, häzirki zaman tehnologiýalara esaslanan gaýtadan işleýän senagatyň ýokary derejede ösenligi, eksport düzümünde taýýar öňümleriň agdyklyk etmegi, ilatyň saglyk we bilimlilik derejesiniň ýokarylygy bilen tapawutlanýar.

Ösen ýurtlaryň arasynda uly ykdysady kuwwaty we önemçilik göwrümi bilen «*Uly ýedilik*» toparyny düzýän döwletler aýratyn tapawutlanýar. Şol topara ABŞ, Kanada, Ýaponiya, Germaniya, Fransiya, Beýik Britaniya hem-de İtaliya girýär. Bu ýurtlar halkara ykdysady we syýasy gatnaşyklar ulgamynda möhüm orun tutýarlar.

Ýewropadaky Awstriya, Belgiya, Lýuksemburg, Niderlandiya, Norvegiya, Şwesiya, Finlandiya, Şweýsariya we başga ençeme «*Uly ýedilige*» girmeýän döwletler *kiçi ösen döwletler* toparyny düzýär.

Sosial-ykdysady we syýasy ulgamy dürli döwürlerde Ýewropadan göçüp gelen ilat tarapyndan şekillendirilen we häzirki günde ösüşiň ýokary görkezijileri bilen häsiýetlenýän Awstraliya, Täze Zelandiya, Ysraýyl, GAR ýaly döwletler «*göçürilen*» kapitalizm ýurtlary topary hökmünde tapawutlandyrylýar.

Aziýa, Afrika, Amerika hem-de Okeaniýanyň aglabा döwletleri ösýän ýurtlar bloguna girizilýär. Dünýä ilatynyň iň uly bölegi (2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 6 mldr adam) ýasaýan bu döwletler sosial-ykdysady ösüş derejesi we aýratynlyklary bilen bir-birinden epesli tapawutlanýarlar. Şonuň üçin hem ösýän ýurtlar birnäçe toparlara bölünýär. Şol sanda, uly tebigy-resursa, demografik we ykdysady kuwwata eýe Hytaý, Hindistan, Braziliya we Meksika *dayanç ösýän ýurtlar* toparyny düzýär.

Saud Arabystany, BAE, Kuweýt, Bahreýn, Umman, Bruneý döwletleri *nebiti eksport edýän ýurtlar* toparydyr. Katar tebigy gaz gazyp alýan we eksport edýän ýurt. Bu ýurtlarda JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän göwrümi ep-esli ýokary (meselem, 2017-nji ýyl ýagdaýyna görä, Katar bu görkeziji boýunça dünýäde 1-nji orny eýeleýär – 124 740 ABŞ doll.), ýöne olaryň ykdysadyýeti çig mal resurslaryna esaslanýanlygy sebäpli, bu döwletler ösen ýurtlaryň hataryna girizilmeýär.

Tebigy resurslaryň köpdürli we uly gorlaryna, uly ilat we zähmet resurslary kuwwaty, senagat we oba hojalygy ugurlarynda ýokary netijeleri

gazanýan Türkiye, Eýran, Pakistan, Indoneziya, Argentina we başga döwletlerden ybarat *iri industrial-agrar ýurtlar* topary şekillenýär.

Karib deňzindäki we Okeaniýadaky käbir ada ýurtlar *halkara turizme yöriteleşen* bolup, ilatyň durmuş derejesiniň beýlekilerden ýokary görkezijileri bilen tapawutlanyp durýan ösýän ýurtlaryň aýratyn toparyny düzýär.

Ösýän ýurtlaryň içinde iň agyr sosial-ykdysady ýagdaý *iň pes ösen ýurtlar* toparyna mahsus. Bu toparyň düzümine BMG tarapyndan häzirki wagtda 48 sany döwlet girizilen bolup, olaryň 34 sanysy Afrikada, 9 sanysy Aziýada, 4 sanysy Okeaniýada, 1 sanysy Amerikada ýerleşýär.

Öňki Soýuz respublikalary, 1990-njy ýyllara çenli sosialistik düzüm esasynda ösen, soňluk bilen bolsa ondan el çeken Gündogar Ýewropa döwletleri (Polşa, Çehiýa, Slowakiýa, Wengriýa, Bolgariýa we b.) hem-de Mongoliýa BMG tarapyndan aýratyn *geçiş ykdysadyýetindäki döwletler* bloguna birleşdirilýär. Özbegistan hem geçiş ykdysadyýetindäki döwletlerden biri hasaplanýar.

1. Dünýä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi nähili ölçegler esasynda bahalanýar?
2. Ykdysady ösen döwletleriň nähili toparlary tapawutlandyrylyar?
3. «Uly ýedilik» döwletleri, «göçürilen» kapitalizm ýurtlary hem-de daýanç ösýän ýurtlar we olaryň paýtagtlaryny sudury kartada bellik ediň.

3-§. Ýurtlaryň dolandyryş şekli we döwlet gurluşy

Dolandyryş şekli, respublika, prezidentlik respublika, parlamentar respublika, monarhiýa, konstitusion monarhiýa, absolýut monarhiýa, döwlet gurluşy, unitar döwlet, federatiw döwlet

Syýasy dolandyryşyň iki esasy – *respublika* we *monarhiýa* şekli tapawutlandyrylyar. Mälim bolşy ýaly, bu iki dolandyryş şekli, ilkinji nobatda, ýokary döwlet häkimiyétini şekillendirmek we geçirmek usullary bilen tapawutlanýar.

Respublika şekli Gadymky Rim döwründen mälim bolsa-da, onuň giň ýaýramagy XX asyryň ikinji ýarymyna dogry gelýär. 2018-nji ýyl ýagdaýyna görä, dünýäniň syýasy kartasynda 150 sany respublika döw-

letleri bar. Respublikalar esasan 3 görnüşe bölünýär: *prezidentlik, parlamentar* hem-de *gatyşyk*. Prezidentlik respublikalarynda häkimiyetiň esasy ygyýarlyklary prezidente degişli bolup, hökümet (Ministrler Kabineti) düzümi döwlet ýolbaşçysy tarapyndan şekillendirilýär. Käbir döwletlerde prezident bir wagtyň özünde döwlet we hökümet ýolbaşçysy wezipelerini eýeleýär. Prezidentlik respublikalaryna ABŞ, Meksika, Braziliýa, Argentina, Indoneziýa, Owganystan, Belarus, Gazagystan, Özbegistan ýaly ýurtlar mysal bolup biler. Prezidentlik respublika şekli iň köp Afrika we Amerika kontinentlerinde ýaýran.

Parlamentar respublikalarda hökümet düzümi parlament saýlawlary netijeleri esasynda syýasy partiyalar tarapyndan şekillendirilýär, prezidentiň funksiýalary bolsa çäklendirilen bolýar. Germaniýa, Awstriýa, Italiýa, Bolgariýa, Latwiýa, Estoniýa, Gresiýa, Ysraýyl, Hindistan, Günorta Afrika Respublikasy we başgalar ynha şeýle döwletlere girýär (goşmaça garaň). Parlamentar respublikalar köprük Ýewropada ýerleşýär.

Gatyşyk respublikalarda bolsa prezident we parlament bilelikde hökümet düzümimi şekillendirýärler we onuň işine gözegçilik edýär. Şeýle respublikalaryň hataryna Russiýa, Portugaliýa, Ukraina, Horwatiýa, Fransiýa, Alžir, Müsür we başga ýurtlar girýär.

Häzirki wagtda dünýäde 44 sany monarhiýa döwletleri bar bolup, olar *konstitusion* we *absolýut monarhiýalara* bölünýär (1-nji surat). Konstitusion monarhiýalarda döwlet ýolbaşçysynyň (korol, emir, knýaz we ş.m.)syýasy ygyýarlyklary mälim derejede çäklendirilen bolup, döwlet dolandyryşynda parlamentiň we hökümetiň orny möhüm hasaplanýar. Absolýut monarhiýa dolandyryş şekline eýe bolan döwletlerde bolsa monarhyň ygyýarlyklary çäklendirilmédik bolýar.

Häzirki günde monarhiýa döwletleriniň aglabasy (39 sanysy) konstitution monarhiýalar hasaplanýar. Şeýle döwletlerden 11-i Ýewropada, 9 sanysy Aziýada, 3 -si Afrikada, 10 -sy Amerikada, 6-sy Awstraliýa we Okeaniýada ýerleşýär. Konstitusion monarhiýalardan 15 -i Britaniýa Ar-kadaşlygy korollyklary bolup, olarda resmi ýagdaýda döwlet ýolbaşçysy Beýik Britaniýanyň monarhy (korol ýa-da korol aýal) hasaplanyp, amalda bu döwletleriň syýasy ulgamynда esasy roly premýer ministr oýnaýar. Şol taýpadaky döwletlere Kanada, Awstraliýa, Täze Zelandiýa, Papua-Täze Gwineýa we başgalar girýär.

1-nji surat. Käbir döwletleriň monarhlary (çepden saga): Daniýanyň korol aýaly Margrete II, Lesoto koroly Lesiye III, Ummam soltany Kobus.

Absolýut monarhiýalaryň umumy sany 5 bolup, olardan 4 -si Aziýada (Saud Arabystany, Ummam, Katar, Bruneý), biri Ýewropada (Watikan) ýerleşyär. Saud Arabystany hem-de Watikan döwletleri *absolýut teokratik monarhiýalar* hasaplanýar, çünki bu iki döwletde monarch dini ýolbaşçy wezipesini hem ýerine ýetirýär.

Dolandyryş-çäk ulgamy (döwlet gurluşy şekli) taýdan dünýä ýurtlary iki görnüşe, ýagny *unitar* we *federatiw* döwletlere bölünýär. Unitar döwletlerde bütin ýurduň çäginde ýeke-täk kanunçylyk ulgamy amal edýär, syýasy dolandyryş bolsa merkezleşen ýagdaýda amala aşyrylýar. Dünýä ýurtlarynyň aglabasy (166 sanyssy) unitar döwlet hasaplanýar.

Döwlet gurluşynyň birneme çylşyrymly şekli – bu federasiýadır. Şeýle döwletlerde kanunçylyk, ýerine ýetiriji we sud häkimiýeti merkezi (federal) hem-de territorial (ştatlar, prowinsiýalar, respublikalar we başgalar çäginde) derejelerden düzülýär. Federatiw döwletleriň sany, 2018-nji ýyl ýagdaýyna görä, 28 sany bolup, şol sanda, Ýewropada 6 sany, Aziýada 7 sany, Afrikada 6 sany, Amerikada 7 sany hem-de Awstralıýa we Okeaniýada 2 sany federasiýalar ýerleşyär.

Federatiw döwletleri gurmakda olaryň taryhy ösenlik aýratynlyklary (ABŞ, Germaniýa, Awstriýa, BAE we b.), çäginiň biçak ululygy (Kanada, Awstralıýa, Braziliýa) ýa-da ýaýrap gidenligi (Mikroneziýa Federatiw Şatlary, Komor adalary we b.), ilatynyň köp milletliligi (Hindistan, Nigeriya, Bosniýa we Gersegowina ýaly), şonuň ýaly-da başga sebäpleriň hasabyna alnan.

Häzirki döwürde-de käbir döwletlerde dolandyryş we döwlet gurluşy şeklini üýtgedilýändigine duşmak mümkün. Meselem, 2008-nji

ýylda Nepalda monarhiýadan el çekip, respublika dolandyryş şekline geçildi, 2017-nji ýylda Türkiye bolsa parlamentar respublikadan prezidentlik Respublikasyna öwrüldi. Şonuň ýaly-da, soňky ýyllarda federatiw döwletleriň hatary Yragyň, Nepalyň, Sudanyň, Günorta Sudanyň hasabyna köpeldi.

1. Prezidentlik we parlamentar respublikalaryň esasy tapawudyny düşündiriň. Respublikalaryň dürli tipleri haýsy kontinentlerde köpräk ýáýran?
2. Federatiw şekildäki döwlet gurluşy nähili faktorlaryň täsirinde şekillenýär?
3. Goşmaçadaky maglumatlardan peýdalanyп, deperde Ýewropadaky we Aziýadaky monarhiýa döwletleriniň sanawyny düzүн.

2-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ TEBIGY RESURSLARY

Tebigy resurslar, tükenmeyän we tükenyän tebigy resurslar; dikeldilýän we dikeldilmeyän tebigy resurslar, tebigy resurslaryň territorial birleşmesi, resurslar bilen üpjünçilik

Adamzat öz ýasaýşy we gündelik işi dowamynda dürli tebigy baýlyklardan (resurslardan) peýdalanýar. *Tebigy resurslar* diýip, adamyň ýasaýşy we işi dowamynda günüden-göni peýdalanylýan ähli görnüşdäki tebigatyň nygmatlaryna aýdylýar. Planetamyz köп we köpdürli tebigy resurslara eýe. Tebigy resurslaryň arasynda *mineral*, *ýer*, *suw*, *biologik* we *klimat* resurslarynyň ykdysady ähmiýeti ýokary.

Tebigy resurslar *tükenyän* we *tükenmeyän* toparlara bölünýär. *Ýer*, *suw*, *mineral*, *biologik* resurslar tükenyän tebigy resurslar hataryna girýär. Olar, öz gezeginde, *dikeldilýän* we *dikeldilmeyän* toparlara bölünýär. Dikelme aýratynlygyna *ýer*, *suw* hem-de *biologik* resurslar eýe. Mineral resurslar, ýagny gazylyp alynýan peýdaly zatlar, dikeldilmeýän tebigy baýlyk hasaplanýar.

Tükenmeyän tebigy resurslar Günüň energiyasy (geliöresurslar), şemal, deňiz galkmalarynyň we akymalarynyň energiyasy, Yeriň içki energiyasy (geotermal resurslar), agroklimatyk resurslardan ybarat.

Käte her hili tebigy resurslar bir çäkde duşýar we bu ýagdaý önumçılıgi ösdürmek üçin örän amatly hasaplanýar. Beýlekilerden kiçi çägiň möçberinde dürli tebigy resurslaryň barleygы *tebigy resurslaryň territorial birleşmesi* diýlip atlandyrylyar. Meselem, demir magdany we daşkömrүň territorial birikmesi ýa-da reňkli metallaryň magdanlary we gidroenergiya resurslarynyň territorial birleşmeleri ykdysadyýet üçin ep-esli ýokary baha eýe. Bular sebäpli gara hem-de reňkli metallurgiya ýöriteleşen senagat raýonlarynyň şekillenmegi üçin amatly mümkinçilikler döredilýär.

Tebigy resurslar we olaryň territorial birleşmeleri ýer ýüzi boýunça biendigan ýaýrandyr. Munuň sebäpleri ýer gabygynyň geologik gurluşy we ösüş taryhy, klimatyk we biologik şertiň köpdürlüligidir.

Şu sebäpli, dürli materikler, ýurtlar, çäkler tebigy resurslar bilen dürlüce üpjün edilen. Bu ýagdaýdan gelip çykyp *resurslar bilen üpjünçilik* düşünjesi ulanylýar. Tebigy resurslar bilen üpjünçilik diýende, tebigy resurslaryň umumy gorlarynyň görkezijisi bilen olardan peýdalanmak mukdarynyň arasyndaky gatnaşyk düşünilýär. Ol tebigy resursyň näçe ýyllara çenli ýetýändigi ýa-da resursyň gorunyň ilatyň jan başyna näceden dogry gelmek görkezijileri bilen aňladylýar.

Tebigy resurslar bilen üpjünçilik derejesine görä, dünýä ýurtlary, adatda üç topara bölünýär:

- 1) tebigy resurslaryň köp görnüşleri bilen gowy üpjün edilen ýurtlar;
- 2) tebigy resurslaryň käbir görnüşleri bilen gowy üpjün edilen ýurtlar;
- 3) tebigy resurslar bilen üpjün edilmedik ýurtlar.

Birinji topara dünýädäki territorial ululygы taýdan iň iri döwletler – Russiya, Hytaý, ABŞ, Kanada, Braziliya, Awstraliya, Hindistan, GAR, Gazagystan girýär.

Dünýädäki köp ýurtlar ikinji topara degişli. Meselem, Pars aýlagy döwletleri nebite we tebigy gaza, Günorta Amerikadaky dagly ýurtlar mis we polimetal magdanlaryna, Finlandiya suw we tokaý resurslaryna ep-esli baý.

Üçünji topara bolsa tebigy baýlyklar, aýratynam, mineral baýlyklar bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik «kiçi» döwletler (Watikan, Andorra, San-Marino, Singapur, Sent-Lýusiya, Tuwalu we b.) girýär.

Köp tebigy resurslar, ilki bilen, senagat önemçilik pudaklary üçin gymmatly çig mal hasaplanýar. Şu sebäpli senagat çig maly bilen üpjünçilik meselesi köp ýurtlaryň öñünde derwaýys bolup durýar.

1. Tebigy resurslar nähili toparlara bölünýär we olar nähili aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?
2. Haýsy döwletler dürli tebigy resurslar bilen iň gowy üpjün edilen?
3. Aşakdaky jedwelde getirilen maglumatlardan peýdalanyп, tebigy resurslar bilen üpjünçilik görkezijilerini hasaplaň.

№	Tebigy resursyň görnüşi	Resurs gory, mln. t.	Ýyllyk gazylyşy, mln. t.	Ilat sany, mln. adam	Resurs bilen üpjünçilik	Ýyllar hasabynda	Ilatyň jan başyna, t.
1	Nebit	36 000	500	120			
2	Kömür	27 000	900	54			
3	Mis	800	20	25			

5-§. Mineral resurslaryň geografiýasy

Mineral resurslar, ýangyç resurslar, magdanly resurslar, magdan däl resurslar, gor, kän, basseyň

Tebigatda minerallar halynda duşyan tebigy baýlyklara *mineral resurslar (gazylyp alynýan peýdaly zatlar)* diýilýär. Adam örän gadym zamanlardan bări bar bolan resurslardan peýdalanyп gelipdir. Döwürleriň geçmeli bilen bolsa peýdalanylýan mineral resurslaryň görnüşi we göwrümi barha artypdyr. Häzirki wagtda mineral resurslaryň 200-e golaý görnüşlerinden hojalyk zerurlyklary üçin peýdalanylýar. Olar 3 topara, ýagny ýangyç-energetika, magdanly we magdan däl mineral resurslaryna bölünýär.

Tükenýän we dikeldilmeýän tebigy resurs hasaplanýan ýerasty gazylyp alynýan baýlyklardan peýdalanmak göwrümi ýyldan ýyla artýar. Mineral resurslardan iň uly göwrümde sarp edilýänler: nebit, tebigy gaz, kömür, demir magdanlary we gurluşyk materiallarydur (3-nji jedwel).

Mineral ýangyç-energetika resurslaryna kömür, nebit, tebigy gaz, torf, ýanyjy slanes, uran girýär. Mineral ýangyç gidlarynyň iň uly bölegi kömre (70–75 % çenli) dogry gelýär. Ýangyç mineral resurslarynyň känleri gadymky platformalaryň çetki çöketlik böleklerinde köpräk duşýar.

Häzirki wagtda dünýäde 3 600-den gowrak kömür basseyňleri we känleri bar bolup, olar jemi gury ýeriň 15 % -ini eýeleýär. Iri kömür basseyňleri köpräk Demirgazyk ýarym şarda ýerleşýär. Kömrüň iň iri gidlary ABŞ, Russiya, Hytaý, Awstraliya, Hindistan, Germaniya, Ukraina, Gazagystan, GAR we Indoneziya döwletlerine dogry gelýär.

3-nji jedwel

Iň möhüm gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň dünýä boýunça anyklanan gidlary we gazyp alnyşy (2016-njy ý.)

Gazylyp alynýan zatlaryň görnüşleri	Ölçeg birligi	Anyklanan gidlary	Ýyllyk gazyp alnyşy
Kömür	mlrd.t	861,5	7,3
Nebit	mlrd.t	191,3	4,3
Tebigy gaz	trln. m ³	180	3,6
Demir magdany	mlrd.t	160	2,1

Dünýä boýunça 600-e golaý nebit we gaz basseyňleri anyklanan. Nebit we gaz känleriniň hem esasy bölegi planetamyzyň demirgazyk ýarym şarynda ýerleşýär. Iň iri nebit-gaz gidlary Pars aýlagy döwletleri, Wenesuelada, Demirgazyk Amerikada (ABŞ, Kanada, Meksika), Russiyada (esasan, Günbatar Sibir), Kaspiýaka ýurtlarynda, Demirgazyk Afrikada (aýratynam, Liwiýa we Alžir), Gwineýa aýlagy ýurtlarynda (aýratynam, Nigeriya) hem-de Hytaýda ýerleşýär.

Dünýä ykdysadyýetinde magdanly (metal) gazylyp alynýan resurslarynyň ähmiýeti iňňän uludyr. Yer ýüzünde magdanly mineral resurslara baý sebitler, meselem, Alp-Gimolay, Ýuwaş okeanboýy sebitleri bar. Şeýle sebitler senagat üçin möhüm çig mal bazasy bolup hyzmat edýär we käbir döwletleriň ykdysady ösüşini kesgitleýär. Hytaý, Russiya, ABŞ, Kanada, Awstraliya, Braziliya, GAR, Gazagystan,

Hindistan, Çili, Peru dünýäde gara we reňkli metal çig mallaryna iň baý ýurtlar hasaplanýar.

Magdan däl mineral baýlyklardan iň möhümleri nahar duzy, kaliý duzlary, fosforit, kükürt, almaz, gurluşyk materiallary hasaplanýar. Olaryň känleri gadymy platformalarda, gasynly daglarda, şor kölleriň çöketliklerinde köp duşýar. Dürli mineral duzlaryň gorlary boýunça dünýäde Russiýa, ABŞ, Hytaý, Hindistan, Boliwiýa, Belarus, Awstraliýa ýaly ýurtlar öndebarlyjydyr. Almazyň uly gorlaryna eýe bolan döwletler bolsa Russiýa, Awstraliýa, Botswana, GAR, Kongo Demokratik Respublikasy, Kanada, Angola we başgalardyr.

Tebigy mineral resurslaryň şu wagta çenli, esasan, ykdysady-tehniki taýdan amatly ýerleşise we şerte eýe känleri özleşdirip gelindi. Täze mineral känleri gözlemek işleri soňky döwürlerde, esasan, Russiýanyň demirgazyk we gündogar çäklerinde, ABŞ-nyň günbatar dagly böleginde we Alýaskanyň, Kanadanyň demirgazygynda, Günorta Amerikanyň, Awstraliýanyň, Afrikanyň kem özleşdirilen çöl, dagly we tokaýly ülkelerde işeňňir alnyp barylýar. Emma ýetip barmak kyn bolan çäklerden gazylyp alynýan mineral çig malyň özünü ödeýiş gymmaty ep-esli ýokarydyr. Şu sebäpli, adamzadyň mineral resurslardan akyllы başly peýdalanmak babatyndaky iň möhüm wezipelerinden biri bu tebigy nygmatlary tygşytlap ulanmak ýollaryny tapmakdan ybarat.

1. Haýsy mineral resurslar iň köp ulanylýar?
2. Nebit we tebigy gaz gorlarynyň esasy bölegi haýsy çäklere dogry gelýär?
3. Mineral resurslaryň ýangyç-energetika, magdan däl görnüşlerine baý bolan döwletleri anyklaň.

6-§. Tükenmeýän we dikeldilýän tebigy resurslaryň geografiyası

Agroklimatik resurslar, ýer resurslary, suw resurslary, biologik resurslar, geotermal resurslar.

Agroklimatik resurslar. Çäkleriň dürli ekin yetişdirmek mümkünçilikleri köp taýdan klimata bagly. Oba hojalygy pudaklarynyň ösüşine täsir edýän klimat mümkünçiliklerine *agroklimatik resurslar* diýilýär. Iň möhüm agroklimatik görkezijiler netijeli temperaturalar (+10 °C -dan ýokary) ýyllyk ýygyndysy hem-de çyglylyk koeffisiýenti (ygallaryň mukdarynyň mümkün bolan bugarmagyna gatnaşygy) hasaplanýar.

Mälim bolşy ýaly, howanyň temperaturasy ekwatordan polýar giňliklere tarap barha peselýär. Ekwatoryň töwereginde netijeli temperaturanyň ýyllyk ýygyndysy 8 000 °C-dan ýokary bolsa, arktika we subarktika klimat guşaklyklarynda u 400 °C-a hem ýetmeýär. Şonuň üçin hem tropik, subekwatorial we ekwatorial klimat guşaklyklarynda dürli yssy söýyän ekinleri yetişdirmek hem-de ýylyň dowamynda iki-üç gezek hasyl almak mümkünçiliği bar.

Ekerançylyk üçin tebigy çyglylyk faktory hem uly ähmiýete eýe. Ýylyň yssy wagtynda-da ygallar ýeterli derejede ýagýan çäklerde ekerançylygy emeli suwaryssyz ösdürmek mümkün we bu ýagdaý oba hojalygynda ep-esli serişdäniň tygşytlanmagyna kömek edýär. Klimaty yssy, emma gurakçyl bolan içki kontinental ülkeler üçin bolsa tebigy çyglylygyň azlygynyň hasabyna suwarymly ekerançylyk mahsusdyr. Yssy musson klimatly çäklerde emeli suwaryş, esasan maýyl we gurak gyşda ulanylýar.

Ýer resurslary. Ýer adam üçin her tarapdan iň ähmiyetli tebigy resurs hasaplanýar, çünkü ilityn gündelik durmuş zerurlyklary serişdeleriniň hemmesi diýen ýaly ýerden öndürip alynýar.

Häzirki wagtda dünýä ýer fondunyň umumy göwrümi 13,4 mlrd. gektara deň. Adamzat üçin iň uly ykdysady ähmiýete eýe bolan oba hojalygynda peýdalanýan ýerler dünýäniň umumy ýer fondunyň 34 %-ini düzýär. Şol sanda, işläp bejerilýän ýerleriň ülşi 11 %-e, ýaylalaryňky bolsa 23 % -e deň. İşläp bejerilýän ýerler dünýäde yetisdirilýän azyk önümleriniň 88 %-ini, ýaylalar bolsa 10 %-ini üpjün edýär. Diýmek, ýer resurslarynyň iň gymmatly bölegi işläp bejerilýän (ekin ekilýän) meýdanlardyr. Ýer

fondunyň düzümine, şunuň bilen birlikde, tokaýlar (30 %), ilatly punktlar we inženerlik desgalary gurlan tehnogen ýerler (3 %) hem-de kem peýdalanylýan ýa-daönümsiz ýerler (33 %) girýär.

Ekerançylykda peýdalanylýan ýerleriň iň uly meýdanlary ABŞ, Hindistan, Russiya, Hytaý, Kanada, Braziliya, Gazagystan we Ukraina dogry gelýär. XX asyryň dowamynда işläp bejerilýän meýdanlaryň göwrümi dünýä boýunça iki esse giñeldildi. Tarp ýerleri özleşdirmek, batgaly we zeý ýerleri işe salmak, çöllere suw çykarmak ýoly bilen ekin meýdanlaryny giñeltmek işleri, aýratynam, ABŞ-da, Kanadada, Awstralıyada, Russiýada, Gazagystanda, Hytaýda, Braziliyada giň gerimde alnyp barylýa.

Emma, uly kynçylyklaryň hasabyna özleşdirilen ýerler ýuwaş-ýuwaşdan hatardan çykyp barýär. Ilki bilen, topragyň ýuwulmagy, ýagny eroziýa prosesi her ýyl oba hojalygynda peýdalanylýan 6–7 mln. hektar ýerden mahrum edýär. Ýerleriň batgalanmagy we şorlanmagy netijesinde ýene 1–1,5 mln. hektar ekin meýdanlary hatardan çykýar. Şäherleriň we obalaryň giñelmegi, senagat we transport gurluşyklarynyň ýyldan ýyla ösmegi-de ekin meýdanlarynyň gysgalmagyna getirýär.

Suw resurslary. Mälim bolşy ýaly, Ýer şaryndaky bar bolan suwuň esasy bölegi Dünýä okeanynda we deňizlerinde toplanan. Süýji suw resurslary bolsa gidrosferanyň umumy göwrüminiň bary-ýogy 2,5 % -ini düzýär. Yöne onuň esasy bölegi Ýer şarynyň çet, peýdalanmak kyn bolan Antarktida, Arktika hem-de belent daglardaky garlarda we buzluklarda toplanan.

Adamzadyň süýji suwa bolan zerurlygyny kanagatlandyrýan esasy çeşme derýalar bolup, olardaky suwuň umumy mukdary bary-ýogy 47 mün

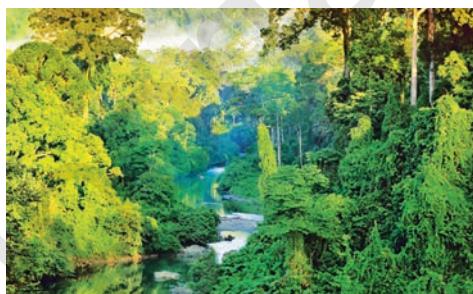
km^3 -dyr. Ekwatorial we aram klimat guşaklyklarynda derýalary we kölli köp bolup, bu çäkler süýji suw resurslaryna ep-esli baý. Süýji suw bilen iň gowy üpjün edilen döwletler hataryna Braziliya, Russiya, Kanada, ABŞ, Indoneziya, Wenesuela, Peru, Mýanma, Täjigistan we başgalar girýär. Gury ýeriň uly bölegini eýeleýän gurakçyl çäklerde bolsa suw resurslarynyň göwrümi tebigy halatda kem. Üstesine-de olarda ekerançylyk, esasan, emeli suwaryş arkaly alnyp barylýar.

2-nji surat. Dünýädäki iň iri suw howdanlaryndan biri – Karuna deryasyndaky Guri suw howdany (Wenesuela).

Derýalaryň suwundan netijeliräk peýdalanmak üçin suw howdanlary gurlan (2-nji surat). Häzir dünýäde gurlan suw howdanlarynyň sany 40 müňden geçdi. Iri suw howdanlarynyň sany boýunça ABŞ, Hytaý, Hindistan, Braziliýa we Russiýa aýratyn tapawutlanýar.

Biologik resurslar diýip, Ýer üstüniň ösümlik we haýwanat baýlykla-ryna aýdylýar. Aýratynam tokaý resurslarynyň hojalyk we ekologik ähmiyeti iňňän uly. Dünýäde tokaýlar 40 mln. km² (4 mlrd. hektar), ýa-da bütin gury ýeriň 30 % -e golaýyny düzýär. Ýöne tokaýlaryň agaç materiallary taýýarlamak maksadynda çapylmagy, täze ýerleri özleşdir-mek, dürli senagat gurluşyklarynyň köpelmegi tokaýlaryň barha kemel-megine getirýär.

3-nji surat. İňňýaprakly taýga tokaýlary (çep tarapda) we giň ýaprakly tropik tokaýlar (sagda).

Dünýäde giňlik boýunça uly aralyga uzap gidýän iki – Demirgazyk we Günorta tokaý guşaklyklary bar (3-nji surat). Demirgazyk tokaý guşaklygy aram we bölekleýin subtropik klimatly çäkler boýunça ýerleşýär. Bu guşaklygyň tokaýlarynyň möhüm aýratynlygy, olarda, esasan, dik ösýän oňat hilli, iňňeýaprakly agaçlaryň ösýänligidir. Şeýle tokaýlara Russiýa, Kanada, ABŞ, Finlandiya döwletleri bay.

Günorta tokaý guşaklygy, esasan, tropik we ekwatorial klimat guşaklyklary boýunça ýerleşýär. Tropik tokaýlarda, esasan, giň ýaprakly daragtalar gür, gatyşyk we köp ýarusly bolup ösýär. Bu tokaýlar agaçlyk aýratynlyklary ýokary bolan gymmatly daragtara ep-esli baý. Günorta tokaý guşaklygynda Braziliýa, Peru, Kolumbiýa, Wenesuela, Kongo Demokratik Respublikasy, Hindistan, Mýanma, Indoneziýa ýaly ýurtlar iň uly tokaýly meýdanlara eýe.

4-nji surat. Islandiýadaky geotermal elektrostansiýalardan biri.

Ýaponiýa, Täze Zelandiýa, Filippin, Papua-Täze Gwineýa, Italiýa, Meksika, ABŞ-nyň günbatar Şatlary, Russiýanyň gündogar çäkleri geotermal resurslara baý (4-nji surat).

1. Agroklimatik resurslar, esasan nähili görkezijiler bilen kesgitlenýär?
2. Suw resurslary bilen üpjünçilik nähili faktorlara bagly?
3. Ýer resurslarynyň köpelmegine we kemelmegine getirýän prosesleri düşündiriň.

7-§. Häzirki zaman ekologik meseleler

Tebigatdan peýdalanmak, global, regional we lokal ekologik meseleler, «yssyhana neti̇esi», «ozon deşikleri», çölleşme, tokaýsyzlanma, siýiji suw resurslary, ekologik syýasat.

Jemgyýet bütin taryhy dowamynda tebigy gurşaw bilen organiki baglylykda ösüpdir. Tebigy resurslardan peýdalanmak, olary goramak we gaýtadan dikeltmek bilen bagly işler ugry *tebigatdan peýdalanmak* diýlip atlandyrylyar. Tebigatdan peýdalanmak *akylly başly* we *akylly başsyz* ýagdaýda amala aşyrylmagy mümkün. Tebigatdan akylly başly peýdalanylanda, tebigy baýlyklar kadaly sarp edilip, olary goramaga we gaýtadan dikeltmäge, daşky tebigy gurşawyň sagdyn ýagdaýyny saklama-
ga gerekli derejede üns berilýär. Eger jemgyýetiň hojalyk işi neti̇esinde tebigy gurşaw we onuň resurslarynyň ýagdaýy erbet tarapa üýtgesse, tebi-

gatdan peýdalanmak akyllı başsyz hasaplanýar. Tebigatdan akyllı başsyz peýdalanylanda, landşaftlardaky deňagramlylyk bozulýar hem-de dürli gerimdäki we görnüşdäki ekologik meseleler emele gelýär.

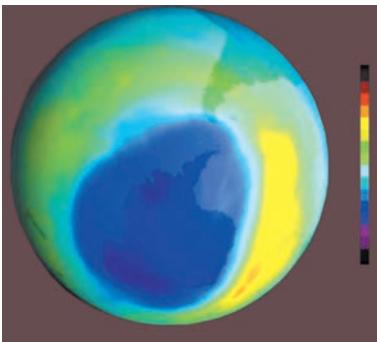
Ekologik mesele tebigatdan akyllı başsyz peýdalanmak netijesinde tebigy gurşawyň hiliniň ýamanlaşmagydyr. Ekologik meseleler territorial gerimi taýdan 3 derejä bölünýär:

- global (planetar);
- regional (sebitleýin);
- lokal (ýerli).

Global ekologik meseleler bütin geografik gabygyň ýagdaýyna täsir edýär we olary çözmeň boýunça dünýädäki ähli döwletleriň hereketlerini birleşdirmeli. *Regional* ekologik meseleleriň netijeleri bir ýa-da birnäçe goňşy döwletleriň çäginde duýulýar. *Lokal* ekologik meseleler bolsa kiçi gerimdäki çäkler möçberinde ýüze çykýar. Aşakda häzirki döwrüň iň derwaýys global ekologik meselelerinden käbirleri barada maglumatlar getirilen.

«*Yssyhana netjesi*» meselesi. Atmosfera elektrik energetika, metallurgiýa, himiýa we başga senagat pudaklary, transport serişdeleri, kosmosa kosmiki gämileri uçurmak hem-de ygallar sebäpli güýçli hapalanýar. Her ýyl milliardlarça tonna gaty, gaz şekilli, aerozol çykyndylar atmosfera çykaryp goýberilýär. Atmosferanyň düzümünde, aýratynam, ys gazy (CO), kömürturşy gazy (CO_2) kükürt oksidleri (SO_2 , SO_3), azot dioksidi (NO) ülşünüň barha artmagy uly ekologik meseleleri getirip çykarýar. Atmosferadaky bu gazlaryň mukdarynyň artmagy netijesinde Günüň ýyladyş režimi bozulyp başlady. Ýokarda sanap geçilen gaz şekilli maddalaryň atmosferadaky bölejikleri ýeriň üstüne gelýän şöhlelenmäni geçirip, ondan serpilýän yssylyk radiasiýasyny atmosferanyň aşaky gatlaklaryndan ýokary gowy geçirimeýär. Bu proses atmosferanyň aşaky gatlagynyň ortaça ýyllyk temperaturasynyň ýuwaş-ýuwaşdan ýokarlanmagyna, ýagny global klimat şertiniň özgermegine getirýär. Öz gezeginde bu ýagdaý, planetamyzyň polýuslaryndaky we belent daglaryndaky köp ýyllyk buzluklaryň meýdanynyň gysgalmagyna getirýär.

Bu meseläni aradan aýyrmak üçin dünýädäki ähli döwletler «*yssyhana*» gazlarynyň atmosfera çykarylyşyny kemeltmelidirler. Ýaponiýanyň Kioto şäherinde 1997-nji ýylda birnäçe ösen hem-de geçiş

5-nji surat. Antarktidanyň üstünde ozon gatlagy ýukalaşanlygynyň shematik görnüşi.

Antarktida utgaşýan çäklerinde, soňky ýyllarda bolsa Ýewraziýanyň demirgazyk giňlikleriniň üstünde-de emele gelip başlady (5-nji surat).

Kanadanyň Montreal şäherinde 1987-nji ýylда birnäçe döwletler freon gazlaryny öndürmegi we olardan peýdalanmagy çäklendirmek baradaky halkara ylalaşyga gol çekdiler. Bu günüki güne gelip, bu ylalaşyga dünýädäki aglab aýurtlar goşulan. Hünärmenleriň pikiriçe, eger Montreal ylalaşygy berk ýagdaýda ýerine ýetirilýän bolsa, ozon gatlagynyň normadaky galyňlygy 2050-nji ýyla gelip gaýtadan dikelyär.

Çölleşme meselesi. Çölleşme diýip, çöllük aýratynlyklary mahsus bolan çäkleriň meýdanynyň barha giňelmek prosesine aýdylýar. Onuň esasy sebäpleri daragtalaryň we gyrymsy agaçlaryň çapylmagy, çarwa mallarynyň tertipsiz bakylmagy, suw resurslaryndan akyllı başsyz peýdalanylмагy hasaplanýar. Çölleşme onlarça döwletlerdäki iň hasyldar ýerleri öz giridabyna çekýär. Çölleşme, aýratynam, Afrika, Günorta-günbatar, Merkezi we Günorta Aziýa döwletlerine uly höwp döredýär. Gury ýeriň umumy meýdanynyň 40 % böleginde çölleşme alamatlary anyklanan. Ýer üstüniň degişli böleginde 2 milliard adamdan artyk ilat ýasaýar.

1994-nji ýylда BMG çölleşmä garşı görüşmek baradaky Halkara konwensiýany kabul etdi. 1995-nji ýyldan başlap her ýyl 17-nji iýunda Büttindünýä çölleşme we gurakçylyga garşı görüşmek günü bellenýär. 2010–2020-nji ýyllaryň aralygy BMG tarapyndan «Çöllere we çölleşmä garşı görüşmäge baýşlanan on ýyllyk» diýip ygлан edildi.

ykdysadyýetindäki döwletler mahsus şertnama («Kioto protokoly») gol çekip, bu babatda anyk borçnamalary öz üstlerine aldylar.

Ozon gatlagynyň dargamagy meselesi. Atmosferanyň hapalanmagy adamzadyň öňüne ýene bir çylşyrymlы meseläni goýýar. Soňky ýyllarda howa ftor-hlorly birleşmeleriň (freonlar) köp çykarylyp goýberilmegi netijesinde Ýerdäki ýasaýşyň galkany hasaplanýan ozon gatlagynyň barha ýukalaşyandygy anyklandy. «Ozon deşigi» diýlip atlandyrylyán ynha şu ýagdaý, ilki Günorta Amerikanyň

Tokaýsyzlanma meselesi. Adamzat bütin taryhy dowamynda tokaýlary çapmak bilen, olaryň meýdanynyň gysgalmagyna sebäpçi bolupdyr. Bu ýagdaý köp çäkleri, şol sanda, Merkezi Aziýanyň tebigy şerti ni duýarly derejede üýtgedip goýberdi. Emma ýiti ýagdaýda tokaýsyzlanma prosesi ahyrky 100 ýylyň dowamynda bolup geçýär. Aýratynam ekwatorial guşaklykdaky tokaýlar hem-de gurakçyl klimatly dagly çäklerdäki tokaýlaryň meýdanynyň gysgalmagy geografik gabykdaky tebigy deňagramlylyk üçin uly howp döredýär. Bu meselä garşy göreşmegiň esasy ýollary tokaýlaryň çapylmagyny çäklendirmek hem-de olary emeli ýagdaýda köpeltemek bilen baglydyr. Bu babatda dünýä boýunça gowy mysallar bar. Meselem, Beýik Britaniýada ahyrky 50–60 ýylда tokaýlaryň meýdany 3 esse köpelen. Ýaponiýada tokaýlaryň çapylmagy berk çäklendirilgenligi sebäpli entege çenli ýurduň çäginiň 2/3 bölegi tokaý landşaftlary eýeleýär. Birleşen Arap Emirliklerinde ahyrky ýyllaryň özünde birnäçe million daragt nahallary çöllere ekildi. Özbegistanda hem ýakyn ýyllara niyetlenen Ada deňziniň guran düýbüni tokaýlaşdyrmak işleriniň giň gerimli planlary düzülen we basgańcaklaýyn amala aşyrylyar.

Süýji suw ýetmezçiliği meselesi. Adamzadyň süýji suwa bolan zे- rurlygyny kanagatlandyrýan esasy çeşme derýalar bolup, olaryň uly bölegi ilat ep-esli seýrek ýaşaýan sowuk we ekwatorial klimatly çäkler boýunça akýar.

Gury ýeriň 1/3 böleginden köprägini eýeleýän gurakçyl klimatly çäklerde suw ýetmezçiliği bar. Demirgazyk we Günorta Afrika, Günorta we Günorta-günbatar Aziýa ýurtlary, şonuň ýaly-da, Özbegistan, Türkmenistan, Gazagystan ýaly Merkezi Aziýa döwletlerinde bu mesele ep-esli derwaýys hasaplanýar.

Häzirki wagtda Pars aýlagy, Orta deňizýaka ýurtlary, Gazagystan, ABŞ, Ýaponiýa, Karib deňzi ada ýurtlarynda deňiz suwuny süýjeltmek işleri barha giňeyär.

Ekologik syýasat – ylmy maslahatlary hasaba almak bilen, tebigy gurşawy goramak we ony sagdynlaşdyrmaga, tebigy resurslardan akyllı başly peýdalanmaga we olary baýlaşdyrmaga gönükdirilen hereketler top-lumy. Şeýle syýasat milli, regional we global möçberde alnyp barylýar we özünde tebigaty goramagyň hukuk esaslaryny döretmek we olara amal etmegi nazarda tutýar.

Soňky ýyllarda ABŞ, Ýaponiýa, Ýewropa we GDA döwletleri, käbir ösýän ýurtlar çylşyrymlı ekologik ýagdaýy sagdynlaşdyrmaga gönükdiren normatiw-hukuk resminamalaryny kabul edip, amalyyetde ulanyp başladylar.

Köp döwletlerde ekologik şerti sagdynlaşdyrmak üçin ulgamly ýagdaýda göreşyän syýasy hereketler we partiýalar işjeň iş alyp barýar.

Möhümi, daşky-gurşawy goramak we ekologiyany sagdynlaşdyrmak meselelerini çözmeke BMG we onuň köp bölmeleri işjeň iş alyp barýar. Şol sanda, BMG-nyň daşky-gurşawy goramak maksatnamasy (YUNEP) bar. Bu halkara guramanyň baş edarasy Keniýanyň paýtagty Naýrobi şäherinde ýerleşyär.

1. Ekologik meseleler näme? Olary getirip çykaryan esasy sebäp nämeden ybarat?
2. Global ekologik meseleleriň regional we lokal derejedäki ekologik meselelerden tapawudyny düşündiriň.
3. «Yssyhana netijesi» ekologik meselesiniň manysyny we sebäplerini düşündiriň.
4. Ekologik syýasat diýende näme düşünilýär?

3-NJI BAP. DÜNYÄNIŇ ILATY

8-§. Dünýä ilatynyň sany, ösüşi we ýerleşishi

Ilat sany, ilat sanynyň ösüşi, ilatyň gaýtadan emele gelmegi, tebigy ösüş, ilatyň territorial ýerleşishi, ilatyň gürlüğü.

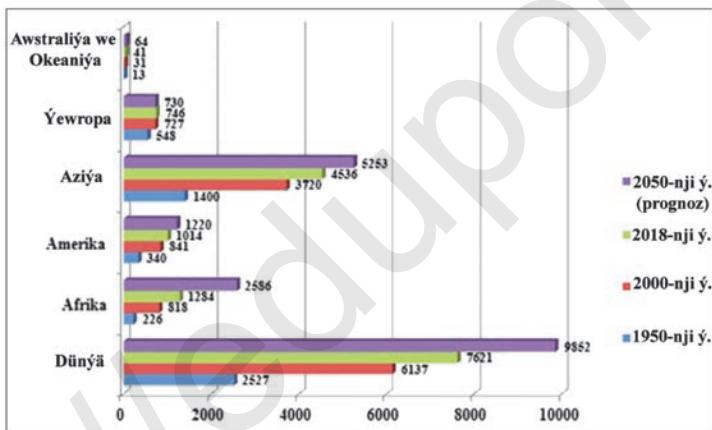
Dünýä ilatynyň sany, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 7 mlrd. 620 mln. adamdan artykdyr. Planetamyzyň ilaty bu mukdar sepgide ýetenliginiň özboluşly taryhy bar.

Ylmy çeşmeleriň maglumatlaryna görä, adamlaryň iň gadymy aňly wekilleri – *Homo sapiens* – mundan takmynan 50 müň ýyllar öň peýda bolupdyr. Demirgazyk-gündogar we Gündogar Afrika, Günorta Ýewropa hem-de Old Aziýa irki adamlar peýda bolan we olar tarapyndan birinji bolup özleşdirilen çäkler hasaplanýar. Soňluk bilen gadymy adamlaryň

dürli sebitlere tarap ýörişi – irki migrasiýalar netijesinde ol ýerler ilat tarapyndan özleşdirilip başlanypdyr. Uzak döwürler dowamynda adamzadyň esasy bölegi Ýewropa, Aziá we Afrika kontinentlerinde ýaýapdy. Beýik geografik açыşlar köp sanly ilatyň täze tapyлан ýerlere göçüp geçmegine sebäپci boldy we onuň netijesinde kontinentleriň arasynda ilat sanynyň gaýtadan paýlanmagyna getiripdir.

Maddy we sanitär-gigiyenik şertleriň agyrlygy, ýygy-ýygydan gaýtalanyп durýan açlygyň, keselleriň epidemiýalarynyň täsirinde uzak taryhy döwürleriň dowamynda dünýä ilatyň ölüm derejesi ýokary, tebigy köpeliş derejesi bolsa pes bolupdyr.

XIX asyrda Ýewropada we Amerikada bolup geçen senagat öwrülişigi, lukmançylyk gulugynyň ösmeği netijesinde bu kontinentlerdäki ilatyň ortaça ömür görssi we tebigy köpeliş derejesi artdy.

6-njy surat. Dünýä sebitleriniň ilat sanynyň dinamikasy.

Dünýäniň ilaty sany XX asyr dowamynda 1,6 mlrd. adamdan 6,1 mlrd. adama čenli ýetip, onuň iň ýokary depginleri 1960-njy ýyllardan soňky döwürlere dogry gelýär. Bu ýagdaý Ikinji Jahan urşundan soňky döwürlerde Aziya, Afrika we Okeaniya döwletleriniň syýasy garaşsyzlyk gazanmagy, olara BMG tarapyndan ynsanperwerlik kömekleriniň berilmegi netijesinde ilatyň arasynda ölüm derejesiniň peselmegi hem-de ilat sanynyň çalt depginlerde artmagy netijesinde emele geldi. Netijede 1960–1980-njy ýyllarda dünýäde «demografik partlama» (ölüm derejesiniň peselmegi sebäpli ilat sanynyň çalt depginlerde köpelmegi) prosesi bolup geçdi (6-njy surat).

Soňky ýyllarda ilatşynas alymlar «demografik portlama» ahyryna ýetip barýan diýen ýaly proses hökmünde baha berýän bolsalar-da, Afrikanyň we Aziýanyň ençeme döwletlerinde ilatyň ýyllyk tebigy köpeliş derejesi entegem ýokary derejededigi anyklandy. Şunuň bilen birlikde dünýäniň ösen döwletlerinde tebigy köpelişiň otrisatel ýagdaýy – **demografik križis** ýagny **depopulýasiýa** (*dogluşyň ölüme görä pesligi*) ýüze çykýar. Bu ýagdaýy häzirki günde Ýewropanyň dürli döwletlerinde (meselem, Germaniya, Ukraina, Serbiýa we b.) görmek mümkün.

4-nji jedwel

Dogluş, ölüm we tebigy köpeliş koeffisiýentleri (1000 adama görä, 2018-nji ýylky maglumatlar)

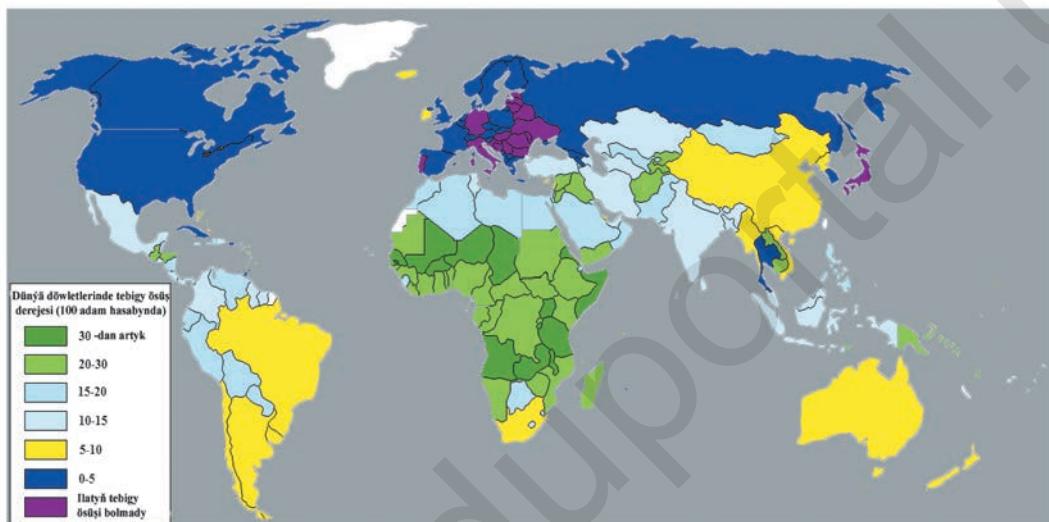
Çäk	Dog-luš koeff.	Ölüm koeff.	Tebigy ösüş koeff.	Bäbekler ölüm koeff. (her 1000 bäbege görä)	Ortaça ömür döwri	
					erkekler	aýallar
Dünýä	19	7	12	31	70	74
Afrika	35	9	26	50	61	64
Amerika	15	7	8	13	74	80
Aziýa	17	7	10	26	71	74
Ýewropa	10	11	-1	4	75	82
Awstraliýa we Okeaniýa	17	7	10	21	76	80

Sebitleriň ilat sanynyň döwürleýin özgermegi ilkinji nobatda onda bolýan dogluş we ölüm görkezijileriniň gatnaşygy esasynda şekillenýän tebigy köpeliş derejesi bilen bagly. 4-nji jedweliň maglumatlaryndan dürli kontinentlerde ilat gaýtadan emele gelmeginiň mukdar görkezijileri dürlücedigi görnüp dur. Afrikada ilatyň tebigy ösüş koeffisiýenti dünýäniň ortaça görkezijisinden ýokary, galan kontinentlerde bolsa bu görkeziji pesräk derejede.

Döwletlerde ilatyň tebigy ösüsü ýokary derejede saklanmagyna sosial-ykdysady we medeni faktorlar uly täsir edýär. Şäherleşme prosesi, aýallaryň maglumatlylyk we jemgyýetçilik zähmetinde işlilik derejesiniň ýokarylygy,

durmuş derejesiniň ýokarlanmagy we adamlaryň maddy zerurlyklarynyň giňelmegi dünýäniň ençeme döwletlerinde dogluş bilen ilatyň tebigy ösüş koeffisiýentiniň pes bolmagyna täsir edýär (7-nji surat).

Bir ýaşa çenli bolan bäbekleriň ölümü we ortaça ömür görmek derejesi görkezijileri-de döwletleriň ykdysady ösenlik ýagdaýy, lukmançylyk gullugynyň ösüsü, ilatyň durmuş derejesi bilen organiki baglydyr.

7-nji surat. Dünýä ilatynyň tebigy ösüsü.

Mälim bolşy ýaly, dünýä ilaty territorial taýdan biendigan ýaýran. Munda tebigy, taryhy, sosial-ykdysady faktorlaryň täsiri uly. Düzlük, derýa hem-de deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlügi derejesiniň ýokarydygy tebigy şert faktory (meselem, Gang derýasynyň jülgesi, Kanto pesligi), Orta deňizýaka, Mesopotamiýa ýaly çäklerde bolsa şeýle ýagdaýyň şekillenme-gi olaryň özleşdiriliş döwri bilen bagly. Ykdysady ösen döwletlerde we dürli önemçilik merkezlerinde ilat sanynyň ösüsünde sosial-ykdysady ösüş derejesiniň ähmiýeti uly. Ilat sany köp bolan sebitlerde gürlik derejesi hem ýokary bolýar.

Dünýä ilatynyň ortaça gürlügi 1 km^2 -a 50 adamdan artyk bolýar. Aziýa ilatyň gürlügi derejesi iň ýokary bolan kontinent hasaplanyp, onuň gündogar, günorta we günorta-gündogar böleklerinde ilatyň gürlügi aýratynam ýokarydyr. Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa kontinentleriniň

ýewropalylar tarapyndan ilki özleşdirilen böleklerinde ilatyň gürlüğü beýlekilerden ýokary. Mongoliýa, Namibiýa, Awstraliýa, Kanada, Gazzagystan ýaly döwletler dünýäniň ilatyň gürlüğü görkezijisi iň pes bolan döwletleriniň hataryna girýär. Bu ýagdaý amatsyz tebigy şert bilen bagly.

1. Náme üçin uzak taryhy wagtyň dowamynda Ýer ýüzünde ilat sany ýütgemedi diýen ýaly?
2. Beýik geografik açyslar dünýä ilatynyň sebitler boýunça paýlanyşyna nähili täsir edýär?
3. Goşmaçadaky jedwel maglumatlary esasynda Ýewropanyň, Aziýanyň, Afrikanyň, Amerikanyň, Awstraliýa we Okeaniýanyň ilat sanyna görä baş sany öndebarlyjy döwletlerini anyklaň we depderiňizde olaryň sanawyny düzüň.
4. Dünýä ilatynyň territorial ýerleşişine nähili faktorlar uly täsir edýär?

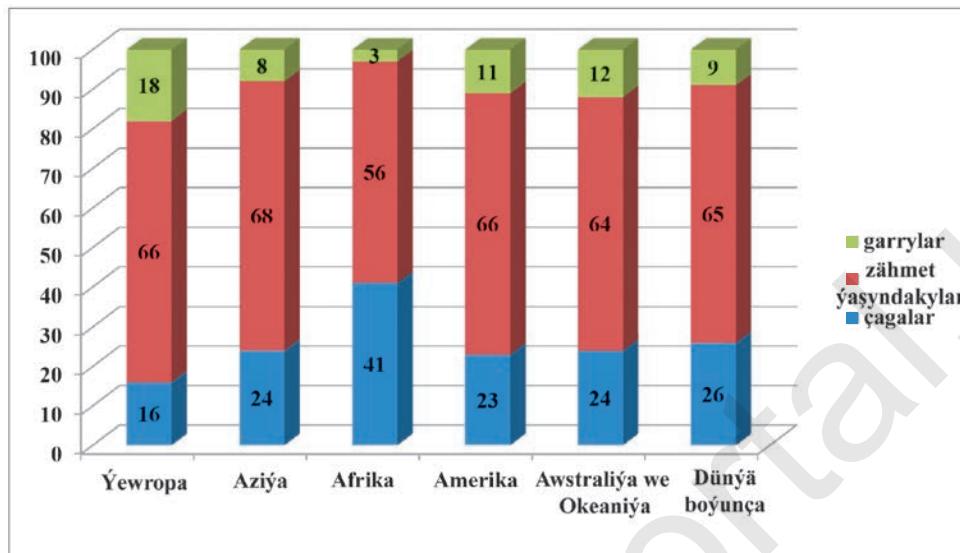
9-§. Dünýä ilatynyň jynsy, ýaş düzümi

Erkekler, aýallar, çagalar, ulular, garrylar, jyns, ýewropeoid, mongoloid, negrdegişli, awstroloid, metis, mulat, sambo.

Ilatyň tebigy ösüş depginleri ilatyň ýaş-jyns düzümine täsir edýär. Ilatyň ýaş düzümine görä çagalar (0–14 ýaş), zähmet ýaşyndakylar (15–64 ýaş) hem-de garrylar (65 ýaş we ondan ýokary) toparlaryna bölünýär. Ýaş toparlarynyň arasyndaky gatnaşyk geçen taryhy döwürleriň dowamynda özgerip gelipdir. Uzak döwürleriň dowamynda dünýä ilatynyň ýaş düzümide garrylaryň ülşि örän pes bolup, XX asyra gelip ýyldan ýyla şol toparyň wekilleriniň ülşи artyp başlady. Muňa, ilkinji nobatda, lukmançylyk gullugynyň ösüsü, ilatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagy sebäp boldy. Házırkı döwürde dünýä sebitleriniň ilatynyň ýaş düzümi dürlüçe (8-nji surat).

Tebigy ösüş ýokary bolan Afrika we Aziýa ilatynyň ýaş düzümide çagalaryň ülşи garrylaryňka garanda ep-esli ýokarydygy göze taşlansa, demografik krizis bolýan Ýewropa döwletlerinde bu ýagdaýyň tersine şaýat bolmak mümkün. Çagalar ülşüniň ýokarylygy bilen Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) ýaly Afrika döwletleri tapawutlanýar. Bu babatdaky iň pes görkezijiler bolsa Ýaponiya (12 %), Germaniya (13 %), İtaliya (13 %), Gresiya (14 %) döwletlerinde anyklandy.

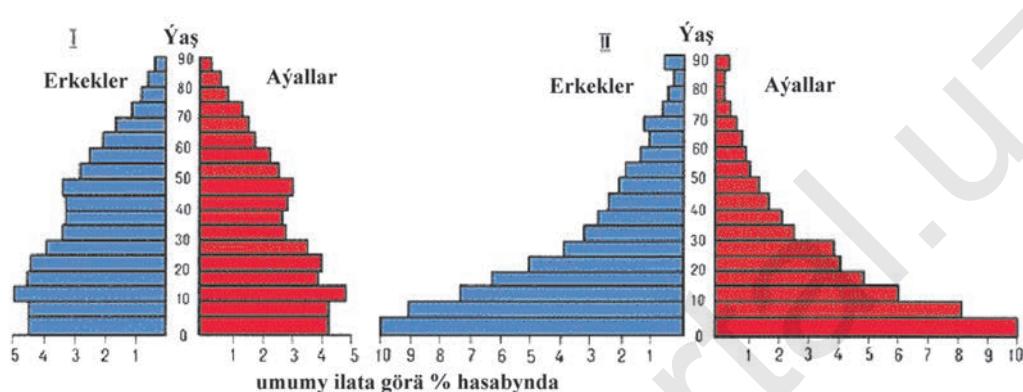

8-nji surat. Dünýä sebitleriniň ilatynyň ýaş düzümi (%, 2018-nji ý.).

Ilatyň jynsy düzümine üns bersek, dünýäde áýallary bilen erkekleriň ülşidéň diýen ýaly, emma áýallaryň hem-de erkekleriň ülşiyýokaryrak bolan döwletler bar. Dünýä ilatynyň jynsy düzümünde erkekleriň ülşisi 50,5 %, áýallaryňky bolsa 49,5 % -e deň (2018-nji ý.). Afrika, Günorta Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa kontinentlerinde jynslaryň ülşisi bir-birine deň diýen ýaly bolsa, Ýewropa we Demirgazyk Amerika döwletlerinde áýallaryň ülşisi birneme artyk. Aziýa kontinentiniň döwletleriniň aglabasynda, aýratynam, Gündogar, Günorta we Günorta-günbatar Aziýada erkekleriň ülşisi áýallaryňka garanda ýokary. Muňa esasan şol sebitlerde áýallaryň sosial derejesiniň pesligi sebäpdır. Pars aýlagy sebitindäki arap döwletlerinde bolsa erkekleriň agdyklyk etmegine işçi güýjuniň daşky migrasiýasy hem täsir edýär.

Ilatyň ýaşy we jynsy düzümini derňände ýaş-jyns piramidasыndan peýdalanylýar. Onda mälim bir çägiň ilaty sany ýaş toparlary kesiginde hem-de jynsy gatnaşykda nähili ülüşlidigini görmek mümkün. Ösen döwletlerde ilatyň arasynda ýyldan ýyla tebigy ösüş derejesiniň peselmeği netijesinde çagalalaryň ülşisi kemeliip, orta we garry ýaşdakylaryň ülşisi barha artýar. Ösýän döwletleriň aglabasynda bolsa tebigy ösüşin ýokarylygy ýaş-

jyns piramidasy aşaky böleginiň ülşü ýokary bolmagynda galýar. Bu döwletlerde erkekleriň ülşünüň artykdygyny hem görmek bolar (9-njy surat).

9-njy surat. Dünýäniň dürli (I – ösen, II – ösýän) döwletlerinde ilatyň ýaş-jyns piramidası.

Adamzadyň jynslary adam organizminiň gadymky döwürlerde tebigy gurşaw, aýratynam klimat şertine uýgunlaşmagy sebäpli emele gelip, daşky görnüş alamatlary bilen tapawutlanýarlar. Dünýä ilatynyň uly bölegi dört esasy jynsa (ýewropeoid, mongoloid, negroid we awstraloid), galan bölegi bolsa aralyk we gatyşyk jynslara degişli.

Açyk öwüşginli deri, tolkun şekilli ýa-da tekiz, ýumşak saç, esasan mawyreňk göz, bürgüt burun, ýuka we orta dodaga eýe bolan ýewropeoid jynsy wekilleri Ýewropa, Amerika, Awstralıya we Okeaniya ilatynyň esasy bölegini düzýär. Şonuň ýaly-da, Aziýanyň günorta, günorta-günbatar, merkezi, Afrikanyň demirgazyk böleklerinde-de köp sanly ýewropeoidler ýasaýarlar. Ýokarda sanap geçilen jynsy alamatlar, esasan demirgazyk çäklerde ýasaýan ýewropeoidlere mahsus bolup, günorta bardygy saýyn ýasaýış gurşawy bilen baglylykda beden, saç we göz reňkleriniň doýgun görnüşleri ýüze çykyp başlaýar. Adamzadyň 40 %-dan gowragy şu jynsyň wekilleriniň ülşüne dogry gelýär.

Mongoloid jynsynyň wekilleri goňur öwüşginli deri, tekiz, gaty doýgun reňkli saç, gözüň doýgun reňkli görnüşleri, bürgüt ýa-da orta ýalpak burun, göz üsti gapagynyň bölünip durmagy, ýeňse böleginiň giňelenligi bilen tapawutlanýar. Mongoloidler, esasan Aziýa kontinentinde giň ýaýran.

Amerikanyň düýpli ilaty hasaplanýan Amerika indeýesleri we eskimoslar hem şu jynsa degişli (10-njy surat).

Ýewropeoid jynsy

Mongoloid jynsy

Negroid jynsy

10-njy surat. Esasy jyns wekilleri.

Negroid jynsy wekilleri, esasan Afrika hem-de Amerika kontinentleri döwletlerinde ýaşaýarlar. Gara reňkli deri, tekiz, gaty, buýra gara reňkli saç, gözüň doýgun reňkli görnüşleri, äniniň bölünip çykanlygy, ýalpak burun, pökgi dodak olara mahsus esasy alamatlar hasaplanýar. Afrika bu jyns wekilleriniň asyl ata watany hasaplanyp, olaryň uly bölegi Beýik geografiq açýşlar döwründe Amerikanyň dürli sebitlerine mejbury ýagdaýda gul edip äkidilipdir.

Awstraloid jynsy uzak döwrüň dowamynda negroid jynsynyň bir görnüşi hökmünde bahalanypdyr. Ýöne soňky ýyllardaky barlaglar olaryň gelip çykyşynyň negroidler bilen bagly däldigini görkezýär. Doýgun reňkli deri, ýalpak burun, pökgi dodaklara eýe bu jynsyň wekilleri, esasan Awstraliýa we Okeaniýa căklerinde ýaýran. Awstraliýa aborigenleri, papuaslar, melaneziýalarylar şol jynsyň wekilleri hasaplanýar.

Esasy jynslar esasynda birnäçe aralyk we gatyşyk jynslar şekillenen. Aralyk jynslara efiop, ural, pamir-fergana (Merkezi Aziýa döwletleri, şol sanda, Özbegistanda giň ýaýran) ýalyalar mysal bolup biler. Amerika kontinenti ilatynyň jynsy düzümimde metis, mulat, sambo gatyşyk jyns wekilleri agdyklyk edýär.

1. Ilatyň ýaş düzümine tebigy ösusü derejesi nähili täsir edýär?
2. Náme üçin ösen döwletlerde çagalar ülşí garrylara garanda pes?
3. Ýewropeoid jynsynyň wekilleriniň dünýä boýunça giň ýáýranlygyna sebäp näme?
4. Amerika kontinentinde gatyşyk jynslaryň şekillenmegi nähili faktorlara bagly?

10-§. Dünýä ilatynyň etnik we dini düzümi

Etnos, taýpa, halkyjet, millet, dil maşgalalary we toparlary, halkara gepleşik dilleri, din, sada din, ýerli din, buddizm, hristiançylyk, yslam dini.

Ilatyň milli düzümi çäklerde ýasaýan etnoslar (grekçe *etnos* – «halk») ülsüdir. Etnoslar adamlaryň taryhy taýdan şekillenen, ýasaýış çägi, medeniýeti, durmuş terzi bilen özara tapawutlanýan sosial toparlar hasaplanýar. Olaryň taýpa, halkyjet hem-de millet görnüşleri bar.

Taýpa adamlaryň iň gadymy ýönekeý sosial toparlary hasaplanýar. Olar häzirki günde, esasan Amazoniyada, Okeaniyada, Afrikanyň merkezi çäklerinde saklanyp galan. *Halkyjet* bolsa taýpa bilen milletiň arasyndaky etnik birlik bolup, az sanly etnoslardan ybaratdyr. Halkyjetler, esasan Aziýa we Afrika döwletlerinde bar.

Yeke-täk dili, çägi, medeniýeti, mentaliteti we milli özlüğini aňmak aýratynlyklary ýokary derejede şekillenen, köp ýagdaýlarda öz syýasy döwletlilik däplerine eýe bolan iri etnoslar *millet* diýlip atlandyrylyar. Dünýä milletleriniň arasynda wekilleriniň sany 100 mln. adamdan artyk bolan 12 sany (5-nji jedwel), 50–100 mln. adam bolan 12 sany, 25–50 mln. adam bolan 17 sany millet bar.

Dünýä döwletleri milli düzüm aýratynlygyna görä, bir milletli (meselem, Ýaponiya, Islandiya, Norwegiya), bir milletiň başgalaryna görä uly ülse eýe bolan (meselem, ABŞ, Fransiya, Türkiye), iki milletli (meselem, Kanada, Belgiya), gelip çykyşy bir-birine ýakyn milletlerden ybarat (meselem, Owganystan, Pakistan), köp milletli (meselem, Hindistan, Indoneziya) döwletler toparlaryna bölünýär.

Etnos medeniýetiniň özeni dil hasaplanýar. Dünýädäki etnoslar dilleriniň meňzeşligi we garyndaşlygyndan gelip çykp, 20-den artyk *dil maşgalalaryna* birleşdirilýär. Olaryň arasynda hindi-ýewropa dil maşgalasyna degişli halklar sanya görä agdyklyk edýär. Dünýä ilatynyň 1/2 bölegi

diýen ýaly şol maşgalanyň düzümine girýän dillerde gepleşyär. Özbekler altaý diller maşgalasynyň türki toparyna degişli millet hasaplanýar.

5-nji jedwel

Wekilleriniň sany 100 mln. adamdan gowrak bolan milletler (2018-nji ý.)

Nº	Milletler	Umumy sany, adam
1	Hanlar (hytaýlylar)	1 mlrd. 310 mln.
2	Hindiler	280 mln.
3	Bengallar	235 mln.
4	Amerikalılar	200 mln.
5	Braziller	175 mln.
6	Ruslar	150 mln.
7	Ýaponlar	130 mln.
8	Meksikalılar	147 mln.
9	Nemesler	140 mln.
10	Panjaplylar	110-120 mln.
11	Biharlar	115 mln.
12	Ýawalylar	105 mln.

Dünýäde gepleşyänler sany 100 mln. adamdan geçyän 11 sany dil bar bolup, Hytaý (1 mlrd. 310 mln. adam), iňlis (420 mln. adam), hindi (350 mln. adam), ispan (335 mln. adam), rus (250 mln. adam) dilleri olaryň arasynda agdyklyk edýär. Hytaý, iňlis, ispan, fransuz, arap we rus dilleri BMG işinde ulanylýan resmi diller hasaplanýar.

Ilatyň dini düzümi. Dinler sada (primitiw), ýerli we dünýewi dinlere bölünýär. Dini ygtykadyň iň sada görnüşi bolan primitiw dinler hazır, esasan taýpalaryň arasynda saklanyp galan. Totemizm, animizm, fetişizm ýaly görnüşleri bar.

Ýerli dinler (*bir ýa-da birnägee doganlyk milletleriň arasynda ýáýran dinler*), esasan bir döwlet ýa-da sebitiň möçberinde ýáýran. Ýerli dinleriň arasynda induizm dini uýyanlar sanyna görä öndebarlyjy. Sikhizm, konfusiýlik, iudaizm (musaýylyk), sintoizm hem ýerli dinlerdir (6-njy jedwel).

6-njy jedwel

Ýerli dinleriň ýaýran sebitleri

Nº	Ýerli dinler	Uýýanlaryň esasy bölegi ýaýran sebitler
1	Induizm	Hindistan, Nepal, Šri-Lanka
2	Sikhizm	Hindistan (Penjap şaty)
3	Konfutsiylik	Hytaý
4	Sintoizm	Ýaponiýa
5	Iudaizm (musáýylyk)	Ysraýyl, ABŞ

Dünýäniň birnäçe döwletlerinde ýaýran, uýýanlar sany köp bolan üç dünýewi din bar. Bular buddizm, hristiançylyk, yslam dinleridir. Uýýanlaryň sanyna görä (2 mlrd. 400 mln. adamdan artyk) katolik, protestantlyk we prawoslaw mezheblerine bölünýän hristiançylyk öndebarlyjydyr. Bu diniň wekilleri dünýäniň ähli sebitlerinde ýaýran.

7-nji jedwel

Dünýewi dinleriň ýaýran sebitleri

Nº	Dünýewi dinler	Uýýanlaryň esasy bölegi ýaýran sebitler
1	Buddizm	Gündogar we Günorta-gündogar Aziýa
2	Hristiançylyk	Ýewropa, Demirgazyk Aziýa, Amerika, Awstraliýa, Tropik Afrika
3	Şondan: katolik	Günbatar we Günorta Ýewropa, Günorta Amerika, Tropik Afrika
4	protestantlyk	Demirgazyk Ýewropa, Demirgazyk Amerika, Awstraliýa
5	prawoslaw	Gündogar we Günorta Ýewropa, Demirgazyk Aziýa
6	yslam	Günorta-günbatar, Günorta, Günorta-gündogar we Merkezi Aziýa, Demirgazyk Afrika
7	Şondan: sünnüler	Köp musulman döwletler
8	şailer	Eýran, Azerbaýjan, Yrak, Bahreýn

Peýda boluş döwrüne görä dünýewi dinleriň arasynda iň ýaşy hasaplanýan yslam dini 1 mlrd 600 mln.dan artyk uýýanlara eýedir.

50 sany döwlet üçin döwlet dini hasaplanýan yslam dini, esasan Demirgazyk Afrika, Günorta-günbatar, Merkezi, Günorta, Günorta-gündogar Aziýa çäklerinde giň ýáýran. Onuň sünnüler we şailer mezhebleri bar.

Gündogar we Günorta-gündogar Aziýada (Hytaý, Ýaponiýa, Mongoliýa we başgalar) esasy ygytykat çeşmesi bolan buddizm dini 700 mln.dan artyk uýýanlara eýe. Onuň mahaýana, hinaýana, lamaizm ýaly mezhebleri bar.

1. Umumy sany 100 mln.dan geçýän milletleriň territorial ýaýraýyş aýratynlyklaryny anyklaň.
2. Dinleriň geografik ýaýramagynda territorial tapawutlaryň gelip çykmagyna nähili faktorlar täsir edipdir?
3. Házırkı günde sada dinler saklanyp galan çäkleri kartadan görkeziň.

11-§. Dünýä ýurtlarynyň urbanizasiýasy

şäher, urbanizasiýa prosesi, millioner şäherler, aglomerasiýa, megalopolis.

Obalar we şäherler ilatly punktlaryň iki esasy görnüşi hasaplanýar. Mälim bolşy ýaly, şäher diýip ilatynyň esasy bölegi oba hojalygyndan başga pudaklarda meşgul bolan ilatly punktlara aýdylýar. Házırkı döwürde şäherler her bir döwletiň esasy önemçilik, dolandyryş, transport merkezlerine öwrülenligi hiç kime sir däl. Hüt şäherler ilatyň medeni ýadawlygy çykarmagyny üpjün edip berýän menzilgähler hasaplanýar.

Önümçilik ugurlarynyň ösüsü, aýratynam, senagat öwrülişiginiň bolup geçmegi, alys, çet çäklere çenli ýetip barmaga mümkünçilik berýän transport ýollarynyň gurulmagy dünýäde şäherler sanynyň ýiti artmagyna getirdi. Şähäre mahsus ýasaýyş täri bolsa köp adamlary özüne çekip, olary şähäre göçüp gelmäge ündeýär. Netijede dünýäde *urbanizasiýa* prosesi çalt depginlerde ösýär.

Urbanizasiýa – (latynça «urb» – «şäher») – şäherler, şäher ilatynyň sanynyň we ülsünüň artmagy, şäher durmuş terziniň ýaýraýyş prosesi.

Urbanizasiýa derejesi, adatda, jemi ilatyň düzümünde şäher ilatynyň ülşi bilen ölçenýär. Eger 1800-nji ýylda Yer ýüzünüň ilatynyň 3 % -i şäherlerde ýaşan bolsa, aradan yüz ýyl geçip, bu görkeziji 14 % -e ýetdi.

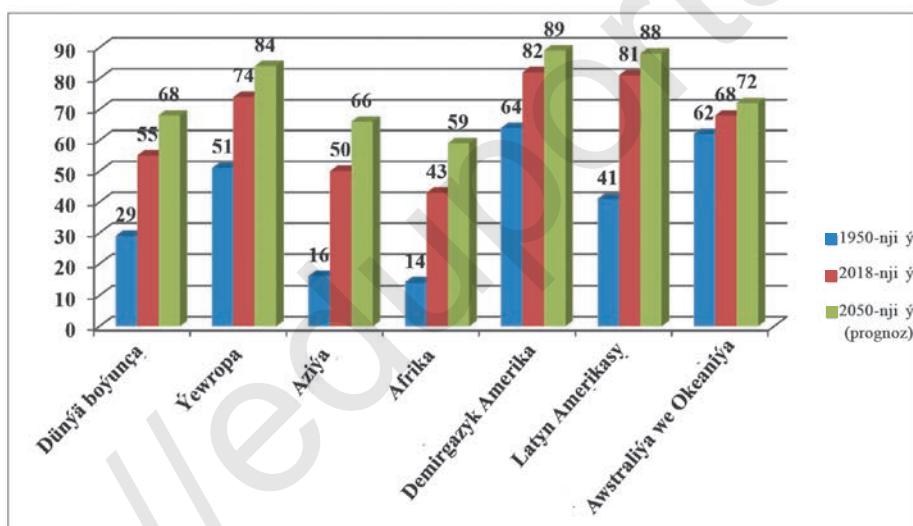
2000-nji ýyla gelip dünýäde urbanizasiýa derejesi 47 % -i düzdi. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, dünýä boýunça urbanizasiýanyň ortaça görkezijisi 55 % -e deň boldy.

Urbanizasiýa derejesiniň görkezijileri boýunça dünýä döwletlerini üç taýpa bölmek mümkün:

1. Şäher ilatynyň ülşى 75 %-den ýokary bolan ýokary derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, ABŞ, Yaponiya, Belgiýa we b.);

2. Şäher ilatynyň ülşى 50 %-den 75 % çenli bolan ortaça derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, GAR, Peru, Hytaý we b.);

3. Şäher ilatynyň ülşى 50 %-den kem bolan pes derejede urbanizasiýalaşan döwletler (meselem, Müsür, Bangladeş, Moldowa we b.)

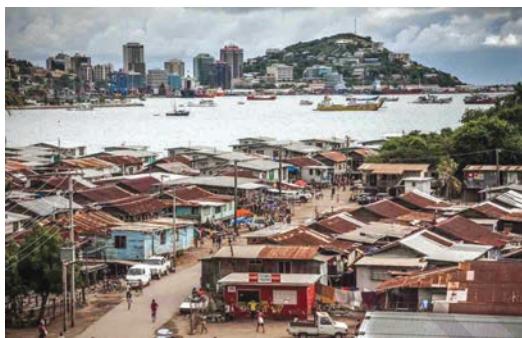

11-nji surat. Dünýä sebitlerinde urbanizasiýa derejesiniň özgerişи (% hasabynda).

Sebitleriň arasynda iň ýokary urbanizasiýa derejesi Demirgazyk Amerika degişli (82 %). Bu görkeziji Latyn Amerikasynda 81 %, Yewropada 74 %, Awstraliýa we Okeaniýada 68 %, Aziýada 50 %, Afrikada 43 % -i düzýär (11-nji surat). Dünýäniň ähli sebitlerinde urbanizasiýa derejesi döwürleýin ýagdaýda barha artýar. Yewropa, Demirgazyk Amerika, Awstraliýa we Okeaniýa çäklerinde bu görkezijiniň özgerişи beýlekilerden

haýal geçýär. Aziýada we Afrikada bolsa ilatyň tebigy ösüşi ýokarylygy, obalardan şäherlere güýçli ilat migrasiýasy täsirinde urbanizasiýa derejesi tiz artyp barýar.

Ýöne ösýän döwletlerde şäher ilatynyň sanynyň artmagy *galp urbanizasiýa* görnüşinde hem geçýär. Galp urbanizasiýa netijesinde iri şäherleriň töwereginde zerur infragurluş elementlerine eýe bolmadyk, obalardan göçüp gelen ilat tarapyndan tertipsiz ýagdaýda gurlan menzilgählar sekilenýär (12-nji surat). Şeýle menzilgähleriň meýdany aýratynam Braziliýadaky we Hindistandaky iri şäherlerde ep-esli uly.

12-nji surat. Galp urbanizasiýa görnüşleri.

Urbanizasiýa prosesi netijesinde diňe bir şäherleriň we şäheriň ilat sany artman, eýsem şäher menzilgähleriniň meýdany hem giňelýär. Netijede şäher aglomerasiýalary we megalopolisler emele gelýär.

Şäher aglomerasiýasy – dürli ululykdaky şäherleriň administratiw, önumçilik, sosial aragatnaşyklary netijesinde birleşigi hasaplanýar. Bar aglomerasiýalar bir merkezli we köp merkezli bolmagy mümkün.

Megalopolis (*grekçe megalu – «uly», polis – «şäher»*) diýip iri şäherleriň we şäher aglomerasiýalarynyň bir-birine goşulyp gitmegine aýdylýar. Megalopolisleri birnäçe şäher aglomerasiýalarynyň ýygyntrysy diýip hem aýtmak mümkün. Häzirki wagtda dünýäde 6 sany doly şekillenen megalopolis bar (8-nji jedwel).

Dünýäde doly şekilleden megalopolisler barada maglumat

Nö	Megalopolis	Ýerleşýän döwleti	Aglomerasiýalar sany	Iň iri aglomerasiýasy	Umumy uzynlygy, km
1	Demirgazyk-gündogar (Boswaş)	ABŞ	40	Nýu-Ýork	800
2	Kölboýy (Çipits)	ABŞ	35	Çikago	900
3	Ýuwaş okeanboýy (Sansan)	ABŞ	15	Los-Anželes	800
4	Iňlis	Beýik Britaniýa	30	London	400
5	Reýn	Niderlandiýa, Germaniýa, Belgiya, Fransiýa	30	Reýn-Rur	500
6	Ýapon (Tokaýdo)	Ýaponiýa	20	Tokio-Iokagama	700

1. Urbanizasiýa derejesiniň XX asyra gelip çalt depginler bilen ösmegine nähili faktorlar täsir edipdir?
2. Urbanizasiýa derejesiniň görkezijilerine garap aşakdaky döwletleri toparlara bölüň:
Marokko (62 %), Keniýa (32 %), Kanada (81 %), Braziliýa (86 %), Kuba (77 %), Şwesiýa (87 %), Fransiýa (80 %), Bolgariýa (73 %), Özbegistan (51 %), Türkiýe (75 %), Indoneziýa (54 %), Awstraliýa Soýuzy (86 %), Fiji (56 %), Tuwalu (62 %).
3. Ösen we ösýän döwletleriň urbanizasiýa prosesi bir-birinden nähili taraplary bilen tapawutlanýar?

12-§. Amaly sapak

1. Aşakdaky döwletleriň ilatynyň gürlüğini anyklaň:

- a) Italiýa – meýdany – 301,3 müň km², ilatynyň umumy sany – 60,6 mln. adam;
- b) Nikaragua – meýdany – 129,5 müň km², ilatynyň umumy sany – 6,3 mln. adam;
- c) Mongoliýa – meýdany – 1566,6 mln. km², ilatynyň umumy sany – 3,2 mln. adam;
- d) Kamerun – meýdany – 475,4 müň km², ilatynyň umumy sany – 25,6 mln. adam.

2. Aşakdaky jedweli dolduryň:

Döwletler	Jami ilaty, mln. adam	Şäher ilaty, mln. adam	Oba ilaty, mln. adam	Urbanizasiýa derejesi, %
Türkiýe	81,3	61
Uganda	...	10,6	...	24
Şwesiýa	...	8,8	1,4	...
Panama	1,3	69

3. Aşakdaky ybadat mesgenleriniň simwollary haýsy dine degişlidigini anyklaň.

I

II

III

4-NJI BAP. DÜNYÄ HOJALYGY

13-§. Dünýä hojalygy we halkara zähmet bölünişigi

Dünýä hojalygy, halkara zähmet bölünişigi, ýöriteleşme, dünýä ykdysadyýetiniň pudaklary, maddy önümcilik pudaklary, maddy däl önümcilik pudaklary.

Dünýä hojalygy (ykdysadyýeti) dürli görünüşdäki söwda-ykdysady aragatnaşyklar bilen özara baglanan ähli ýurtlaryň milli ykdysadyýetleri toplumy hasaplanýar.

Milli hojalyklar umumylaşan ýagdaýda dünýä hojalygy hökmünde işläp başlan döwür XV–XVI asyrlar, ýagny Beýik geografik açыşlar döwri bilen bagly. Hut şol döwürde gymmat bahaly metallar we daşlar, jazlar, gullar bilen halkara söwda tiz ösüpdir.

Dünýä hojalygynyň ösüşi önümcilik pudaklarynyň ösüşi bilen bagly. Mälim bolşy ýaly, dünýä ykdysadyýeti üçin XVIII asyra çenli bolan döwürde oba hojalygy öndebarýyj pudak bolupdyr. Şuňuň bilen birlikde hünärmentçilik ugry hem mälim derejede ösüpdi.

Ýewropada bolup geçen senagat öwrülişigi senagat önümciliğinin ösüşi üçin esas döretti. XVIII asyryň ahyrynda J.Uatt tarapyndan bug maşynynyň oýlanyp tapylmagy dürli önümleri öndürýän iri senagat kärhanalarynyň işe düşürlilmegine kömek etdi.

1960-njy ýyllara gelip önümcilik pudaklarynda awtomatlaşdyryş prosezi başlandy. Bu ýagdaý, öz gezeginde, maddy däl önümcilik pudaklarynyň ösüşine sebäpçi boldy. Netijede dünýä ykdysadyýetinde hyzmat ediji pudaklary uly ähmiýete eýe bolup başlady.

Dünýä hojalygynyň ösüşinde onuň esasy ugurlary uly ähmiýete eýe. Olar adatda üç sektora bölünýär. Oba we tokaý hojalygy, balykçylyk, awçylyk, şuňuň bilen birlikde dag-magdan senagaty *birlenji sektor* düzümne girýär. Bu sektoryň pudaklary, esasan senagat pudaklary üçin zerur çig maly taýýarlap bermäge ýöriteleşen. *Ikilenji sektor* pudaklary taýýar

önüm döretmäge gönükdirilen bolsa, ilata hyzmat ediş üçlenji sektoryň esasy wezipesi hasaplanýar (13-nji surat).

13-nji surat. Dünýä ykdysadyýetiniň düzüm gurluşy.

Oba hojalygy, senagat we hyzmat ediş pudaklarynyň ykdysadyýetde tutýan ornuna görä döwletleri dürli toparlara bölmek mümkün. Häzirki wagtda dünýä döwletleri sosial-ykdysady ösüş ýagdaýyna görä *agrар* (ykdysadyýetiň pudak düzümünde oba hojalygy ülsi ýokary), *industrial* (ykdysadyýetiň pudak düzümünde senagat we gurluşyk ugurlary ülsi ýokary) we *postindustrial* (ykdysadyýetiň pudak düzümünde hyzmat ediş, aýratynam, intellektual ugur pudaklarynyň ülsi ýokary) tiplere bölünýär. Şuňuň bilen birlikde ykdysadyýetinde oba hojalygy we senagat ülsüne görä *agrар-industrial* ýa-da *industrial-agrar* döwletler hem bölünýär. Senegal agrar, Braziliýa industrial, GFR postindustrial, Özbegistan industrial-agrar, Kambodja agrar-industrial döwletlere mysal bolup biler.

Dünýä hojalygynyň ýeke-täk ulgam hökmünde ösüsü halkara zähmet bölünişigine daýanýär. **Halkara zähmet bölünişigi** diýip, käbir döwletleriň hojalygynyň mälim önumleri öndürmäge ýöriteleşmegi we bu önumleriň başga döwletler bilen alyş-çalyşygyna aýdylýar. Döwletleriň halkara zähmet bölünişigindäki ornuna olaryň sosial-ykdysady ösüsü, ykdysady geografik ýerleşishi aýratynlyklary (aýratynam, deňiz ýollaryna görä ýerleşishi), tebigy resurslary ýaly faktorlar täsir edýär.

Her bir döwletde halkara ýöriteleşme pudaklary, ýagny eksporta önum öndürýän pudaklar şekillenýär. Meselem, Ýaponiya dünýädäki radioelektronika, robot tehnikasy önumleri, awtomobil we deňiz gämileri eksporty boýunça öndebarlyjy bolsa, Saud Arabystany, BAE, Kuweýt ýaly döwletler ýangç çig malynyň esasy eksportýorlary hasaplanýar. Peru, Zambiya we Kongo Demokratik Respublikasy mis magdany we arassalanan misi, Burundi we Uganda bolsa kofe çig malyny dünýä bazaryna köp mukdarda alyp girýär. Hut halkara ýöriteleşme döwletleriň dünýä ykdysadyyetindäki ornuny kesitleyýär.

1. Dünýä hojalygy diýende näme düşünilýär?
2. Halkara zähmet bölünişigi näme?
3. Dünýä hojalygy nähili sektorlara bölünýär?
4. Halkara ýöriteleşme pudagy diýende näme düşünilýär?

14-§. Dünýä ykdysadyyeti merkezleri we halkara integrasiýa prosesleri

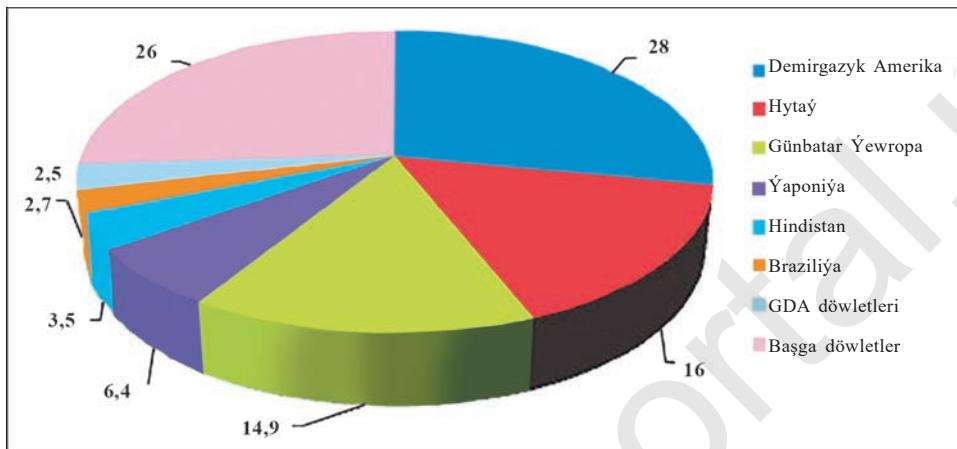

Dünýä ykdysadyyeti merkezleri, köp merkezlilik, globallaşma, halkara ykdysady integrasiýa, transmilli kompaniyalar.

Dünýä hojalygynyň ösüşi ondaky möhüm ykdysady merkezleriň işi bilen bagly. Önümçilik, ylym-tehnika we maliye resurslary uly bolan, dünýä hojalygynda we syýasatynda aýratyn orun eýeleýän döwletler *dünýä ykdysadyyetiniň esasy merkezleri* hökmünde agzalýar. Şeýle merkezler dünýä hojalygynyň şekillenmeginne we ösmegine uly täsir edipdir.

XXI asyrdaky dünýä ykdysadyyeti öz möçberine görä globaldyr, ol doly ýagdaýda bazar ykdysadyyetiniň prinsiplerine, önümçiliğiň internasionallaşmagyna esaslanýar. Bu ýagdaý bolsa dünýä ykdysadyyetinde *polisentrik – köp merkezlilik* ýagdaýynyň şekillenmeginne getirdi. Häzirki günde Günbatar Ýewropa, Demirgazyk Amerika bilen bir hatarda GDA döwletleri, Hytaý, Ýaponiya, Aziýanyň täze senagatlaşan döwletleri, Pars aýlagy döwletleri, Hindistan, Braziliýa, Meksika ýaly ykdysady merkezler hem dünýä ykdysadyyetinde özboluşly orna eýe. 2017-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Hal-kara walyuta fondunyň maglumatlary, dünýä jemi milli önumiň (JMÖ)

28 %-i Demirgazyk Amerika (25,8 %-i ABŞ-a degişli), 15 %-i diýen ýaly Günbatar Ýewropa, 16 %-i Hytaýyň paýyna dogry gelendigini görkezýär (14-nji surat).

14-nji surat. Dünýä jemi milli önüminiň (JMÖ) düzümindäki iri ykdysady merkezleriň ülşى (2017-nji ý.,%).

Dünýä döwletleriniň ykdysady, syýasy we medeni aragatnaşyklar arkaly özara ýakynlaşmagy, ýeke-täk habar gurşawynda ösüşini aňladýan *globallaşma* prosesi ähli sebitleriň hem-de döwletleriň hojalygynyň ösüşine täsir edýär. Globallaşma prosesi ykdysady integrasiýanyň emele gelmegine getiripdir. **Halkara ykdysady integrasiýa** döwletleriň özara berk aragatnaşyklara hem-de milli hojalyklarara zähmet bölünişigine esaslanan ykdysady birleşme prosesidir.

Integrasion bileleşikleriň sebileýin (meselem, Ýewropa Soýuzy), pudak (meselem, nebit eksport edýän ýurtlar guramasy - OPEK) we halkara monopoliyalar görnüşindäki görnüşleri bar. Her bir integrasion bileşik dünýä hojalygynyň ösüşinde uly ähmiýete eýedir. Olaryň arasynda halkara monopoliyalaryň esasy görnüşi bolan transmilli kompaniyalar ykdysady mümkünçilikleri ýokarylygy bilen tapawutlanýar. Iki we ondan artyk döwletde iş alyp baryan kärhanalar hem-de uly mukdarda daşary ýurt aktiwlilerine eýe halkara kompaniya *transmilli kompaniya* hasaplanýar. Häzirki günde dünýä ykdysadyyetinde köp TMK-lar önümçiliğiň dörlü ugurlarynda iş alyp barýarlar.

Korporasiýalaryň bazar bahasy, ýyllyk girdejisi ýaly görkezijileri olaryň dünýä reýtingindäki ornumy kesgitleyär. Oňa görä, ABŞ-nyň köp pudakly «Wal-Mart Stores» kompaniyasy, Niderlandiyanyň we Beýik Britaniyanyň «Royal Dutch Shell», Hytaýyň «China Petroleum & Chemical Corp. (Sinopec)» we «China National Petroleum (PetroChina)» kompaniyalary dünýäniň iň meşhur TMK-lary diýip ykrar edilýär. Dünýäniň öndebaryjy 500 sany TMK-larynyň uly bölegi ABŞ (128 sany), Hytaý (106 sany) we Ýaponiýa (53 sany) çäginde sanawdan geçirilen.

1. Dünýä hojalygynyň şekillenmeginde we ösüşinde ykdysady merkezler nähili ähmiyete eýe bolupdyr?
2. XX asyryň ikinji ýarymynda dünýä hojalygynyň ösüşi nämäniň hasabyna amala aşdy?
3. Házirki zaman dünýä ykdysadyyetiniň özbuluşly taraplarý nämede?

15-§. Ylmy-tehniki öwrülişik we önemçiliğin ösüşine innowasion tehnologiýalaryň täsiri

Ylmy-tehniki öwrülişik, ylym, tehnika we tehnologiá, önemçilik, dolandyryş, biotehnologiá, kosmosy özleşdirmek, nanotehnologiýalar.

Dünýä hojalygy pudaklarynyň çalt depginlerde ösüsi, olaryň düzüm taýdan kämilleşmeginde ylmy-tehniki öwrülişik uly täsir edipdir. **Ylmy-tehniki öwrülişik (YTÖ)** diýip jemgyétde ylmyň esasy öndüriji güýje öwrülmegi netijesinde önemçilikde düýpli hil özgerişler gazaňmak prose sine aýdylýar. 1950–1960-nyj ýyllarda dünýäniň öndebaryjy döwletlerinde ylma bolan ünsüň artmagy hem-de ylmy açыşlaryň tiz pursatda amalyýete ornaşdyrylmagy netijesinde önemçilikde düzüm taýdan özgerişler bolup geçdi, täze ugurlary peýda boldy.

Adam tarapyndan koosmosy özleşdirmäge bolan hereketler, ýadro energiýasyny parahatçylyk maksatlarynda özleşdirmek (AES-ler gurluşygy), elektron hasaplaýış maşynlary – EHM-laryň peýda bolmagy adamzadyň ösüşindäki möhüm täzelikler bolup, olar ylmyň önemçilik bilen organiki aragatnaşyga girişendigini görkezdi. Öz aýratynlyggyna görä YTÖ köp taraply bolup, özünüň düzüm bölekleri hasaplanýan ylymda, tehnikada, tehnologiyada, önemçilikde hem-de dolandyryşda uly özgerişleriň emele gelmegine sebäp boldy.

YTÖ täsirinde ylymda döwlet tarapyndan ylmy barlag işleri üçin sarplanýan serişdeler köpeldildi, bilim ulgamynda hil taýdan özgerişler amala aşyryldy. Ylmyň ugurlarynyň düzümünde täze yönelişler ösdi (meselem, bioteknologiya, nanoteknologiya). Önümçilik bilen ylmyň arasyndaky aragatnaşyklaryň güýçlenmegi ösen döwletler tarapyndan ylmy barlag we tejribe-konstrukturlyk işlerine uly serişdeleriň goýberilmegine sebäpçi boldy. Bütin dünýäde ýerine ýetirilýän ylmy barlag işleriniň 4/5 bölegi Ýaponiýa, ABŞ, GFR we başga 10 ösen döwlete dogry gelýär. Bu döwletlerde JMÖ-iň 2–3 % -i ylma sarplanýar. Ähli ösýän döwlettelere bolsa dünýä boýunça ylmyň ösmegine goýberilýän serişdeleriň bary-ýogy 4–5 %-i dogry gelýär.

Tehnika we tehnologiýalar ugrunda täze tehnologik prosesleriň girizilmegi, EHM, robotlardan önemçilikde giň peýdalanylady, kwant tehnikasynyň ösusü (lazerler) ýaly özgerişler netijesinde önemçilik netijesi, zähmet öndürijiliği artdy. Önümçiliği awtomatlaşdyrmak we robotlaşdyrmak prosesleri adam zähmetini ýeňilleşdirdi. Házirki döwürde tehnika we tehnologiýalar ugrunda bolup geçen täzelikleriň täsirinde zähmet bilen birlikde başga resurslary hem tygşytlamaga uly üns berilýär. Şuňuň bilen birlikde ekologik ýagdaýy gowulandyrmak üçin ençeme çäreler amala aşyrylýar. Meselem, Beýik Britaniýada we İtaliýada poladyň 2/3 bölegi metalolomdan, Beýik Britaniýada we Ýaponiýada kagyzyň 1/2 bölegi kagyzyň çykyndylaryndan alynýar.

Ylmy täzelikler önemçilik pudaklarynyň düzümünde täze ugurlaryň peýda bolmagyna getirdi (meselem, himiýa senagatynyň polimerler ýonelişi). Mundan daşary, YTÖ senagat pudaklarynyň arasynda bütinley täze we hüzirki zaman senagat pudaklarynyň şekillenmegine esas döretti (meselem, mikrobiologiya senagaty). Özünü ödeýiş gymmaty ýokary bolan tebigy çig malyň ýerini tutýan emeli, arzan önumler (meselem, emeli kauçuk) eýeläp başladı.

Ykdysadyyetiň netijeli ösusü dolandyryş prosesiniň nähili şekillendirmek we guramak bilen bagly. YTÖ hüzirki günde iş prosesini guramak zerur bilimlere eýe bolan iş dolandyryjyalar (menejerler) tarapyndan amala aşyrylmagyny üpjün edip berdi.

Ylmy-tehniki öwrülişigiň döwletleriň ykdysadyyetiniň ösusine täsirini bahalamakda ylymtalap ugurlar tarapyndan öndürilen senagat önumleriniň göwrümi hasaba alynýar. Elektrotehnika maşyngurluşygy, mikroelek-

tronika, awiakosmiki senagat ýalyalar şu ugurdaky önumleri öndürýär. Ylymtalap senagat pudaklarynda önum öndürmek boýunça ABŞ, Ýaponiya, Germaniya, Fransiya, Beýik Britaniya, Koreya Respublikasy ýaly döwletler öndebarlyjylyk edýär.

Ylmy-tehniki öwrülişik durmuşyň ähli taraplaryna öz täsirini ýetirdi. Onuň täsirinde maddy önumçilik bilen bir hatarda ilata hyzmat edýän maddy däl ugur hem dünýä hojalygynyň öz ornuna eýe bolup başlady. Bu ýagdaý, öz gezeginde, postindustrial döwrüň başlanmagyna itergi boldy.

1. Ylmy-tehniki öwrülişigiň manysyny düşündirip beriň.
2. Ylmy-tehniki öwrülişik dünýä hojalygynyň ösmegine nähili täsir edipdir?
3. Dünýä ykdysadyýetiniň ylymtalap pudaklaryny aýdyp beriň.
4. Ýadro energiýasyny parahatçylyk maksatlarynda özleştirmek diýende näme düşünilýär?

16-§. Dünýä energetikasy geografiýasy

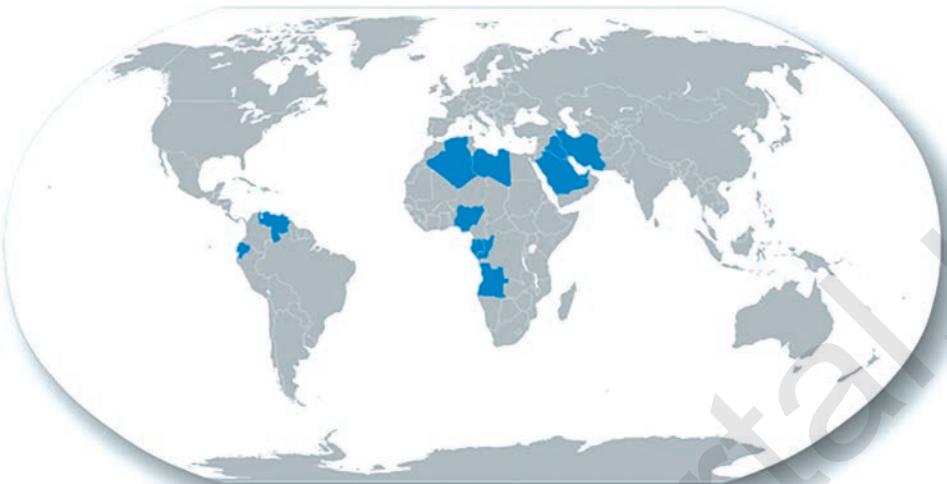

Ýangyç-energetika balansy, kömür senagaty, gaz senagaty, nebit senagaty, elektroenergetika, ýylylyk energetikasy, gidroenergetika, atom energetikasy, adaty däl energiýa resurslary.

Senagat pudaklarynyň arasynda energetika aýratyn orun eýeleýär. Ol dürli ýangyç resurslary (kömür, nebit, tebigy gaz, torf, ýanyjy slanes) gazyp alýan we gaýtadan işleyän, elektrik energiýasyny öndürýän pudaklar toplumy bolup hasaplanýar. Energetika senagatyň möhüm pudagy hasaplanyp, başga ugurlaryň ösmegi üçin esas döredip berýär.

Nebit, kömür, gaz we elektroenergetika senagatlary ýangyç-energetika toplumynyň esasy pudaklary bolup hasaplanýar.

Nebit senagaty. 2016-njy ýylyň maglumatlaryna görä, dünýäde 4,3 mlrd. t nebit gazylyp alnan bolup, onuň esasy bölegi Nebit eksport edýän ýurtlaryň guramasyna (OPEK) agza döwletleriň ülsüne degişli. OPEK döwletleriniň (Birleşen Arap Emirlikleri, Eýran, Yrak, Kuweýt, Saud Arabystany, Angola, Gabon, Alžir, Ekwatorial Gwineýa, Kongo, Liwiýa, Nigeriya, Wenesuela, Ekwador) çäginde dünýä nebit gorlarynyň 2/3 bölegi toplanan bolup, ýyllyk nebit gazmagyň 1/3 bölegi şu döwletleriň paýyna dogry gelýär (15-nji surat).

15-nji surat. OPEK guramasyna agza döwletler (2018-nji ý.).

Döwletleriň arasynda, 2016-njy ýylyň jemlerine görä, nebit gazyp almak boýunça Saud Arabystany (583 mln. t), Russiya (548 mln. t), ABŞ (537 mln. t), Kanada (220 mln. t) hem-de Eýran (200 mln. t) öndebaryjylyk edýär. Bu döwletleriň paýyna umumy gazylyp alnan nebitiň 48,3 %-i dogry gelýär. Saud Arabystany, Russiya, BAE, Kuweýt, Yrak ýaly döwletler iri nebit eksportýorlary hasaplansa, ABŞ, Hytaý, Ýaponiya, Ýewropa döwletleri bolsa esasy nebit satyn alyjy döwletlerdir.

Gaz senagaty tebigy gaz gazyp çykarmak, gaty we suwuk ýangyçlardan emeli gaz almak, gazdan himiki önümleri bölüp almagy öz içine alýar. Tebigy gaz ýangyç hökmünde başga ýangyç görnüşlerinden birnäçe artyk-maçlyklara eýedir. Başga ýangyç görnüşlerine garanda tebigy gazy gazyp almagyň aňsatlygy we arzanlygy, ýylylyk beriş kuwwatynyň ýokarylygy, transportabelligi, nebite we kömre garanda ekologik taýdan arassalygy ýaly ýagdaýlar gaz känlerini gözlemek we işe düşürmek işlerine uly üns berilmegine sebäpcı boldy.

Maglumatlara görä, gazyň umumy geologik gory, takmynan, 180 trillion m³-y düzýär. Ýyllyk gazyp alyş göwrümi 3,6 trln. m³-a deň (2016-njy ý.). Gaz gazyp almak boýunça Aziýa, Demirgazyk Amerika, Ýewropa sebitleri öndebaryjy bolsa, döwletleriň arasynda bolsa ABŞ (749 mlrd. m³) Russiya (641 mlrd. m³), Eýran (190 mlrd. m³), Katar (182,8 mlrd. m³), Kanada (174 mlrd. m³) ýalylar öndebaryjylardyr.

16-njy surat. Suwuk edilen tebigy gazy saklaýan rezerwuarlar.

Soňky ýyllarda gazyň eksportynda suwuk edilen gaz bilen söwda etmek uly ähmiýete eýe (16-njy surat). Tebigy gaz suwuk haly-na geçirilmegi prosesinde ortaça hasapda 600 essä çenli gysylýar. Bu bolsa örän uly mukdardaky gazy daşamaga mümkünçilik berýär. Netijede mahsus gaz daşaýan tankerleriň kömeginde ony kontinentlerara eksport etmek mümkünçiligi peýda boldy. Dünýäniň 30-a golaý döwletlerinde suwuk edilen gaz öndürilýär. Katar, Awstraliya, Malaýziya ýaly döwletler olaryň arasynda öňdebaryjydyr. Ýaponiya, Koreya Respublikasy, Hytaý ýaly döwletler suwuk edilen gazyň esasy sarp edijileridir.

Kömür senagaty – ýangyç-energetika pudaklarynyň arasynda iň birinji şekillenen pudak hasaplanýar. Bu pudak köp serişde we işçi güýji talap edýän ugur hasaplanyp, onuň önumlerinden ýangyç, gara metallurgiýa we himiýa senagatlarynda peýdalanylýär. Häzirki wagtda gazylyp çykarylýan kömrük esasy sarp edijisi ýylylyk elektrostansiýalarydyr. Gazylyp çykarylýan kömür, esasan, şol döwletleriň özünde sarp edilýär. Gazylyp çykarylýan kömrük bary-yogy 10 % -i eksporta çykarylýar.

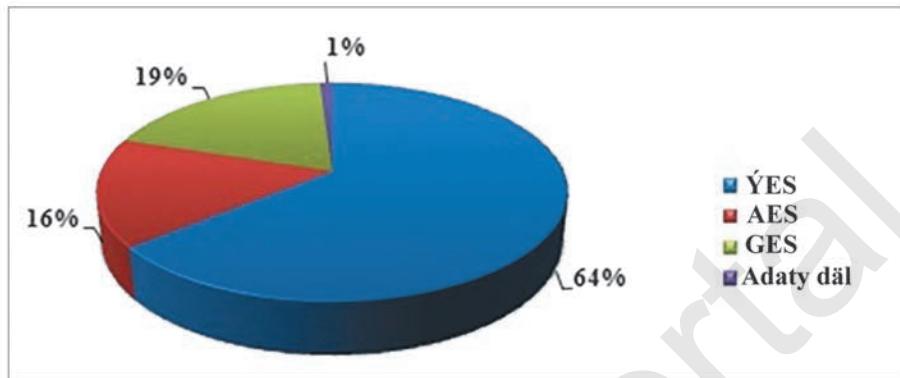
Dünýä boýunça 7,3 mlrd. t. diýen ýaly kömür gazyp alynýar (2016-njy ý). Gazylyp alnan kömrük 75 %-den gowragy Hytaý (3242 mln. t), Hindistan (708 mln. t), ABŞ (672 mln. t), Awstraliya (503 mln. t), Indoneziya (460 mln. t) paýyna dogry gelyär.

Elektroenergetika senagaty elektrik energiýasyny öndürmek we sarp edijilere eltip bermegi öz içine alýar.

Häzirki wagtda dünýäde, takmynan, 25 trln. kW·h elektrik energiýasy öndürilýär (2016-njy ý.). Hytaý (6,17 trln. kW·h), ABŞ (4,4 trln. kW·h), Hindistan (1,4 trln. kW·h), Russiya (1,1 trln. kW·h), Ýaponiya (1,0 trln. kW·h) elektrik energiýasyny iň köp öndürüyän döwletler hasaplanýar.

Mälim bolşy ýaly, elektrik energiýasyny öndürmekde adaty (ýylylyk, gidro we atom elektroenergetika pudaklary) we adaty däly (gün, şemal, suwuň galkmasy, geýzerlerden alynýan energiýa we b.) energiýa çeşmelerinden peýdalanylýar. Ýokarda görkezip geçilen üç görnüşdäki adaty

elektroenergetika pudaklarynda, takmynan, 99 % elektrik energiýasyny işläp berýär. Garşylykly energiýa çeşmeleriniň üлси bolsa häzire çenli epesli pes (17-nji surat).

17-nji surat. Dünýä elektroenergetika senagatynyň pudak düzümi (2017).

Ýylylyk elektroenergetikasy elektroenergetikanyň öndebaryjy pudagy hasaplanyp, ýangyjy ýakmagyň hasabyna yssy bug we elektrik energiýasyny öndürýär. Niderlandiýa, GAR, Polşa, Rumyniýa, Meksika we başga döwletlerde öndürilýän elektrik energiýanyň esasy bölegi hut YES-lere dogry gelýär. Tuoketuo (Hytaý), Surgut GRES-2 (Russiya) dünýädäki iň iri YES-leri hasaplanýar.

Gidro elektroenergetika – suw akymynyň energiýasy esasynda elektrik energiýa öndürýän senagat pudagy. GES-ler, esasan köp suwly we çalt akýan dag derýa jülgelerinde gurulýar. Norwegiýa, Braziliýa, Albaniýa, Kolumbiýa ýaly döwletlerde elektrik energiýasynyň esasy bölegi GES-lerde öndürilýär. Aýratynam dagly döwletleriň elektroenergetikasynda GES-leriň ähmiýeti uly. Hytaýyň Yanszi derýasynda gurlan «Üç dere» GES-i dünýäniň iň iri GES-i hasaplanýar.

Atom elektroenergetikasy senagaty elektroenergetikanyň ylmy-tehniki öwrülişik döwründe emele gelen, çylsyrymlı tehnologik prosesleri özünde jemleyän pudagydyr. Dünýädäki birinji AES Russiya Federasiýasynyň Obninsk şäherinde işe düşürlipdi. Häzirki günde dünýäniň 30-dan artyk döwletinde AES-ler iş alyp barýar. Iň iri AES-ler Ýaponiýanyň, ABŞ-nyň, Fransiýanyň, GFR-nyň, Russiýanyň çäginde ýerleşýär. Fransiýa, Belgiýa,

Koreýa Respublikasy ýaly döwletler AES-ler esasynda alynýan energiýa mukdary ýokary bolan döwletleriň arasynda öndebarýjydyr.

Soňky ýyllarda dünýä ýurtlarynda ekologik taýdan zyýansyz energiýa alýan garşylykly çeşmelere talap barha güýçlenýär. Gün, şemal, suw galkmasy, geotermal energiýa ýalylar şolara degişlidir. Geotermal energiýadan peýdalananmak ABŞ, Russiya, Filippin, İtaliya, Islandiya ýaly döwletlerde ýola goýlan bolsa, Fransiya, Kanada, Russiya, Hytaý deňiz galkmasyn-dan, Hytaý, Daniya, Niderlandiya, Germaniya, ABŞ şemaldan elektrik energiýasyny öndürmek boyunça öndebarýjylardyr.

1. Aşakda görkezip geçirilen döwletleriň arasyndan OPEK-e agza bolmadık üç döwletti anyklaň:
 - a) Hytaý;
 - b) Nigeriya;
 - c) Indoneziya;
 - d) Kuweyt;
 - e) BAE;
 - f) Bahreýn.
2. Tekstde görkezilen tebigy gaz gazyp alýan esasy döwletleriň dünýä umumy gaz gazyp almak mukdaryndaky ülşünü anyklaň.
3. Gelejekde dünýä ýangyç-energetika balansynda nähili özgerişleriň bolmagy mümkün?

17-§. Dünýä metallurgiýa we himiýa senagatynyň geografiýasy

Metallurgiýa, gara metallurgiýa, reňkli metallurgiýa, çoýun, polat, himiýa senagaty.

Metallurgiýa toplumy senagatyň daýanç pudaklaryndan biri bolup, magdanlary gazyp alýan, olary baýlaşdyryń, metal we metal garyndylaryny işläp taýýarlaýan ugur hasaplanýar. Bu toplum peýdalanyan çig malyň we öndürýänönümleriň aýratynlyklaryna görä iki özbaşdak puda-ga – gara we reňkli metallurgiýa bölünýär.

1. **Gara metallurgiýanyň** esasy önümleri bolan çoýundan we polatdan dürli senagat pudaklary hem-de gurluşyk ugrunda köp peýdalanylýar.

Şol senagat pudagynda örän uly göwrümdäki demir magdany we kokslanýan kömürden peýdalanylýar. Şu sebäpli deslapky wagtlarda pudak kärhanalary, esasan, iri demir magdany we kömür känlerine ýakyn ýerleşdirilipdir. YTÖ döwründe pudakda täze önemçilik tehnologiyasyna geçirilmegi sebäpli demir magdanyny we kömri uzak aralykdan getirmek mümkünçilikleri giñeldi. Netijede Günbatar Ýewropada, Ýaponiýada,

ABŞ-nyň gara metallurgiýa kärhanalary deňiz portlarynyň töwerekle-rinde ýerleşdirilip başlandy.

Dünýä gara metallurgiýa senagatynda häzirki wagtda çig mal resurslary bilen üpjün edýän, taýýar metal önumlerini öndürýän we olary sarp edýän ýurtlar toparlary şekillenen. Dünýäde gazylyp alynýan demir magdanynyň esasy bölegi Hytaýyň, Awstraliýanyň, Braziliýanyň, Hindistanyň we Russiýanyň paýyna dogry gelýär (80 %-den artyk). Aziýa kontinen-ti döwletleri gazylyp alynýan demir magdanynyň 50 % -ini diýen ýaly üpjün edýärler. Demir magdanyny uly mukdarda import edýän döwlet-ler – ABŞ, Hytaý, Beýik Britaniýa, Ýaponiýa, GFR, Koreýa Respublikasy ýayylar hasaplanýar.

Taýýar metal önumlerini öndürmek prosesinde Aziýa döwletleriniň üs-tünligi aýdyň duýulýar. Aýratynam, Gündogar Aziýa sebitiniň döwletleri bu ugurda öňdebaryjy. Bu döwletleriň paýyna öndürilen çoýnuň 71 %-i we poladyň 60,3 %-i dogry gelýär.

9-njy jedwel

Gara metallurgiýa senagatynyň öňdebaryjy döwletleri (2016-njy ýylyň maglumatlary)

Nº	Çoýun öndürýän öňdebaryjy döwletler	Mukdary, mln. t	Polat guýmak boýunça öňdebaryjy döw-letler	Mukdary, mln. t
1	Hytaý	701	Hytaý	808
2	Ýaponiýa	80,2	Ýaponiýa	105
3	Hindistan	63,7	Hindistan	95,5
4	Russiýa	51,9	ABŞ	78,5
5	Koreýa Respublikasy	46,3	Russiýa	69,8
	Dünýä boýunça	1165	Dünýä boýunça	1628

2. **Reňkli metallurgiýa** pudak hökmünde çylsyrymly içki gurluşa eýe. Ol öz düzümine reňkli metal magdanlaryny gazyp almak we baýlaşdyrmak, arassa metal we dürli garyndlary almak, ikilenji çig maly gaýtadan iş-lemek ýaly prosesleri öz içine alýar. Bu pudak 70 görnüşe ýakyn reňkli metallary gaýtadan işlese-de, olaryň arasynda alýuminiý, mis, gurşun,

sink önemçilik pudaklary ähmiyetlidir. Reňkli metallurgiýa pudagy öndürilen önumleri dörlü ugurlarda ulanylýar. Meselem, alýuminiý maşyngurluşyk (awiagurluşyk, elektrotehnika), gurluşyk, transport hem-de giň sarp ediş üçin niyetlenen gündelik durmuş önumlerini öndürmekde ulanylسا, misden elektroenergetika, maşyngurluşyk ýaly senagat pudaklarynda peýdalanylýar.

Dünýä reňkli metallurgiýasynyň ösüşiniň birinji basgańcagynda çig mal faktory, ýeňil metallary öndürmäge talabyň artmagy bilen (ikinji basgańcak) energiýa faktory aýgytlaýy täsire eýe bolup başlady. Şuňuň bilen birlikde transport we sarp ediji faktorlar hem pudagyň ösüşinde öz ornuna eýe.

Ösýän ýurtlar reňkli metallurgiýada çig mal resurslary bilen üpjün etmäge, ösen ýurtlar bolsa sarp etmäge taýýar reňkli metallary öndürmäge ýöritleşen. Meselem, reňkli metallurgiýanyň möhüm pudagy hasaplanýan alýuminiý senagatynda Awstraliýa, Hytaý, Braziliýa, Indoneziýa, Hindistan ýaly döwletler esasy çig mal – boksit bilen üpjün edýän döwletlerdir. Hytaý, Russiya, Kanada, ABŞ, BAE bolsa arassalanan alýuminiý öndürmek boýunça öndebarýylardyr.

Himiýa senagaty dünýä ykdysadyýetiniň iň möhüm pudaklaryndan biri. Himiýa senagatynyň önumlerinden ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda we ilatyň gündelik durmuşynda giň peýdalanylýar.

Himiýa senagatynyň pudaklarynyň territorial ýerleşisinde çig mal (himiýa senagatynyň ähli pudaklary), suw (himiýa senagatynyň ähli pudaklary), energiýa (nebit-gaz himiýasy) faktorlarynyň ähmiyeti uly.

Dünýä himiýa senagatynda dört esasy sebit tapawutlanýar: *Gündogar Aziýa, ABŞ, Günbatar Ýewropa, GDA döwletleri*. Himiki önumleri öndürmek boýunça köp ýagdaýlarda bu çägiň döwletleri öndebarýyj. Meselem, kükürt kislotasynyň esasy öndürjileri ABŞ, Hytaý, Russiya ýalylar hasaplansa, mineral dökünleri öndürmekde Hytaý, ABŞ, Hindistan ýalylar aýratyn orunlara eýe. Farmasewtika senagatynyň ösüsü boýunça ABŞ, Germaniya, Fransiýa, Polşa, Hytaý we Hindistan döwletleri tapawutlanýar.

1. Metallurgiýa senagaty kärhanalarynyň territorial ýerleşisine nähili faktorlar täsir edýär?

2. Aşakda görkezilen döwleterlerin haýsylary üçin gara metallurgiýa halkara ýöriteleşme ugry hasaplanýar?
- 1) Hytaý; 2) Hindistan; 3) Russiya; 4) Zambiya; 5) Argentina; 6) Germaniya.
3. Haýsy sebitler dünýä himiýa senagatynyň esasy merkezleri hasaplanýar?

18-§. Dünýä maşyngurluşyk we ýeňil senagatynyň geografiýasy

Maşyngurluşyk senagaty, gämiğurluşyk, awtomobilgurluşyk, ýeňil senagat, dokmaçylyk.

Maşyngurluşyk senagatynyň esasy wezipesi ykdysadyýetiň hemme ugurlaryny maşynlar we gural-enjamlar bilen üpjün etmekden ybarat.

Maşyngurluşyk toplumy kärhanalarynyň territorial ýerleşisinde ençeme faktorlaryň täsiri bar. Köp pudaklarda bolşy ýaly zähmet resursy faktory kärhanalaryň ýerleşisinde ähmiyetli hasaplanýar. Mundan daşary, ylmy-tehnikanyň ösüş faktory hem güýçli täsire eýe bolup, onuň netijesinde pudagyň içindeönüm öndürmek prosesleriniň çaltlaşmagy, netijeliliğiň artmagy we ylmy merkezler bilen integrasiýanyň güýçlenmegine getirýär.

YTÖ döwründe dünýä maşyngurluşygy ylymtalap pudaklardan birine öwrüldi. Netijede, pudagyň häzirki zaman ugurlary çalt ösüp başlady. Şunuň bilen birlikde transport (infragurluşynyň ösenligi), sarp ediş (talap we sarp ediş bazarynyň aýratynlyklary), çig mal (agyr maşyngurluşyk kärhanalarynyň gara metallurgiýa merkezlerine ýakynlygy) faktorlarynyň täsiri-de maşyngurluşyk kärhanalarynyň territorial ýerleşisinde hasaba alynyar.

Bu senagat pudagy metaly işläp taýýarlamak ugry bilen birlikde öz düzümine 200-den artykönümcilik pudaklaryny jemleýär. Olaryň arasynda gämiğurluşyk, awtomobilgurluşyk, awiakosmik, elektronika we elektrotehnika senagat pudaklary aýratyn ähmiyete eýe. Gämigurluşyk pudagynyň önümleri deňiz transportynda halkara ýükleri daşamakda uly ähmiyete eýe bolup, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hytaý şol ugruň öndebarlyjylary hasaplanýar.

Awtomobilgurluşy whole maşyngurluşy whole senagatynyň iň möhüm pudagy hasaplanýar. Dünýäniň 30-a ýakyn döwletlerinde awtomobiller öndürilip, olaryň arasynda Hytaý, Ýaponiya, Germaniya, ABŞ, Koreýa Respublikasy ýaly döwletler öndebarlyjylardyr. Russiya, ABŞ, Fransiya, HHR, Ýaponiya awiaraketa-kosmik senagaty ösen döwletler hataryndan orun alýar.

Ösen döwletlerde maliye, ylym-tehnika mümkünçilikleriniň ýokarylygy sebäpli maşyngurluşy whole senagatynyň iri önemçilik kärhanalary hut şu döwletleriň çäginde ýerleşýär. Şuňuň bilen birlikde şol çäklerde dünýäniň 4 iri maşyngurluşy whole merkezleri hem şekillenen. Olaryň arasynda **Demirgazyk Amerika** sebiti ähli maşyngurluşy whole pudaklarynyň ösenligi bilen tapawutlanýar. **Günbatar Ýewropa** döwletleri köpçülikleýin maşyngurluşy whole önumleri öndürmäge ýöriteleşen bolsa, **Gündogar we Günorta-gündogar Aziýa döwletleri** adaty maşyngurluşy whole önumleri bilen birlikde ýokary tehnologiýa esaslanan ylymtalap önumleri öndürýär (radio-telemehanika, gündelik durmuş hyzmaty tehnikasy). **GDA döwletleri** maşyngurluşygynda agyr we orta maşyngurluşygy uly orun tutýar.

Ýeňil senagat ilaty giň sarp ediş önumleri (mata, geýim, aýakgap we başgalar) bilen üpjün edýän senagat pudagy hasaplanýar. Şol pudak çig mal hökmünde, esasan, oba hojalyk önumlerinden peýdalanýar. Çig mal, sarp ediş, zähmet resurslary faktorlary pudagyň ösüşinde uly ähmiyete eýe. Ýeňil senagatda iň öndebarlyjy pudaklar dokmaçylyk, tikançilik we deri-aýakgap pudaklary hasaplanýar.

Dokmaçylyk senagaty köp zähmet talap edýän pudak bolanlygy sebäpli, şol bir wagtda arzan işçä baý osyän ýurtlarda çalt depginler bilen ösýär. Dokmaçylykda, esasan pagta, ýüň, ýüpek, zyggyr we himiki (emeli) süyümlerden mata taýýarlanýar. Soňky ýyllarda bu senagat önumleriniň düzümünde sintetik süyümlü matalary öndürmegiň göwrümi barha artýar.

Dünýä dokmaçylygynda baş sebit şekillenen: *Gündogar Aziýa, Günorta Aziýa, GDA döwletleri, Ýewropa we ABŞ*. Eger Aziýa sebitlerinde pagta we ýüpek süyümlü matalar uly ülse eýe bolsa, Ýewropada we ABŞ-da esasy orny sintetik süyümlü we trikotaž matalar eyeleýär.

Tikançilik senagaty häzirki günde ýeňil senagatyň iň gymmat görnüşdäki önumleri öndürýän pudaklaryndan biri hasaplanýar. Onda özboluşly «moda

merkezleri» şekillenen bolup, olar Pariž, London, Berlin we Nýu-Ýork şäherleridir. Arzan işçi güýjünden peýdalanmak mümkünçiliginiň barlygy sebäpli tикинçilik ugrunyň kärhanalary ýuwaş-ýuwaşdan ösyän ýurtlara göçüp geçýärler.

Deri-aýakgap pudagy derini işläp bejermek we ondan dürli önumleri öndürmäge ýöriteleşen. Hytaý, Italiá, Hindistan, Ispaniya, ABŞ, Fransiýa ýaly döwletler bu pudagyň öndebaryjy döwletleri hasaplanýar.

1. Maşyngurluşyk senagatynyň nähili pudaklary ylmy-tehniki öwrülişik döwründe ösdi?
2. Haýsy döwletler awtomobil öndürmekde öndebaryjy?
3. Ýeňil senagatyň ösüşinde çig mal faktory nähili ähmiýete eýe?
4. Ösen döwletleriň we ösyän döwletleriň ýeňil senagaty bir-birinden haýsy taraplaryna görä tapawutlanýar?

19-§. Dünýä ekerançylygy geografiýasy

Oba hojalygy, haryt we sarp ediş oba hojalygy, daneli ekinler, ýagly ekinler, kökmiwe ekinler, tehniki ekinler.

Oba hojalygy adamzat taryhynda gaty möhüm ähmiýete eýe bolan önumçilik pudagy hasaplanýar. Häzirki günde sosial-ykdysady ösüşde oba hojalygynyň ähmiýeti ep-esli peselen bolmagyna seretmezden, dünýäniň köp sanly ösyän döwletleri üçin ol esasy halkara ýöriteleşme ugry bolmagynda galýar. Dünýä boýunça häzirki wagtda, takmynan, 1,4 mlrd. adam oba hojalygy ugrunda işleýär.

Oba hojalygynyň esasy aýratynlyklaryndan biri, onuň tebigy klimat şerti bilen organiki baglylygydyr. Hut tebigy klimatyk şerti köp taýdan dünýä döwletleriniň oba hojalyk pudaklaryna ýöriteleşmesini kesgitleyär. Şu sebäpli, oba hojalyk düzüminiň we pudaklarynyň territorial ýerleşiş ýagdaýy dörlüce bolýar. Şol pudagyň ösüşinde tebigy klimat şertinden daşary, ykdysady-sosial şertler (oba hojalygyna kapital goýumlaryny çekmek, tehniki serişdeler bilen üpjünçilik ýagdaýy) hem-de ilatyň milli-dini düzümi-de uly täsir edýär.

Dünýä döwletleri JIÖ-de oba hojalygynyň ülşى (2017-nji ý., %)

JIÖ-de oba hojalygy ülşى ýokary bolan döwletler	Oba hojalygynyň JIÖ-däki ülşى, %	JIÖ-de oba hojalygy ülşى pes bolan döw- letler	Oba hojalygynyň JIÖ-däki ülşى, %
Liberiya	77	Monako	0
Somali	65	Katar	0,1
Gvineýa-Bisau	62	San-Marino	0,1
Kongo DR	55	Kuweýt	0,3
MAR	55	Lýuksemburg	0,4

Öndürýän önumleriniň aýratynlyklaryna görä, oba hojalyk pudaklary iki topara: *ekerançylyga* (*dayhançylyk*) we *maldarçylyga* bölünýär. Şonuň ýaly-da, oba hojalygynda önum öndürmek aýratynlygyna görä, iki görnüş tapawutlanýar. **Birinjisi, ösen haryt oba hojalygy** bolup, onda öndürilýän önumler bazar, ilkinji nobatda, daşky bazar üçin niyetlenen bolýar. Şeýle hojalyklaryň işi **intensiw** guralan häzirki zaman ekerançylyk we maldarçylyk ugurlary bolmagy mümkün. Haryt oba hojalygy, esasan, ykdysady ösen ýurtlarda giň ösen. Adatda, olarda YTÖ gazananlaryndan üstünlikli derejede peýdalanmak gazanylýar.

Ikinjisi, diňe *ički sarp ediş* üçin önum öndürýän, adatda, kem netijeli oba hojalygydyr. Şeýle hojalyklar gadymdan giň ýáýran bolanlygy sebäpli **adaty oba hojalygy** hem diýilýär. Olarda iş, adatda, **ekstensiw** ýol bilen guralan bolýar. Häzirki wagtda şeýle yzagalak ekerançylyk hojalyklary dünýaniň köp ösýän ýurtlarynda giň ýáýran. Merkezi we Gündogar Afrika, Günorta we Günorta-gündogar Aziýa ýurtlarynda entegem omaç ýaly ýonekeý iş gurallaryndan peýdalanylýar (18-nji surat).

Däneli ekinleri yetişdirmek ekerançylygyň iň iri pudagydyr. Däneli ekinleriň görnüşleri ep-esli köp bolup, olar dünýä ekin meýdanlarynyň ýarysynda (0,7 mlrd. ga) ekilýär. Däneçiliğiň düzümünde bugday, şaly we mekgejowen yetişdirmek ugurlarynyň ülşى uly. Dünýä ähli däne önumleriniň hasylynyň 80 % -i şu ekin görnüşlerine dogry gelýär. Mundan daşary, arpa, süle, çöwdary ýaly görnüşdäki däne önumleri bar.

Intensiw oba hojalygy

Ekstensiw oba hojalygy

18-nji surat. Dünýä döwletlerinde oba hojalygynyň ösüş tapawutlary.

Bugdaý däneli ekinleriň arasynda iň köp ekilýän ekin görnüşi hasaplanýar. 2016-njy ýylyň maglumatlaryna görä, dünýäde 800 mln. t bugdaý yetişdirilen. Bugdaý yetişdirmekde Hytaý (131,7 mln.t), Hindistan (86,9 mln. t), Russiya (73,3 mln. t), ABŞ (62,9 mln. t), Kanada (30,5 mln. t) öndebarlyjylardyr. Dünýä bugdaý hasylynyň ýarysy diýen ýaly su döwletleriň paýyna dogry gelýär. Dünýäniň esasy bugdaý ekilýän çäkleri Demirgazyk ýarym şaryň orta giňlikleri (ABŞ, Kanada, Russiya, Ukraina, Gazagystan, Hytaý) we Günorta ýarym şaryň orta giňlikleri (Awstraliýa, Argentina, Braziliýa) hasaplanýar.

Dünýä däneli ekinleriniň arasynda ähli hasylyna we ähmiyetine görä ikinji orny şaly eýeleýär. Eger bugdaý aglabá ýagdaýlarda sähra sebitleri ekin hasaplansa, şaly, esasan musson klimatly çäklerde yetisdirilýär. El zähmetine esaslanan şalyçylygyň ösüşi diňe bir agroklimatyk şerte däl, eýsem köp sanly işçi güýjüne-de bagly. Şol faktorlar jemlenen Gündogar, Günorta-gündogar we Günorta Aziýa dünýäniň esasy şalyçylyk sebitleri hasaplanýar. Hytaý, Hindistan, Indoneziya, Bangladeş, Wýetnam ýaly döwletler şaly ähli hasylyna dünýäde öndebarlyjylardyr.

Mekgejöwen dünýä däne hasylynyň 1/4 bölegini berýän ekin görnüşi hasaplanýar. Onuň ýaýran sebitleri bugdaý ekilýän meýdanlar bilen birmenzeş diýen ýaly çäklere dogry gelýär. ABŞ, Braziliýa, Meksika, Argentina, Hytaý dünýäniň iň köp mekgejöwen yetisdirýän döwletleri hasaplanýar. ABŞ bu ekinin dünýä boýunça umumy hasylynyň 25 %-den gowragyny üpjün edýär.

Ilat tarapyndan sarp edilýän ýagyň esasy bölegi soýa, günebakar, arahis, çigit, zeýtun ýaly ekinlerden alynýar. Soýa ýetişdirmekde – ABŞ (dünýä soýasynyň ýarysy), Braziliá, Hytaý; arahis ýetişdirmekde – Hindistan, Günbatar Afrika döwletleri; günebakar ýetişdirmekde – Ukraina, Russiá, Argentina; zeýtun ýetişdirmekde İtaliá, Ispaniá ýaly Orta deñizýaka döwletleri aýratyn orun eýeleýär.

Kökmiwelilerden kartoşka ýetişdirmekde Hytaý, Hindistan, Russiá, Ukraina, ABŞ öňdebaryjy döwletler hasaplanýar. Gantly ekinlerden gant şugundyryny ýetişdirmekde Russiá, Fransiyá, ABŞ; şekerçiňrik ýetişdirmekde Braziliá, Hindistan, Hytaý öňdebaryjy.

Çaý, kofe, kakao kuwwat berýän ekin görnüşleri hasaplanýar. Çaý ähli hasyly boýunça Hytaý, Hindistan, Keniýa, kofe hasylyny ýetişdirmek boýunça Braziliá, Indoneziýa, Wýetnam, kakao kösüklerini ýygmak boýunça Kot-d'Iwuar, Gana, Indoneziýa öňdebaryjy. Tehniki ekinleriň arasynda pagta uly ülse eýe bolup, Hytaý, ABŞ, Hindistan, Pakistan, Braziliá, Özbegistan iň köp pagta ýetişdirýän döwletler hasaplanýar. Tebигy kauçuk (geweýa) ýetişdirmekde Tailand, Indoneziýa, Malaýziýa, Hindistan, Hytaý döwletleri uly ülse eýe.

1. Hany aýdyň, oba hojalygy ugrunyň össünde milli-dini faktor nähili ähmiýete eýe bolmagy mümkün?
2. Ekwatorial klimat guşaklygyna mahsus bolan ekeraneylyk pudaklaryny sanap beriň.
3. Temanyň tekstinden peýdalanylý aşakdaky jedweli dolduryň:

№	Ekiniň görnüşi	Ekiniň görnüşini ýetişdirýän öňdebaryjy döwletler
1	Şaly	
2	Günebakar	
3	Çaý	
4	Pagta	
5	Şekerçiňrik	

20-§. Dünýä maldarçylygy we balykçylygy geografiýasy

Maldarçylyk, iri şahly maldarçylyk, doñuzdarçylyk, goýundarçylyk, balykçylyk, öý guşçulygy, ýabany haýwanlary idetmek, düýedarçylyk.

Maldarçylyk dünýä oba hojalygynyň çarwa mallaryny köpeltmek bilen meşgullanýan pudagy hasaplanýar. Maldarçylyk iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik, doñuzdarçylyk, gylýalçylyk, düýedarçylyk, öý guşçulygy, ýabany haýwanlary idetmek, balaryçylyk, pileçilik ýaly pudaklara bölünýär. Iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, doñuzdarçylyk we öý guşçulygy maldarçylygyň iň uly ähmiýete eýe pudaklary hasaplanýar.

Ilatyň sarp edişindäki jemi etiň, takmynan, 30 %-ini, süýdüň esasy bölegini iri şahly maldarçylyk üpjün edýär. Aram guşaklygyň tokaý we sähra zonalarynda intensiw, gurakçyl çäklerde bolsa göçme ekstensiw iri şahly maldarçylyk ösen. Dünýäde iri şahly mallaryň umumy sany 1,3 mlrd. başdan artyk bolup, olaryň sanyna görä Hindistan (298 mln. baş), Braziliýa (220 mln. baş), Hytaý (108 mln. baş), ABŞ (92 mln. baş) we Pakistan (79,4 mln. baş) ýurtlary tapawutlanýar (2016-njy ý.).

Goýundarçylyk, esasan dünýäniň gurak dag ýaýlalarynda, sähra we ýarymcöl sebitlerinde ösen maldarçylyk pudagy hasaplanýar. Ince we ýaryminçe ýüňli goýundarçylyk klimaty ýumşak, çygrak sähra, ýarymcöl sebitlerinde; deri we et berýän goýundarçylyk, şol sanda, garaköl goýundarçylygy bolsa gurakçyl ýarymcöl we çöl sebitlerinde ösen. Maglumatlara görä, dünýä boýunça 1,1 mlrd. başdan artyk goýun bar bolup, Hytaý (162 mln. baş), Awstraliýa (67,5 mln. baş), Hindistan (63 mln. baş), Eýran (42,5 mln. baş), Nigeriya (42 mln. baş) ýaly döwletler goýunlaryň umumy sany boýunça öndebaryjy (2016-njy ý.). Awstraliýa we Täze Zelandiýa intensiw goýundarçylyk ýokary derejede ösen döwletler hasaplanyp, olar dünýä bazaryna uly mukdarda ýüň we deri ýetişdirip berýär.

Doñuzdarçylyk dünýä et önumleriniň 40 %-den gowragyny taýýarlap berýän pudak çäk hasaplanýar. Bu pudak däneçilik we kartoskaçylyk ösen raýonlarda hem-de iri şäherleriň we azyk senagatynyň merkezleriniň golaýynda ösdürilýär. Bu pudagyň ösüşinde milli-dini faktoryň täsiri uly

bolup, yslam döwletleri maldarçylygynda şol pudak ýok. Doňuzlaryň umumy sany 1 mlrd. başa ýakyn bolup, olaryň ýarysy diýen ýaly Hytaýyň paýyna dogry gelýär (457 mln. baş), ABŞ (71,5 mln. baş), Braziliýa (40 mln. baş), Ispaniýa (29,2 mln. baş), Germaniýa (27,4 mln. baş) ýaly döwletler hem doňuzdarçylyk pudagynyň öndebaryjylary hasaplanýar.

Öý guşçulygy ilat sarp etmegi üçin berhiz et (jemi sarp edişdäki etiň 20 %-e golaýyny), ýumurtga we ýumşak ýelek taýýarlap berýän pudak hasaplanyp, esasan däneçilik çäklerinde ösen. Hytaý (6,2 mlrd. baş), ABŞ (2,2 mlrd. baş), Indoneziýa (2,1 mlrd. baş), Braziliýa (1,4 mlrd. baş), Eýran (1 mlrd. baş) ýaly döwletler öý guşlary sanyna görä dünýäde öndebaryjy orunlary eýeleýär.

Şonuň ýaly-da, maldarçylygyň, esasan aram guşaklyk döwletlerine mahsus bolan pileçilik (Hytaý, Ýaponiýa, Özbegistan, Ispaniýa, Italiýa we ş.m.), çöl şertli döwletler üçin adaty hasaplanýan düyédarçylyk (Somali, Sudan, Mawritaniýa we b.), dünýäniň köp sebitlerinde ösen gylýalçylyk (Hytaý, Braziliýa, Meksika), demirgazyk sebitlerdäki sugundarçylyk (Russiýa, Kanada, ABŞ), demirgazyk giňliklerde hem-de derýa arnalarynda şekillenen ýabany haýwanlary idetmek (Russiýa, Kanada, Skandinawiýa döwletleri) ýaly ugurlary hem dünýä ykdysadyýetinde öz ornuna eýe.

Balykçylyk hojalygyň iň gadymy pudaklaryndan biri. Şol pudak häzirki günde-de öz ähmiyetini ýitirenok. Çünki hut şu pudak adamlaryň saglygy üçin zerur bolan belok we başga biologik aktiw birleşmeler bilen üpjün edýär. Balyk tutmak bilen amalda suw basseýnlerine eýe bolan dünýäniň ähli diýen ýaly döwletlerinde meşgullanylýar. Balyklaryň esasy bölegi şor (deňiz we okeanlar), galan bölegi bolsa süýji suw basseýnlerinden awlanýar. Balykçylyk boýunça okeanlaryň arasynda Ýuwaş (okeanlarda awlanýan balygyň 66 %) okean, deňizleriň arasynda bolsa Norwegiýa, Bering, Ohot, Ýapon deňizleri öndebaryjy. Döwletleriň arasynda bolsa Hytaý (dünýä balyk tutmak göwrüminiň 1/3 bölegi dogry gelýär), Indoneziýa, Hindistan ýaly döwletler öndebaryjy hasaplanýar.

1. Maldarçylyk ugrunyň ösüşine nähili faktorlar täsir edýär?
2. Berlen bilimler esasynda dünýä sebitleriniň maldarçylygynyň ýöriteleşen pudaklaryny anyklaň hem-de aşakdaky jedweli dolduryň:

Nº	Sebitler	Maldarçylygyň ýoriteleşen pudaklary
1	Ýewropa	
2	Aziýa	
3	Afrika	
4	Demirgazyk Amerika	
5	Günorta Amerika	
6	Awstraliýa we Okeaniýa	

3. Aşakdaky döwletleriň arasyndan goýundarçylyk ösen döwletleri görkeziň:
 a) Hindistan; b) ABŞ; c) Awstraliýa; d) Hytaý; e) Braziliýa; f) Russiya.

21-§. Dünýä transporty geografiýasy

Transport, gury ýer transporty, awtomobil transporty, turba transporty, demirýol transporty, howa transporty, deňiz transporty, derýa transporty.

Mälim bolşy ýaly, transport ykdysadyýetiň möhüm pudagy bolup, önemçilik we ilatyň ýüklere zerurlyklaryny öz wagtynda üzňüsiz üpjün edip durýär. Şunuň bilen birlikde ol döwletlerara önum we hyzmatlar çalyşygyny üpjün edip, halkara ykdysady aragatnaşyklaryň amala aşyrylmagynda esas bolup hyzmat edýär. Transport ulgamyny hakly ýagdaýda dünýä ykdysadyýetiniň «gan damary» diýip hem atlandyrýarlar. YTÖ transportyň has-da ösmegine, onuň täze görnüşleriniň peýda bolmagyna sebäپci boldy. Transport pudaklarynyň ösüşi döwletleriň sosial-ykdysady ösenlik derejesi, meýdany, çäginiň özleşdirilenligi ýaly faktorlar bilen bagly.

Tiz ösüp barýan dünýä transporty çylşyrymly we özboluşly pudaklar ulgamyny düzýär. Olar gury ýer (demirýol, awtomobil we turba), suw (deňiz we derýa) hem-de howa transporty pudaklaryna bölünýär. Awtomobil transporty giň ýaýran transport görnüşi hasaplanyp, ol XX asyrda giň ösdi. Bu transport görnüşinde «gapydan-gapa çenli» eltip goýmak mümkünçiliginin barlygy onuň iň köpçülikleýin transport görnüşine öwrülmegine sebäپci boldy. Awtomobil ýollaryň dünýä boýunça umumy uzynlygy 28 mln. km-dan artyk bolup, bu görkezijä görä ABŞ, Hindistan, Hytaý, Braziliýa, Russiya ýaly döwletler öndebarýjylardyr.

Maglumatlara görä, dünýä döwletlerindäki awtomobilleriň umumy sany 1 mlrd.dan artyk bolup, olaryň uly bölegi ösen döwletleriň paýyna dogry gelýär.

Demir ýol transporty senagat öwrülişigi döwründe peýda bolan, YTÖ gazananlary netijesinde häzirki zaman görnüşe eýe bolan gury ýer transport pudagyna öwrüldi. Uly mukdardaky senagat we oba hojalygy yüklerini uzak aralyklara eltip bermek aýratynlygyna eýedigi bilen tapawutlanýar. Demir ýollaryň umumy uzynlygy dünýäde, takmynan, 1,2 mln. km bolup, ABŞ, Hytaý, Russiya, Hindistan, Kanada döwletleri öndebaryjy hasaplanýar.

Ösyän döwlet (Hindistan)

Ösen döwlet (Ýaponiya)

19-njy surat. Dünýä döwletleriniň demir ýol transportyndaky tapawutlar.

Turba transporty suwuk, gaz şekilli görnüşdäki yükleri uzak aralyga eltip bermäge niýetlenen transport pudagy hasaplanýar. Onda, esasan tebigy gaz, nebit we nebit öňümlerini daşamak prosesi amala aşyrylyar. Ol özünü ödeýiş gymmatynyň pesligi, yükleri bökdençsiz gerekli menzile eltip bermek mümkünçiligi barlygy hem-de daşky-gurşawa erbet täsiriň pesligi bilen tapawutlanýar. Gaz we nebit turbalarynyň umumy uzynlygy 2 mln. km -e ýakyn bolup, olaryň esasy bölegi nebit-gaz gazyp alýan döwletleriň çägine dogry gelýär. Nebit turbalarynyň uzynlygy boýunça ABŞ, Russiya, Kanada, Hytaý, Saud Arabystany, gaz turbalarynyň uzynlygy boýunça bolsa ABŞ, Russiya, Kanada, Germaniya, Fransiya ýaly döwletler öndebaryjy.

Suw transporty – transportyň tebigy (derýalar, köller, deňizler, okeanlar) we emeli suw ýollary (kanallar, suw howdanlary) arkaly yükleri we

ýolagçylary daşaýan görnüşi hasaplanýar. Ol deňiz we derýa transporty görnüşlerini öz düzümine birleşdirýär.

Deňiz transporty halkara söwdanyň 80 % -ini diýen ýaly amala aşyrýar. Deňiz ýollary arkaly, esasan uly mukdardaky suwuk, gurak, saçma görnüşdäki yükler daşalýar. Deňiz transportynda yük daşama işleri deňiz sowda floty tarapyndan amala aşyrylýar. Yük daşamak göwrümine görä Panama, Liberiýa, Maršall adalary, Gresiýa ýaly döwletleriň flotlary öñdebaryjy.

Esasy deňiz ýollary dürli önümleri öndürýän we olary sarp edýän döwletleriň arasynda guralan. Adatda, Afrikadan, Latyn Amerikasyndan, Aziýadan, Awstraliýadan dürli senagat we oba hojalyk çig mallary Ýewropa, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Demirgazyk Amerika ýurtlaryna, olardan bolsa ilat we hojalyk üçin dürli sarp ediş önümleri dünýäniň ähli çäklerine iberilýär. Deňiz transportynda umumy yük daşamak göwrüminiň 60 % -i Atlantik okeanynyň paýyna dogry gelýär. Deňiz transport serişdelerine hyzmat edýän 2 müňden artyk portlar bar bolup, Şanhaý, Singapur, Rotterdam portlary olaryň arasynda yük kabul ediş göwrümine görä öñdebaryjy.

Deňiz transportynyň ösmegine halkara kanallar we deňiz bogazlary uly täsir edýär. Halkara kanallaryň arasynda Sues we Panama kanallarynyň ähmiýeti örän uly. Olar kontinentleriň arasyndaky aralyklaryň gysgalmagyna mümkünçilik berýär. Deňiz bogazlarynyň arasynda iň köp gämileri geçirýänleri La-Manş, Eresunn (Zond), Gibraltar, Hormuz, Malakka, Bosfor bogazlarydyr.

Içki suw transporty derýalaryň, kölleriň hem-de kanallaryň kömeginde döwletleriň içki çäklerine yük we ýolagçy daşamagy amala aşyrýar. Derýa we kol transporty ýollarynyň uzynlygyna görä dünýäde Russiya, Hytaý, ABŞ, Braziliýa, Kanada öñdebaryjy. Içki suw transportyndan peýdalanmakda iri derýalaryň, kölleriň hem-de kanallaryň ähmiýeti uly. Şeýle derýalar hataryna Amazonka, Missisipi, Dunaý, Wolga, Ýanszy, Kongo we başgalar girýär. Olar bilen bir hatarda gämiler gatnawynnda Kenarýaka (ABŞ), Beýik (Hytaý), Wolga-Baltika (Russiya), Reýn-Maýn-Dunaý (Germaniýa) kanallaryndan peýdalanylýar.

Howa transporty ýolagçylar, poçta we başga dürli yükleri tizlik bilen daşaýan dünýädäki iň tiz we gymmat transport pudagy hasaplanýar. Dünyä

boýunça howa transportynda ýolagçy daşamak mukdary ýyldan ýyla barha artýar. Häzirki gündé dünýä ýolagçy daşamak mukdarynyň 20% -e golaýy şol transport pudagyna dogry gelýär. Halkara aragatnaşyklar soňky döwürlerde, aýratynam, Ýewropa bilen Demirgazyk Amerika döwletleriniň arasynda işeňnirleşýär. Hasap-hesiplere görä, Atlantik okeanynyň üstünde bir wagtyň özünde ýüzden artyk howa laýnerleri her iki tarapa garap hereketde bolýär. Bu transport pudagynyň ösüşinde aeroportlaryň orny örän uly. Ýolagçylary kabul ediş mukdaryna görä Atlanta (ABŞ), Pekin (Hytaý), Dubaý (BAE) aeroportlary öndebaryjy hasaplanýar.

1. Haýsy transport pudagy dünýä hojalygynyň şekillenmeginne we ösüşine uly täsir edýär?
2. Ylmy-tehniki öwrülişik transportyň ösüşinde nähili ähmiýete eýe?
3. Deňiz transportynyň çalt depginlerde ösmegine nämeler sebäp boldy?

22-§. Halkara ykdysady aragatnaşyklar geografiýasy

Halkara ykdysady aragatnaşyklar, eksport, import, söwda balansy, walýuta, halkara söwda, halkara turizm.

Halkara ykdysady aragatnaşyklar diýip, döwletleriň arasyndaky, halkara guramalaryň we korporasiýalaryň gatnaşmagyndaky hojalyk aragatnaşyklaryna aýdylýar. Oňa ylmy-tehniki ösüş, döwletlerara sosial-ykdysady tapawut, dünýä sebitlerindäki syýasy ýagdaý, halkara ykdysady integrasiýa ýaly faktorlar täsir edýär.

Halkara ykdysady aragatnaşyklaryň halkara söwda, kredit-maliye gatnaşyklary, halkara turizm, zähmet resurslarynyň halkara migrasiýasy, halkara ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk ýaly görüşleri bar. Olaryň arasynda halkara söwda iň uly ähmiýete eýe. Ol döwletleriň arasynda çig mallary, önumleri we hyzmatlary özara alyş-çalyş etmäge esaslanan halkara söwda gatnaşyklary ulgamydyr. Döwletleriň daşky söwda göwrümi daşky söwda dolanyşygy arkaly kesgitlenýär. ABŞ-nyň, Hytaýyň, Germaniýanyň, Ýaponiýanyň, Fransiýanyň daşky söwda aýlanmasы göwrümine görä dünýäde öndebaryjy.

Halkara söwdanyň 3/4 bölegini öňümler söwdasy düzýär. Maşyn we enjamlar, transport serişdeleri, himiki öňümler ýalylar halkara söwdada talap ýokary bolan taýýar öňümler hasaplanýar. Dünýäniň ösen döwletleri halkara söwdanyň 60 %-den gowragyny üpjün edýär.

Daşky söwdada globallaşma prosesi çalt depginlerde ösüp barýandygyna seretmezden, döwletleriň we sebitleriň arasynda uly territorial tapawutlar saklanyp galýär. Daşky söwdanyň 90 % -i diýen ýaly Günbatar Ýewropa, Demirgazyk Amerika, Aziýa-Ýuwaş okean sebitiniň paýyna dogry gelýär. Bu sebitler, esasan taýýar öňümler we ýokary oňat hilli hyzmat bilen söwda aragatnaşyklaryny ýola goýsa, Afrikanyň, Latyn Amerikasynyň hemde Aziýanyň ösýän döwletleri dünýä bazaryna, esasan mineral resurslar, tokaý we oba hojalyk öňümlerini alyp çykýär.

Soňky ýyllarda daşary ýurtlarda öz öňümçilik ugurlaryny ösdürmek maksadynda kapital goýumlary girizmek hem-de peýda almak prosesi – kapital eksporty barha güýçlenýär. Uly mukdardaky kapital ösýän döwletleriň ykdysadyýetine gönükdirilýär. ABŞ, Ýaponiya, Beýik Britaniya, Germaniya, Hytaý ýalylar dünýäniň iň iri kapital eksportýorlary hasaplanýar.

Halkara turizm hem daşky ykdysady aragatnaşyklaryň esasy görnüşlerinden biri hasaplanýar. Turizm dünýä JMÖ-iň 10% -ini diýen ýaly, hyzmatlar eksportynyň bolsa 1/3 bölegini berýär. İspaniya, Gresiya, İtaliya, Kipr ýaly döwletler bu ugry öz milli ykdysadyýetleriniň ýöriteleşen pudagyna öwrüpdirlər. Dünýä sebitleriniň arasynda Ýewropa turistik akymyň iň uly bölegini özüne ýoneldirenligi bilen tapawutlanýar. Şol kontinentiň döwletleriniň arasynda Fransiya, İspaniya, İtaliya, Germaniya, Beýik Britaniya barýan syýahatçylaryň ýyllyk sanyna görä dünýäniň birinji onluk döwletleriniň arasyndan orun alan. Soňky ýyllarda Aziýanyň halkara turizmdäki ähmiýeti artýar. Aýratynam, Gündogar Aziýa, Günorta-gündogar Aziýa we Günorta-günbatar Aziýa döwletleri köp sanly syýahatçylary özüne çekýär.

Afrika kontinentiniň döwletleriniň arasynda turizm ugrunda Demirgazyk Afrika döwletleri aýratyn tapawutlanýar. Kenarýakada dynç alýanlary, esasan, Marokko, Tunis ýa-da Müsür, taryhy turizm müşderilerini bolsa Müsür piramidalary, gadymy Karfagen görnüşleri özüne çekýär. Amerika

kontinentiniň turizminde ABŞ, Meksika, Karib basseýniniň döwletleri uly ülse eýe. Awstraliýa we Okeaniýa sebitiniň turizminde kenarýaka çäklerindäki dynç alyş mesgenleriniň ähmiýeti uly.

Häzirki günde turizmiň adaty görnüşleri (tebigy, dini, taryhy) bilen bir hatarda ekoturizm, agroturizm, işewürlik, sport, şoping, ekstremal turizm ýaly görnüşleri hem ösýär.

1. Halkara ykdysady aragatnaşyklaryň nähili ýonelişleri bar?
2. Náme üçin daşky söwda daşky ykdysady aragatnaşyklaryň esasy görnüşü hasaplanýar?
3. Halkara turizmde Ýewropa kontinentiniň ülşünüň ýokarylygyna sebäp náme?

II BÖLÜM. DÜNÝÄNIŇ REGIONAL HÄSIÝETNAMASY

5-NJI BAP. YEWROPA YURTLARY

23-§. Yewropanyň geografik ýerleşishi, araçäkleri we syýasy kartasy

Yewropa, kontinent, täze garaşsyz döwletler, ada döwletler, ýarymada döwletler, respublika, monarhiya, federatiw döwletler.

Mälim bolşy ýaly, Yewraziya materigi iki kontinente – Yewropa we Aziya bölünýär. Yewropa kontinenti Yewraziya materiginiň günbatar bölegini eýeleýär. «Yewropa» sözi gadymy assuriýalylaryň dilinden gelip çikan bolup, «Günüň batmagy», ýagny «günbatar» manysyny aňladýar.

Yewropanyň meydany 10 mln. km²-a deň bolup, şondan 4,1 mln. km² çäk Russiyanyň Yewropadaky bölegine dogry gelýär. Kontinentiň ilaty, 2018-nji ýylyň maglumatlaryba görä, 746 mln. adama, ýagny dünýä ilatynyň 10 % -e golaýyna deň.

Yewropa kontinentiniň kenarlary demirgazykda Demirgazyk Buzly okeany, günbatarda Atlantik okeany, günortada Atlantik okeany basseýnine degişli bolan Orta we Gara deňzleriň suwlary bilen ýuwulýär. Orta deňiz we Gibraltar bogazy Yewropany Afrikadan bölüp durýar (20-nji surat). Gündogarda Yewropa, esasan gury ýer arkaly Aziya kontinenti bilen serhetdeş. Yewropanyň we Aziýanyň araçägi köp geografik edebiyatlarda Ural daglary, Gazagystandaky Emba derýasy, Kaspi deňziniň demirgazyk-günbatar kenarlary, Russiyanyň günortasyndaky Kuما-Maniç çöketligi, Azow we Gara deňzleri, Bosfor bogazy (21-nji surat), Mermer deňzi,

20-nji surat. Yewropanyň geografik ýerleşishi.

21-nji surat. Bosfor bogazy.

Dardanell bogazy we Egeý deňzi arkaly geçirilýär. Käbir çeşmelerde iki kontinentiň araçaginiň Kaspi we Gara deňzleriniň arasyndaky bölegi Uly Kawkaz gerşi arkaly geçirilýär.

Ýewropanyň häzirki syýasy kartasında, bir bölegi Aziýada ýerleşýän Russiya Federasiýasyny goşanda, 44 garaşsyz döwlet bar.

Ýewropanyň syýasy kartasy kontinentiň köp asyrlyk taryhy dowamynda birnäçe gezek ýiti ýagdayda özgeripdir. Onuň häzirki zaman syýasy kartasy XX asyryň dowamynda, esasan üç taryhy proses – Birinji Jahan urşy (1914–1918), Ikinji Jahan urşy (1939–1945) hem-de halkara sosialistik düzümiň dargamagy (1990-njy ýyllaryň başy) netisesinde şekillenen.

Ýewropa kiçi döwletler kontinentidir. Ýewropada Andorra, San-Marino, Malta, Monako, Watikan, Lihtensteýn ýaly «kiçi» döwletler ýerleşýär. Bu döwletlerden daşary, Ýewropadaky 11 döwletiň meydany 50 müň km²-dan kiçiräkdir. Kontinentdäki 10 ýurduň çägi 50 müňden 100 müň km² çenli. 12 döwletiniň meydany, öz gezeginde, 100 müňden 500 müň km² çenli ululyga eýe. Diňe Fransiýanyň, Ukrainanyň we Ispaniýanyň çägi 500 müň km²-dan geçýär. Russiya Federasiýasy bolsa meydanyň ululygyna görä diňe bir Ýewropa däl, eýsem bütin dünýädäki iň iri döwletdir.

Ýewropa ada we aýratynam, ýarymada döwletleriň köplüğü bilen tapawutlanýar. Doly adalarda ýerleşýän ýurtlara Beýik Britaniýa, Irlandiýa, Islandiýa we Malta girýär. Ýarymada ýurtlara Norwegiýa, Şwesiýa, Daniýa, Ispaniýa, Portugaliýa, Italiýa, Gresiýa, Albaniýa, Bolgariýa we başgalary mysal hökmünde getirmek mümkün.

Ýewropadaky 15 döwletde deňze çykmak mümkünçiliği ýok. Olaryň hatarynda Belarus, Wengriýa, Awstriýa, Çehiýa ýaly birneme uly döwletler bilen bilelikde Andorra, Lihtensteýn, Lýuksemburg, San-Marino, Watikan ýaly kiçi döwletler hem bar.

Ýewropadaky 44 döwletden 32-si respublika, 12-si monarhiýa hasaplanýar. Andorra, Belgiýa, Beýik Britaniýa, Daniýa, Ispaniýa,

Lichtensteýn, Lýuksemburg, Monako, Niderlandiýa, Norwegiýa, Şwesiýa döwletleri konstitution monarhiýa, Watikan döwleti bolsa absolýut teokratik monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Ýewropadaky respublikalaryň uly bölegi parlamentar respublikalar hasaplanýar.

Dolandyryş-çäk taýdan Ýewropadaky 6 döwlet federatiw gurluşa eýe – Awstriýa, Belgiýa, Bosniýa we Gersegowina, Germaniýa, Russiýa, Sweýsariýa.

Ýewropa kontinenti 4 subregiona bölünýär: Demirgazyk Ýewropa, Günbatar (Orta) Ýewropa, Günorta Ýewropa we Gündogar Ýewropa.

1. Ýewropanyň we Aziýanyň araçägi nähili geografik obýektler arkaly geçirilýär?
2. Ýewropanyň häzirki syýasy kartasynyň şekillenmeginde XX asyrdaky haýsy taryhy prosesler uly täsir edipdir?
3. Ýewropa döwletleri territorial ululygy taýdan nähili aýratynlyga eýe?
4. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde Ýewropadaky ýaş garaşsyz döwletlerden gury ýeriň içersinde ýerleşyänlerini anyklaň.

24-§. Ýewropanyň tebигy şerti we resurslary, ilaty

Ýangyç-energetika, agroklimatik, tokay resurslary, dogluş, ilatyň tebигy kemelişi, ilatyň garramagy, migrasiýa, ilatyň gürlügi, megalopolis, katalikler, protestantlar, prawoslawlar.

Tebигy şerti we resurslary. Ýewropa ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösüşine tebигy şertiniň mälim aýratynlyklary täsir edipdir. Şeýle tebигy geografik faktorlar hataryna beýlekilerden maýyl we çygly klimat, transport şerti çylşyrymly bolan belent dag gerişleriniň kemligi, suw we tokay resurslarynyň ýeterliliği, deňiz portlaryny gurmak üçin amatly kenarýaka çäkleriň köplüğini girizmek mümkün.

Ýewropada ýangyç-energetika resurslaryndan daşkömür, goňur kömür, nebit, tebигy gaz, ýanyjy slanesleriň iri känleri bar. Daşkömrүň iri känleri Germaniyada, Russiýada we Ukrainianada açylan. Goňur kömrүň iri känleri Germaniyada, Çehiýada we Polşada ýerleşyär. Ýanyjy slanesleriň uly gorlary Estoniýada bar. Ýewropada nebit we tebигy gazyň esasy gorlary Russiýanyň dürli çäklerinde hem-de Demirgazyk we Norwegiýa

deňizleriniň ýalpaklyklarynda açylan. Bu ýerdäki nebit we gaz känleriniň esasy bölegi Beýik Britaniýa, Norwegiýa we Niderlandiýa degişli.

Demir magdanlarynyň iri känleri Russiýada, Ukrainada, Şwesiýada, Fransiýada we Germaniýada ýerleşýär. Polşada, Bolgariýada, Rumyniýada mis-molibden känleri, Fransiýada we Gresiýada boksit, Italiýada, Ispaniýada, Ukrainianada simap magdanlarynyň iri gorlary bar.

Ýewropada ýer we suw resurslaryndan intensiv ýagdaýda peýdalanylýar. Kontinentiň tebигy şerti oba hojalygyny ösdürmek üçin, umuman alanda, amatly hasaplanýar. Bu babatda Günbatar we Günorta Ýewropa Demirgazyk Ýewropadan ýiti tapawutlanýandygyny belläp geçmeli. Günorta Ýewropa ýurtlarynda klimat şertiniň birneme gurakçyllygy sebäpli emeli suwaryş ep-esli giň ýáýran.

Ýewropa tokaý resurslary bilen gowy üpjün edilen. Bu babatda, aýratynam, Russiýa, Finlandiýa, Şwesiýa, Norwegiýa, Beýik Britaniýa aýratyn tapawutlanýar.

Ilaty. Ýewropada, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, 746 mln. adam ýasaýar (Russiýanyň Aziýadaky bölegi bilen bile). Bu dünýä ilatynyň 9,8 %-ini düzýär. Ýewropanyň dünýä ilatyndaky ülşü ilatyň tebигy köpelişiniň gaty pesligi sebäpli gitdigiçe barha kemelýär. Umumy hasapda Ýewropa ýurtlarynda dogluş we ölüm görkezijileri birmeňzeş diýen ýaly, tebигy köpeliş bolsa ýok. Dogluş derejesi ölümden pes bolup, ilaty tebигy kemelýän Ýewropa döwletleriniň sany ýyldan ýyla köpelýär. Germaniýada, Gresiýada, Portugaliýada, Bolgariýada, Serbiýada, Latwiýada, Litwada, Estoniýada, Ukrainianada, Rumyniýada, Moldowada, Wengriýada we başga ýurtlarda şeýle ýagdaý uzak wagtdan bäri dowam edýär.

Dogluşyň pesligi sebäpli Ýewropa ýurtlarynda ilatyň garrama prosesi bolup geçýär. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, kontinentiň ilatynyň 16 % -ini 14 ýşa çenli çagalar düzmek bilen, 65 ýaşdan uly bolan ilat gatlagynyň ülşü 18 %-e deň.

Ýewropa halkara migrasiýanyň iri merkezi hasaplanýar. Aýratynam, Günbatar Ýewropanyň iň ösen ýurtlary dünýädäki iri immigrasiýa merkezleri hasaplanýar. Günbatar Ýewropa Aziýadan we Afrikadan ilat göçüp gelmeginiň sebäpleri, esasan ykdysady mazmuna eýe, ýagny Günbatar Ýewropa döwletleriniň zähmet bazarynda işçi

orunlarynyň köplüğü hem-de durmuş derejesiniň ýokarylygy bilen düşündirilýär. Günbatar Ýewropa kontinentiň ykdysady taýdan birneme gowşagrak ösen günorta we gündogar bölegindäki ýurtlaryň ilaty hem köp ýagdaýda göçüp barýar.

Ýewropa döwletlerinde, dünýäniň başga sebitlerine garanda, urbanizasiýa prosesi irräk başlanypdy. Häzirki wagtda Ýewropa kontinentiniň urbanizasiýa derejesi 75 % -e ýakyn. Şäherleşme derejesi, aýratynam Günbatar we Demirgazyk Ýewropadaky ösen döwletlerde ýokary bolup, kähalatlarda 90 %-den geçipdir. Günorta we Gündogar Ýewropa ýurtlarynda şäher ilatynyň derejesi biraz pesräk, ýöne ähli diýen ýaly döwletlerde 50 %-den geçýär. Kontinentde urbanizasiýa görkezijisi diňe Moldowada hem-de Bosniýada we Gersegowinada 50 %-den pesräk.

Ýewropa ýurtlarynyň arasynda ilatyň gürlügi boýunça uly tapawutlar bar. Muňa tebigy şert, aýratynam klimat we relýef uly täsir edipdir. Günbatar we Günorta Ýewropanyň derýa jülgelerinde we deňizýaka düzülklerinde ilatyň gürlügi iň ýokary. Demirgazyk Ýewropa ýurtlarynda ilatyň gürlügi ep-esli pes. Bu ýurtlarda ilatyň uly bölegi olaryň günortadaky deňizlere utgaşýan çäklerinde jemlenen.

Ýewropada iň giň ýáýran din hristiançylyk hasaplanýar. Demirgazyk Ýewropada protestantlar, Günorta Ýewropa döwletlerinde (Gresiyadan daşary) bolsa katolikler öndebarlyjy. Günbatar Ýewropa döwletlerinde hristiançylygyň bu iki mezhebi gatyşyk ýagdaýda ýaýran. Gündogar Ýewropa döwletlerinde katolik we prawoslaw hristiançylyk esasy dinler hasaplanýar. Prawoslawlaryň sany taýdan Russiya, Ukraina, Rumuniya, Bolgariya, Belarus, Serbiya ýaly döwletler aýratyn tapawutlanýar. Şonuň ýaly-da, kontinentdäki 2 döwletde ýerli ilatyň düzümünde musulmanlaryň ülsi 50 %-den ýokary – bular Balkan ýarymadasыnda ýerleşýän Albaniya hem-de Bosniya we Gersegowinadır.

1. Ýewropanyň tebigatynyň nähili aýratynlyklary ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösüşine gowy täsir edýär?
2. Ýewropanyň haýsy ýurtlary ýangyç-energetika resurslaryna baý?
3. Ýewropa ýurtlarynyň ilatynyň tebigy köpelişini we ýaş düzümini häsiýetlendiriň.

25-§. Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýeti

Ösen döwletler, geçiş ykdysadyýetindäki döwletler, Ýewropa Soýuzy, halkara zähmet bölünişigi, ýöriteleşme, senagat, oba hojalygy, turizm.

Ýewropa dünýäde ykdysady we tehnologik kuwwatynyň ululygy we köp taraplylygy, senagatyň ýokary derejede ösenligi bilen aýratyn tapawutlanýar. Demirgazyk, Günbatar we Günorta Ýewropa döwletleri ösen döwletler bloguna degişli bolsa, 1990-njy ýyllaryň başynda sosialistik düzüm we planly ykdysadyýetden el çekip, bazar ykdysadyýetini şekillendirmäge girißen döwletleri, hususan-da, Ýewropada ýerleşýän öňki Soýuz respublikalary, geçiş ykdysadyýetindäki döwletleriň hataryna girýär.

Ýewropa ykdysadyýeti üçin ýokary derejede ösen integrasion prosesler uly ähmiýete eýe. Bu ýagdaý, aýratynam ýeke-täk söwda-gümrähüna mekanyna eýe bolan dünýädäki iň iri integrasion bileleşik hasaplanýan Ýewropa Soýuzynyň (ÝS) işinde ýüze çykýar. Ýewropa Soýuzyna 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, 28 döwlet, şol sanda, Aziýada ýerleşýän Kipr hem-de ÝS düzüminden basgaçaklaýyn çykyp gidýän Beýik Britaniýa agzadyr. Ilki, 1950-nji ýyllarda 6 döwleti (GFR, Fransiýa, Italiýa, Belgiýa, Niderlandiýa, Lýuksemburg) birleşdirmek bilen şekillenmegi başlanan Ýewropa Soýuzy birnäçe giňelme tolkunlaryny başyndan geçirdi. ÝS düzümi, aýratynam, XXI asyryň birinji on ýylliggy dowamynda ençeme öňki sosialistik döwletleriniň (Çehiýa, Slowakiýa, Wengriýa, Latwiýa, Litwa, Estoniýa we başgalar) goşulmagynyň hasabyna ep-esli giňeldi.

Ýewropa dünýä hojalygynda senagat we oba hojalyk önumçılığı, önum we hyzmatlar eksporty, halkara turizm ösenligi boýunça öňdebaryjy orunlary eýeleýär. Sebitiň ykdysady kuwwatyny, ilkinji nobatda, «Uly ýediliga» girýän dört döwlet – Germaniýa, Beýik Britaniýa, Fransiýa we Italiýa kesgitleyär.

Ýewropanyň senagatynyň öňdebaryjy pudagy maşyn gurluşygy hasaplanýar. Bu pudak bütin senagat önuminiň 1/2, eksportyň 2/3 bölegini düzýär. Aýratynam, awtomobil gurluşygy ýokary derejede ösen. «Reno» (Fransiýa), «Folkswagen», «Mersedez-Benz» (GFR), «Fiat» (Italiýa), «Volvo» (Şwesiýa), «Tatra» (Çehiýa) ýaly awtomobil konsernleri meşhurdyr.

Ýewropada senagat pudaklarynyň içinde maşyn gurluşygyndan soňky ikinji orunda himiýa we nebit-himiýa senagaty durýar. Ikinji Jahan urşuna çenli himiýa senagaty, esasan, kän-himiýa çig malyna esaslanmak bilen ösüpdi. Kaliý we nahar duzlary, kükürt we başga şular ýaly çig maldan peýdalanylýardy. Kontinentde nebit we tebigy gaz känleriniň açylmagy nebit-himiýa pudagynyň ösüşine esas boldy. Temza, Sena, Reýn, Elba, Rona ýaly derýalaryň guýulýan böleklerinde ýerleşýän port şäherlerinde nebiti gaytadan işleýän iri merkezler döredildi. İň iri şeýle nebit-himiýa toplumy Niderlandiýanyň Rotterdam şäherinde şekillenen.

Aglaba Ýewropa döwletleriniň ýangyç-energetika balansynda nebit we tebigy gaz möhüm orun eýeleýär. Russiýany hasabyna almando, Ýewropanyň iň iri nebit-gaz senagaty raýony Demirgazyk deňiz hasaplanýar. Köp Ýewropa ýurtlary nebit we tebigy gazy Russiýadan, Demirgazyk Afrikadan we Pars aýlagyndaky döwletlerden import edýär. Germaniýa, Russiýa, Ukraina, Polşa we Çehiýa döwletlerinde daşkömür we goňur kömür gazyp alynýar. Germaniýa 2018-nji ýıldan kömrüň esasy bölegini Awstraliýadan import edýär. Iri YES-leriň esasy bölegi deňiz portlarynda we uly şäherlerde gurlan. Dunaý we onuň goşantlary, Rona, Reýn, Dnepr, Wolga we başga derýalarda iri GES-ler gurlan.

Gara metallurgiýa, ilki bilen, demir magdany we daşkömür gorlary bar bolan Germaniýada, Beýik Britaniýada, Fransiýada, Ispaniýada, Belgiýada, Lýuksemburgda, Polşada, Çehiýada ösen. Reňkli metallurgiýanyň esasy pudaklary alýuminiý we mis senagatydyr. Alýuminiý senagaty çig mal we elektrik energiýasy bilen gowy üpjün edilen Norvegiýa, Islandiýa, Fransiýa, Wengriýa, Rumyniýa ýurtlarynda ösen. Soňky wagtlarda alýuminiý kärhanalary, esasan, ösýän ýurtlardan getirilýän çig mala daýanýar. Mis senagaty Germaniýada, Fransiýada, Beýik Britaniýada, Italiýada, Belgiýada, Polşada hem-de Bosniýada we Gersogowinada ösen.

Ýewropada ýeňil senagat özuniň öňki ähmiyetini birneme ýitirdi. Köne dokmaçylyk çäkleri hasaplanýan Beýik Britaniýadaky Lankaşir we Ýorkşir, Polşadaky Lodz häzirki wagtda-da iş alyp barýar. Ýöne soňky ýyllarda ýeňil senagat Günorta Ýewropa göçyänligini nygtamak gerek.

Köp pudakly maldarçylyk Ýewropanyň ençeme ýurtlarynda, aýratynam Demirgazyk we Günbatar Ýewropa döwletlerinde ýokary derejede ösen

bolup, halkara ýöriteleşme pudagyna öwrüldi. Günorta Ýewropada ekerançylyk maldarçylykdan üstün ähmiýete eyé. Italiýa, Ispaniya, Portugaliýa, Gresiýa ýagly (zeýtun, günebakar) ekinleri we subtropik miweleri ýetişdirmek boýunça dünýäde öndebaryjy orunlary eýeleýär.

Ýewropa turizm ýokary derejede ösen sebit hasaplanýar. Fransiýa ýylyna 70 mln.-dan artyk, Italiýa we Ispaniya 50 – 60 mln. adam turistik syýahat edýär. Şweýsariýa, Portugaliýa, Germaniya, Awstriýa, Beýik Britaniýa, Gresiýa we başga ýurtlar dünýäniň iri turistik merkezleri hasaplanýar.

1. Ýewropadaky haýsy döwletler «Uly ýedilik» toparyna girýär?
2. Ýewropa Soýuzyna näçe döwlet agza?
3. Ýewropa döwletlerinde ýangyç-energetika toplumynyň ösüşi barada maglumat beriň.
4. Ýewropadaky haýsy döwletler halkara turizmiň iri merkezleri hasaplanýar?

26-§. Germaniya Federatiw Respublikasy

Demirgazyk deňiz, Baltika deňzi, Kil kanaly, parlamentar respublika, federal kansler, federal ýerler, daşky migrasiýa, lýuteran buthanasy.

Meýdany – 357,4 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 82,8 mln.
Paýtagty – Berlin.

Ýewropanyň ykdysady taýdan iň güýcli döwleti Germaniya Federatiw Respublikasy kontinentiň merkezinde ýerleşýär. Germaniya meýdany boýunça kontinentiň ýurtlarynyň arasynda 6-njy orunda durýar. Kenarlary demirgazyk-günbatarda Demirgazyk deňiz, demirgazyk-gündogarda bolsa Baltika deňziniň suwlary bilen araçaklenen. Germaniyanyň çäginden iň möhüm halkara kanallardan biri – Demirgazyk we Baltika deňzlerini utgaşdyrýan Kil kanaly geçýär. Gury ýerde 9 döwlet bilen serhetdeş. Ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy Ýewropanyň dürli böleklerindäki döwletleri utgaşdyrýan iri awtomobil, demir we suw (derýa we kanallar) ýollarynyň geçenligi bilen kesgitlenýär.

Dolandyrış şekli – parlamentar respublika. Döwlet ýolbaşçysy – prezident, emma ýerine ýetiriji häkimiýetiniň ýolbaşçysy we iň uly syýasy

ygytyýarlyklaryň eýesi hökümet başlygy, ýagny federal kansler hasaplanýar. Syýasy-territorial gurluşy taýdan Germaniýa federatiw döwlet bolup, 16 sany federal ýere bölünýär. Ýurduň paýtagty – Berlin – GFR-nyň gündogar böleginde ýerleşyär.

Tebigy şerti we resurslary. Germaniýa-nyň çäginiň relýefi demirgazykdan günorta tarap barha ýokary galýar (22-nji surat). Ýurduň demirgazyk bölegini Demirgazyk Germaniýa pesligi eýeleýär, merkezi çäkleri pes we orta daglardan ybarat, günortada bolsa beýikligi 3 000 metre diýen ýaly ýetýän Alp daglary ýerleşyär. GFR-da daş we goňur kömür, demir magdany, nahar we kalyi duzlarynyň känleri bar.

Ýurduň çägi aram klimat guşaklygynda ýerleşyär. Howa ýagdaýy ýygy-ýygydan üýtgap durýar, ýagynlar köp ýagýar. Gyş adatda ýumşak, gaty sowuklar kem bolýar. Deňizýaka çäklerinde güýçli şemallar hemişelik öwüsýär we bu ýurtda energetika ugrunda peýdalydyr.

Germaniýada derýalar tory ep-esli gür. Iň iri derýalar Reýn, Dunaý, Elba, Wezer we Oder hasaplanýar. GFR-daky ähli iri derýalar kanallar bilen özara baglananlygy sebäpli onuň içki suw transport ýollary Dunaý arkaly Demirgazyk we Baltika deňizleriniň portlaryny Gara deňziň portlary bilen baglaýar.

Ilaty. Germaniýa 83 mln. golaý adamlyk ilaty (2018-nji ýylyň maglumatlary boýunça) bilen Ýewropada, Russiyadan soňky 2-nji orny eýeleýär. Dogluşyň pesligi sebäpli Germaniýada ilatyň tebigy köpelişi 1972-nji ýıldan bări otrisatel galynda eýe. Germaniýada ilatyň köpelişiniň çeşmesi daşky migrasiýa hasaplanýar.

Germaniýa daşary ýurtly migrantlaryň sany (12 milliona ýakyn adam) boýunça dünýäde ABŞ-dan soň 2-nji orundaky döwlet. Daşary ýurtly migrantlaryň düzümünde Türkiye, Italıya, Gresiýa, öňki Ýugoslawiýa döwletlerinden, Polşa hem-de käbir arap ýurtlaryndan göçüp gelenler san

22-nji surat. Germaniýanyň relýefi.

taýdan tapawutlanýar. Daşary ýurtly migrantlar köpräk günbatar we demirgazyk federal ýerlerindäki iri şäherlerde jemlenen.

Germaniyalyalaryň 75 %-den köpräk bölegi şäherlerde ýasaýar. GFR-nyň iň iri şäherleri – Berlin, Gamburg, Mýunhen, Kýoln, Frankfurt-Maýn, Bremen.

Ýurduň ilatynyň milli düzümünde 90%-den köpräk bölegi nemes milletine dogry gelýär. GFR-iň demirgazyk, merkezi we gündogar çäklerinde ýasaýan nemesleriň arasynda protestantlar (lýuteranlar) köpcüligi düzse, ýurduň günortasynda köpräk katolikler ýasaýarlar.

Germaniyanyň ilaty iri derýalaryň jülgelerinde örän gür ýerleşyär. Bu babatda, aýratynam Reýn jülgesi aýratyn tapawutlanýar. Ilat iň ýokary dejede jemlenen çäk – Rur senagat raýony – hut şu derýanyň basseýninde ýerleşyär. Dagly çäklerinde hem-de ýurduň demirgazyk-gündogarynda bolsa ilat beýleki ýerlerden seýrek ýerleşyär.

Ykdysadyýeti. Germaniyanyň ykdysady kuwwaty we ilatyň durmuş derejesi taýdan dünýädäki öndebarlyjy döwletlerden biri, «Uly ýedilik» toparyna agza döwlet. Ýewropada Germaniya JIÖ we senagatönümcilikiniň gówrümi boyunça 1-nji orunda durýar.

GFR dürlü senagatönümleriniň ýokary hili bilen bütin dünýä meşhur. Germaniyanyň senagatynyň öndebarlyjy pudaklary hataryna maşyngurluşyk, himiýa, farmasewtika, kömür, gara metalluriýa, azyk senagaty girýär. Maşyngurluşyk pudaklaryndan bolsa stanok gurluşygy, awtomobil gurluşygy, elektrotehnika, mikroelektronika, gämigurluşyk, awiakosmik maşyngurluşyk ýaly pudaklary örän ýokary dejede ösen.

Germaniyanyň oba hojalygynyň daýanç pudaklary süýt-et iri şahly maldarçylygy we doňuzdarçylyk hasaplanýar. Ýurduň demirgazyk we merkezi böleklerinde esasy oba hojalyk ekinleri bugdaý, arpa, mekgejöwen, kartoşka, gant şugundyrýy hasaplanýar. Günortadaky dag eteklerindäki we dag aralygyndaky jülgelerinde üzüm, temmäki hem-de piwoönümcilikinde ulanylýan hmel ýetişdirmek gowy ösen.

23-nji surat. Frankfurt-Maýn şäheri.

Germaniyanyň ykdysadyýetinde transport, bank-maliye sektory, turizm

we başga hyzmat ediş ugurlary hem möhüm ähmiýete eýe. Şol sanda, Ýewropadaky iň iri aeroporta eýe Frankfurt-Maýn şäheri kontinentdäki esasy bank-maliýe merkezlerinden biri hasaplanýar (23-nji surat).

Germaniýanyň gündogar ýerleri (öñki GDR) ýurduň galan çäklerine garanda sosial-ykdysady ösüşiň pesräk görkezijileri bilen tapawutlanýar.

1. Germaniýanyň ykdysady geografik ýerleşisiniň amatlylygyny düşündiriň.
2. Germaniýanyň ilatynyň tebigy we migrasion hereketine nähili aýratynlyklar mahsus?
3. Ýurduň oba hojalygy haýsy pudaklara ýöriteleşen?
4. Frankfurt-Maýn şäheriniň ykdysady geografik kuwwaty nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?

27-§. Beýik Britaniýa we Demirgazyk Irlandiya Birleşen Korollygy

Birleşen Korollyk, Angliýa, Şotlandiya, Uels, Demirgazyk Irlandiya, konsitusion monarhiýa, La-Manş bogazy, aram deňiz klimaty.

Meýdany – 244,5 müň km².
İlaty (2018-nji ý.) – 66,4 mln.
Paýtagty – London.

Beýik Britaniýa we Demirgazyk Irlandiya Birleşen Korollygy Ýewropanyň demirgazyk-günbataryndaky Britaniýa adalarynda ýerleşýär. Birleşen Korollygyň çäginiň esasy bölegini Beýik Britaniýa adasy we Irlandiya adasynyň demirgazyk-gündogary düzýär. Şonuň ýaly-da, ýurduň düzümine birnäçe maýdarak adalar hem girýär. Birleşen Korollygyň kenarlary Demirgazyk deňziň, Irlandiya deňziniň hem-de Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. La-Manş bogazy Beýik Britaniýany Fransiýanyň demirgazyk-günbatar kenaryndan bölüp durýar. Gury ýerde ýurt diňe Irlandiya Respublikasy bilen serhetdeş.

Häzirki wagtda Beýik Britaniýanyň 15 -e ýakyn deňizaňyrsy çäkleri, ýagny koloniýalary bar. Olaryň uly bölegi Karib deňzindäki adalarda ýerleşýär. Ýewropa kontinentdäki ýeke-täk kolonial çäk – Gibraltar hem Birleşen Korollygyň deňizaňyrsy çägi hasaplanýar. Emma resmi taýdan hiç haýsy deňizaňyrsy çägi Birleşen Korollygyň düzümine girmeyär.

Angliya Şotlandiya
 Uels Demirgazyk
 Irlandiya

24-nji surat. Birleşen Korollygyň düzüm bölekleri.

Dolandyryş şekli – konstitusyon monarhiýa. Beýik Britaniýanyň hökümdary şol bir wagtda resmi ýagdaýda Britaniýa Arkadaşlygy Korollyklary hasaplanýan 15 garaşsyz döwlet, şol sanda, Kanadanyň, Awstraliýanyň, Täze Zelandiýanyň ýolbaşçysy hem hasaplanýar.

Syýasy-territorial taýdan Birleşen Korollyk unitar döwlet hasaplanyp, 4 bölekden (ýurtdan) – Angliýadan, Şotlandiýadan, Uelsden we Demirgazyk Irlandiýadan ybarat (24-nji surat). Angliýadan başga 3 ýurt bölekleýin awtonomiýa eýye.

Tebigy şerti we resurslary. Beýik Britaniýanyň günorta-gündogar bölegini köpräk düzülükler, demirgazyk-günbatar çäklerini bolsa, esasan orta daglar eýeleýär. Aýratynam, Şotlandiýada we Uelsde gadymky ýumrulan daglar giň ýáýran (25-nji surat). Ýurduň iň beýik nokady – Ben-Newis dagy (1343 m) Şotlandiýada ýerleşýär.

Birleşen Korollykda gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, esasan nebit, tebigy gaz we kömür gazyp alynýár. Nebit we gazyň iri känleri Demirgazyk deňziň ýalpaklygynda ýerleşýär. Emma ahyrky ýyllarda Beýik Britaniýa mineral ýangyjyň ähli görnüşleriniň importýoryna öwrülen, çünki gazylyp alynýan resurslar milli ykdysadyýetiň energiýa çeşmelerine bolan talaby kanagatlandyryp bilenok.

Atlantik okeandan ýylboýy öwüsýän çygly şemallaryň hem-de Golfstrim akymynyň täsirinde Beýik Britaniýada aram deňiz klimaty şekillenen. Ýylyň dowamynda ýygy-ýygydan ýagynlar ýagýar, aýratynam, ýurduň günbatarynda. Gyş eseli maýyl, ýanwaryň ortaça howa temperaturasy 0 °C töwereginde.

İlaty. Birleşen Korollyk Ýewropa ýurtlarynyň içinde ilat sany boýunça 3-nji orunda durýar (2018-nji ýylyň ýagdaýyna

24-nji surat. Şotlandiýadaky daglar.

görä, 66 mln. adamdan gowrak). Ilatyň tebigy köpelişi ýyllyk hasapda 0,3 %-e deň. Ilat sany köpräk daşky migrasiýanyň hasabyna artýar. Aýratynam, Günorta Aziýa, Afrika, Karib deňzindäki adalardan göçüp gelenler köp.

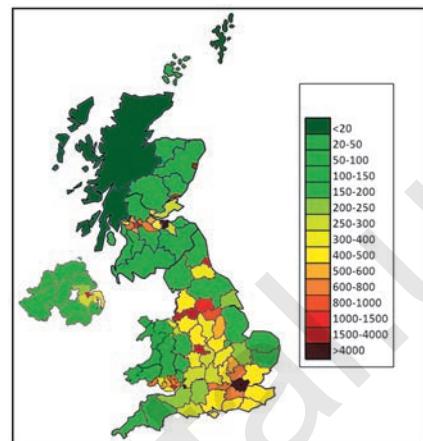
Beýik Britaniýada urbanizasiýa dereesi 80 %-den ýokary. Ýurduň iň iri şäherleriniň hataryna, Londondan dasary, Birmingham, Manchester, Liwerpul, Glazgo, Edinburg girýär.

Ýurduň ilatynyň etnik düzümünde iň iri millet iňlisler hasaplanýar. Şotlandiyalyalar, uelslilar we irlandiyalyalar hem düýp milletler hasaplanýar. Iň giň ýaýran din protestant hristianlygy hasaplanýar.

Ilatyň gürliði Merkezi we Günorta Angliýa, Günorta Uels hem-de Orta Şotlandiya pesliginde iň ýokary derejede bolsa, Şotlandiyanyň demirgazyk-günbatar dagly çäklerinde bolsa bu görkeziji ep-esli pesdir (26-njy surat). Birleşen Korollygyň ilatynyň 85 %-i diýen ýaly Angliýada ýasaýar.

Ykdysadyýeti. Beýik Britaniýa Ýewropa we dünýä möçberinde ykdysady taýdan iň güýcli döwletlerden biri, «Uly ýedilik» topary agzasy. JIÖ göwrümi boýunça Birleşen Korollyk Ýewropada Germaniýadan soňky 2-nji orunda durýar.

Beýik Britaniýa senagat öwrülişiginiň ilki dörän ýeri bolup, XIX–XX asyryň başynda dünýäniň öndebaryjy senagatlaşan ýurdy hasaplanypdy. Ol döwürde Birleşen Korollygyň senagaty, aýratynam dokmaçylyk, kömür, gara metallurgiýa, gämigurluşyk pudaklarynyň ösenligi bilen aýratyn tapawutlanypdyr. Häzirki wagtda bolsa Beýik Britaniýanyň senagatynyň öndebaryjy pudaklarynyň hataryna awtomobil gurluşygy, awiagurluşyk, oba hojalyk maşyn gurluşygy, himiýa we farmasewtika senagatlary girýär. Elektrik energiýasy, esasan YES-lerde öndürilýär.

26-njy surat. Beýik Britaniýanyň ilatynyň gürliði (km²/adam).

Oba hojalygynyň öňdebaryjy pudaklary süýt-et iri şahly maldarçylygy, goýundarçylyk we doňuzdarçylyk hasaplanýar. Esasy oba hojalyk ekinleri: bugdaý, arpa, kartoşka, gant şugundyry.

Beýik Britaniýanyň ykdysadyýetinde hyzmat ediş ugurlary hem uly ähmiýete eýe. Olardan bank-maliýe ugrý, turizm, informasion we telekommunikasiýa tehnologiyalar, lukmançylyk we ýokry tälim özünüň halkara ykdysady ähmiýeti bilen aýratyn tapawutlanýar. London şäheri Nýu-Ýork we Tokio bilen bilelikde dünýäniň iň iri maliýe merkezi hasaplanýar. Beýik Britaniýa dünýä meşhur köp taryhy-medeni ýadygärlilikleri görmek üçin her ýyl birnäçe on million syáhatçylar gelýärler. Birleşen Korollyk syáhatçylary iň köp kabul edýän dünýäniň öňdebaryjy 10 döwletlerinden biri.

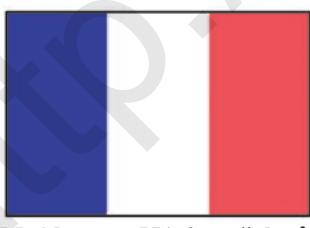

1. Birleşen Korollygyň syýasy-territorial gurluşyny häsiýetlendirir. Nämé üçin ol bölekleýin federatiw hasaplanmagy mümkün?
2. Beýik Britaniýanyň klimatynyň möhüm aýratynlyklary we olary getirip çýkaran faktorlary düşündirir.
3. Birleşen Korollygyň ilatynyň ýerleşisine haýsy tebigy faktor uly tásir edipdir? Ilatyň gürlüğü iň ýokary derejede bolan çäkleri haýsy?
4. Beýik Britaniýanyň häzirki zaman senagatynyň haýsy pudaklary öňdebaryjy ähmiýete eýe? Yurduň senagatynyň pudaklar düzümi nähili özgeripdir?

28-§. Fransiýa Respublikasy

La-Manş bogazy, Atlantik okeany, Korsika adasy, deňizaňyrsy çäkler, Pariž aglomerasiýasy, daşky migrasiýa, regional diller, turizm.

Meýdany – 551,6 müň km².
İlaty (2018-nji ý.) – 65,1 mln.
Paýtagty – Pariž.

Ýewropadaky iň iri döwletlerden biri – Fransiýa Respublikasy – kontinentiň günbatarynda ýerleşýär. Onuň kenarlary günbatar we demirgazyk-günbatardan Atlantik okeany, günnorta-gündogardan bolsa Orta deňziň suwlary bilen ýuwulýar. Gury ýerde 8 döwlet bilen serhetdeş bolup, iň uzyn araçäkleri Germaniýa, İtaliýa, İspaniýa döwletleri bilen geçen. Fransiýa

Orta deňizdäki Korsika adasy degişli. Şonuň ýaly-da, Fransiyanyň 10-dan artyk deňizaňyrsy çäkleri, ýagny koloniýalary hem bar. Olar, esasan Ýuwaş okeanda we Karib deňzinde ýerleşyär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Syýasy-territorial taýdan Fransiyá unitar döwlet bolup, 18 çäge (regiona) bölünýär. Olardan 12 -si Fransiyanyň esasy kontinental böleginde, 1-i Orta deňizdäki Korsika adasynda ýerleşyär, galan 5 -si deňizaňyrsy çäklerden ybaratdyr.

Tebigy şerti we resurslary. Fransiyanyň çäginiň 2/3 bölegini düzlükler eýeleýär. Şunuň bilen birlikde ýurduň gündogar, merkezi we günorta çäklerinde Alp, Pireney, Ardenna, Wogeza, Merkezi massiw, Ýura ýaly dürli belentlikdäki daglar bar.

Fransiyada gazylyp alynýan peýdaly zatlardan, esasan demir, uran we boksit magdanlarynyň känleri möhüm senagat ähmiyetine eýe.

Fransiyanyň Atlantik okeana ýakyn böleginde aram deňiz klimaty, gündogar çäklerinde aram kontinental, günortada bolsa Orta deňiz tipindäki subtropik klimat şekillenen. Tomsy yssy, gyşy bolsa maýyl we ýagynly ygallar iň köp ýagýan wagt ýanwardan aprele çenli bolýar.

Fransiyada derýalar tory ep-esli gür. Iň uzyn derýasy – Luara (27-nji surat), iň köp suwlisy bolsa Rona. Şonuň ýaly-da, Sena we Garonna hem uly derýalara degişli.

Ilaty. Fransiyá Ýewropa ýúrtlarynyň içinde ilat sany boýunça 4-nji orunda durýar. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Fransiyanyň ilaty 65 mln. adamdan artykdyr. Ilatyň tebigy köpelişi örän pes, ýyllyk hasapda 0,2 %-e deň. Ilat sanynyň artmagynyň möhüm çeşmesi daşky migrasiýa hasaplanýar. Migrantlaryň içinde geçmişde Fransiyanyň koloniýasy bolan Afrikanyň dürli döwletlerinden göçüp gelenler ep-esli köp.

Fransiyada häzirki wagtda şäherleşme derejesi 80 %-e ýeten. Parižiň töwereginde kontinentdäki iň iri şäher aglomerasiýalaryndan biri şekillenen. Onuň ilaty 10 mln. adamdan gowrak. Iri regional merkezleriň hataryna Lion, Marsel, Lill, Tuluza, Bordo şäherleri girýär.

27-nji surat. Luara derýasy.

28-nji surat. Fransiýanyň üzüm bagy.

deňiz kenarynda gür derejede ýerleşýär. Dagly çäklerde bolsa ilatyň gürlügi birneme pesräk.

Ykdysadyýeti. Fransiýa Respublikasy Ýewropa we bütin dünýä boýunça iň iri ykdysady kuwwata eýe bolan döwletlerden biri hasaplanýar. Fransiýa «Uly ýedilik» toparyna degişli.

Fransiýanyň senagatynyň düzümünde maşyngurluşyk, himiýa we nebit-himiýa, gara we reňkli metallurgiýa hem-de azyk senagatlary öndebaryjy ähmiýete eýe. Ýurduň awtomobil, gämi, samolýot, stanoklar, mineral dökünler, soda, polimerler, parfýumeriýa we kosmetika, wino, peýnir we başga köp önümleri öndürmek we dünýä bazaryna çykarmakda aýratyn tapawutlanýar.

Fransiýanyň elektroenergetikasynda AES-ler birinji derejeli ähmiýete eýe. Atom elektrostansiýalaryna ýurtda öndürilýän elektrik energiýanyň 80 % -me golaýy dogry gelýär. Bu babatda Fransiýa dünýäde birinji orunda durýar.

Oba hojalygynyň öndebaryjy pudagy et-süýt maldarçylygy hasaplanýar.

29-nji surat. Pariždäki Luwr muzeýi.

Ýurduň ýerli milletleriniň hataryna, fransuzlardan daşary, basklar, bretonlar, elzaslylar, lotaringler, katalonlar, oksitanlar we korsikalylar girýär. Fransiýanyň Konstitutsiýasyna görä, bu 7 milletiň dillari regional diller derejesine eýe. Fransiýanyň ilatynyň dini düzümünde katolikler öndebaryjydyr.

İlat Pariž aglomerasiýasy, Belgiya we Germaniya serhetdeş çäkler hem-de Orta

deňiz kenarynda gür derejede ýerleşýär. Dagly çäklerde bolsa ilatyň gürlügi birneme pesräk.

Ykdysadyýeti. Fransiýa Respublikasy Ýewropa we bütin dünýä boýunça iň iri ykdysady kuwwata eýe bolan döwletlerden biri hasaplanýar. Fransiýa «Uly ýedilik» toparyna degişli.

Fransiýanyň senagatynyň düzümünde maşyngurluşyk, himiýa we nebit-himiýa, gara we reňkli metallurgiýa hem-de azyk senagatlary öndebaryjy ähmiýete eýe. Ýurduň awtomobil, gämi, samolýot, stanoklar, mineral dökünler, soda, polimerler, parfýumeriýa we kosmetika, wino, peýnir we başga köp önümleri öndürmek we dünýä bazaryna çykarmakda aýratyn tapawutlanýar.

Fransiýanyň elektroenergetikasynda AES-ler birinji derejeli ähmiýete eýe. Atom elektrostansiýalaryna ýurtda öndürilýän elektrik energiýanyň 80 % -me golaýy dogry gelýär. Bu babatda Fransiýa dünýäde birinji orunda durýar.

Oba hojalygynyň öndebaryjy pudagy et-süýt maldarçylygy hasaplanýar. Esasy oba hojalyk ekinleri: bugday, gant şugundyry, kartoşka, mekgejöwen, üzüm, zygyr. Aýratynam üzümçilik hem-de wi-noçylyk ugurlarynda Fransiýa önemçilik göwrümi we önümleriň adaty hili bilen bütin dünýä meşhur (28-nji surat). Deňiz ýaplaklyklarynda marikultura, ýagny dürli deňiz organizmelerini emeli ýagdaýda köpeltmek gowy ösen.

Fransiýa dünýä ýurtlarynyň içinde turistler iň köp gelýän döwlet hasaplanýar. Käbir ýyllarda daşary ýurtly syýahatçylaryň sany 75 million adamdan geçýär. Turizmiň şeýle derejede ösmegine tebigy klimat şerti, bütin dünýä meşhur deňizýaka kurortlar (Nisa, Sen-Trope, Kann we başgalar), Fransiýanyň şäherleri, aýratynam Parižde meşhur medeni obýektleriň köpdigi bilen bagly. Meselem, Pariždäki Luwr muzeýi dünýä boýunça gelýänleriň sany taýdan öňdebaryjy orun eýeleýär (29-njy surat).

-
1. Kartanyň kömeginde Fransiýanyň ykdysady geografik ýerleşisine baha beriň.
 2. Fransiýanyň ilitynyň düzümünde haýsy milletler ýerli milletler hökmünde tapawutlanýar?
 3. Ýurduň oba hojalygy haýsy pudaklara ýöriteleşen?
 4. Fransiýada turizmiň ösüşini we oña täsir edýän faktorlary düşündiriň.

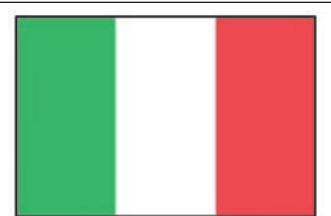
29-§. Italiýa Respublikasy

Apennin ýarymadasy, Orta deňiz, Sisiliýa, Sardinia, Alp, anklaw, wulkanlar, Orta deňiz tipindäki klimat, medeni miras, sosial-ykdysady tapawutlar.

Italiýa Respublikasy – Ýewropanyň günnortada, Orta deňziň boýlarynda ýerleşýän, Ýewropa medeniyetiniň ilki dörän ýerlerinden biri hasaplanýan döwlet. Ýurduň çäginiň uly bölegini Apennin ýarymadasy eýeleýär. Italiýa Orta deňizdäki iki iň iri ada – Sisiliýa we Sardinia degişli. Italiýa demirgazykda Fransiýa, Awstriýa, Şweýsariýa we Sloweniýa bilen serhetdeş. Italiýanyň goňşularynyň arasynda San-Marino hem-de Watikan «kiçi» döwletleri aýratyn orna eýe, çünkü bu ýurtlar her tarapdan Italiýanyň çägi bilen gurşalan we başga döwletler ýa-da deňiz suwlary bilen araçäge eýe däl. Şeýle geografik ýerleşise eýe döwletler **anklaw** döwletler diýlip atlandyrylýar.

Dolandyryş sekli – parlamentar respublika. Syýasy-territorial taýdan Italiýa 20 çäkden (prowinsiýadan) ybarat unitar döwlet hasaplanýar.

Meýdany – 301,3 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 60,6 mln.
Paýtagty – Rim.

30-njy surat. Stromboli wulkany.

20 prowinsiýadan 5 -si, şol sanda, Sardinia we Sisiliya aýratyn statusa eýe.

Tebigy şerti we resurslary. Italiýanyň relýefi, esasan daglardan ybarat. Ýurduň demirgazygynda Alp daglary ýerleşyär. Apennin ýarymadasyny demirgazykdan günorta tarap ortaça beýiklikdäki Apennin daglary kesip geçen (iň beýik nokady – Korno-Grande depesi, 2 914 m). Alp we Apennin daglarynyň arasynda Padan düzügi ýerleşyär. Bu düzlükde günbatardan gündogara tarap Italiýadaky iň iri derýa – Po derýasy akyp geçýär.

Italiýa seýsmik we wulkanik taýdan aktiw çäklerden biri. XXI asyryň özünde 4 sany güýçli ýer titremesi bolup geçen. Ýurtda birnäçe hereketdäki wulkan, şol sanda, Etna (Ýewropadaky iň beýik hereketdäki wulkan), Wezuwiý we Stromboli (30-njy surat) bar.

Italiýanyň çäginde dürli gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň (nebit, tebigy gaz, kömür, marganes, kaliý we nahar duzy) känleri bar, emma aglabá mineral resurslaryň gazyp almak göwrümi ýurduň ykdysadyýetiniň zerurlyklaryny kanagatlandyryp bilmeýär.

Italiýada esasan Orta deňiz tipindäki subtropik klimat hökümdarlyk edýär. Tomsy yssy, gyşy bolsa maýyl, ýagynlar köpräk gyş aýlaryna dogry gelýär. Alp daglary Italiýanyň çägini sowuk howa massalarynyň girip gelmeginden saklaýar hem-de deňizden öwüsýän şemallaryň ýoluny bekläp, ygallaryň düşüşini güýclendirýär.

Ilaty. Italiýa Ýewropadaky ilaty iň köp baş döwletlerden biri. 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, Italiýada 60,6 mln. adam ýasaýar. Ilatyň tebigy köpelişi otrisatel bolup, ýyllyk hasapda -0,2 % -e deň. Yöne daşky migrasiýanyň hasabyna Italiýanyň ilaty barha artýar. Migrantlaryň arasynda rumynlar, albanlar hem-de Demirgazyk Afrika döwletlerinden göçüp gelen araplar san taýdan agdyklyk edýär.

Italiýada şäher ilatynyň ülşى 70 % töweregide. Ýurtdaky iň iri şäher aglomerasiýalary Milan, Rim, Turin we Neapol şäherleriniň töweregide emele gelen.

Döwlet dili – italýan dili. Ilatyň dini düzümünde katolikler öñdebaryjy. Italiýa katolikleriň sany boýunça Ýewropada birinji orunda durýar.

Ilat Italiýada ep-esli biendigan ýerleşýär. Ilat iň gür ýerleşýän çäk Po derýasy akyp geçýän Padan düzligi hasaplanýar. Şonuň ýaly-da, ýurduň günortasyndaky deňizýaka çäklerinde-de ilat ep-esli gür ýasaýar. Dagly çäklerde we Sardiniada ilat birneme seýrek ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Italiýa Ýewropadaky «Uly ýedilik» toparyna girýän 4 döwletlerden biridir. Ýöne Italiýanyň dürli bölekleriniň ykdysady ösenliginde uly tapawutlar bar. Ýurduň iň iri we ösen ykdysady merkezleri onuň demirgazygynda ýerleşýär (Milan we Turin aglomerasiýalary). Günorta çäkleri bolsa yzagalak agrar ykdysadyýeti bilen tapawutlanýar. Şeýle ýiti çäklerara sosial-ykdysady tapawutlar Italiýanyň ykdysady geografik aýratynlyklaryndan biri hasaplanýar.

Italiýanyň senagatynyň öndebarýy pudaklary hökmünde maşyngurluşyk (aýratynam awtomobil gurluşygy we gündelik durmuş tehnikasy önumçılıgi), himiýa, ýenil we azyk senagatlary tapawutlanýarlar. Ýurt ýenil awtomobil, motosikl, sowadyjy, welosiped, ýüň mata, geýim-gejim, aýakgap, zeýtun ýagy, peýnir, wino, miwe we tomat konserwler ýalyönümleriň dünýädäki iň meşhur eksportýorlardan biridir.

Oba hojalygy köpräk subtropik ekerançylyga ýöriteleşen. Italiýa Ýewropa we dünýä möçberinde sitrus miweleri, üzüm, pomidor we zeýtun yetiştirmek boýunça aýratyn tapawutlanýar (31-nji surat).

Milli ykdysadyýetiň iň girdejili pudaklaryndan biri turizm hasaplanýar, çünki ýylyna Italiýa orta hasapda 50 million daşary ýurtly syýahatçylar gelýärler. Turizmiň şeýle giň möçberde össüne Italiýanyň tebигy klimat şerti, tebigatynyň gözelligi we elbetde, medeni mirasynyň baýlygy hyzmat edýär. Italiýanyň Rim, Milan, Neapol, Wenesiýa, Florensiýa, Genuýa, Parma, Piza, Weýrana we başga şäherleri, tüýs manyda, «asmanyň astyndaky muzeýler» hökmünde bütün dünýäde meşhur. ÝUNESKO tarapyndan düzülen

31-nji surat. Italiýadaky zeýtun plantasiýalary.

32-nji surat. Rimdäki Kolizeý.

Bütindünýä medeni miras obýektleriniň sanawyna hut Italiýadaky tebigy we taryhy-medeni ýadygärlikler iň köp girizilen.

1. Italiýa serhetdeş döwletleriň arasynda Watikan we San-Marino nähili geografik aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?
2. Italiýanyň ilatynyň gürlügine tásir eden territorial tapawutlaryň sebäplerini düşündiriň.
3. Italiýanyň demirgazyk we günorta çäkleri ykdysady ösüş taýdan nähili tapawutlanýar?

30-§. Russiýa Federasiýasy

Gündogar Ýewropa, Demirgazyk Aziýa, Ural daglary, Kuma-Maniç çötig'i, agroklimatik resursslardan, tebig zolaklary, Baykal köli, köp konfessiyaly ýurt.

Meydany – 17075 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 147,3 mln.
Paýtagty – Moskwa.

Russiýa Federasiýasy meydany taýdan dünýäniň iň iri döwleti hasaplanýar. Ol Gündogar Ýewropada we Demirgazyk Aziýada ýerleşýär. Russiýanyň Ýewropadaky we Aziýadaky böleklerini Ural daglary hem-de Kaspi we Azow deňizleriniň arasyndaky Kuma-Maniç çöketligi bölüp durýar.

Russiýanyň çägi Demirgazyk Buzluk, Ýuwaş we Atlantik okeanlarynyň basseýnlerine degişli bolan 12 sany deňiz suwlary bilen ýuwulýar. Dünýäde diňe 3 döwlet birbara üç okeana çykmaq mümkünçiligine eýé – Russiýa, ABŞ we Kanada.

Russiýa Federasiýasy jemi 16 döwlet bilen serhetdeş. Şol sanda, Ýaponiýa we ABŞ bilen araçák diňe suw arkaly geçýär. Serhetdeş döwletleriň umumy sany boýunça Russiýa dünýä ýürtlarynyň içinde 1-nji orunda durýar. Iň uzyn araçák çyzyklary Gazagystan, Mongoliýa we Hytaý bilen geçen.

Russiýa gatyşyk tipindäki respublika hasaplanýar, çünkü hökümet prezident we parlament tarapyndan bilelikde şekillendirilýär. Konstitusiýasyna görä, Russiýa 85 sany dürli derejedäki çäkleriň Federasiýasy hasaplanýar. Russiýa Federasiýasynyň regionlarynyň

arasynda respublika, oblast, ülke, awtonom okrug, awtonom oblast we federal ähmiyetli şäherler bar. Baltika deňziniň boýundaky Kaliningrad oblasty Russiyanyň esasy çäginden bölünen ýagdaý ýerleşyän bolup, eksklaw geografik ýerleşise eýe.

Tebigy şerti we resurslary. Russiya Federasiýasynyň çägi demirgazykdan günorta 4 000 km-dan artyk, günbatardan gündogara bolsa 10 000 km-e golaý aralyga uzap gidýänligi üçin ýurduň tebigy şerti köpdürlidir. Russiyanyň çäginiň 70 %-i düzlüklerden ybarat. Iň uly meýdanlary Gündogar Ýewropa we Günbatar Sibir düzlükleri eýeleýär. Belent daglar (Kawkaz, Altaý, Saýan, Sihote-Alin we başg.) Russiyanyň gündogar we çet günorta böleklerinde ýerleşyär.

Russiya mineral resurslara iň baý döwletlerden biri hasaplanýar. Russiyada nebit, tebigy gaz, kömür, uran, demir magdany, altın, almaz we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň iri gorlary bar. Russiyanyň ykdysadyýeti üçin, aýratynam, nebit we tebigy gazyň resurslary uly ähmiýete eýe. Nebitiň we gazyň iri känleri, esasan Günbatar Sibir düzlüğinde ýerleşyär.

Russiya, esasan aram, subarktika we arktika klimat guşaklyklarynda ýerleşyär. Diňe Gara deňziň boýundaky çäk subtropik klimata eýe. Çäginiň 70 %-dan artyk bölegi agroklimatyk resurslar bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik we bu ýagdaý oba hojalygyna erbet täsir edýär. Esasy tebigy zolaklary – tundra, taýga, gatyşyk we giň ýaprakly tokaýlar, sähra we tokaý-sähra. Russiya tokaý we ýer resurslary bilen iň gowy üpjün edilen döwletlerden biri.

Russiya, aýratynam onuň Aziýadaky bölegi, suw we gidroenergetika resurslaryna örän baý.

Moskwadaky Hristos Halasgär buthanasy

Groznydaky «Çeçenistanyň yüregi» metjidi.

Elistadaky budda ybadathanasy

33-nji surat. Russiya – köp konfessiyaly ýurt.

Russiýanyň iň iri derýalary – Yeniseý, Lena, Ob, Amur, Wolga, Sibirde ýerleşýän Baýkal köli Yer yüzündäki iň çuň we iň köp süýji suw toplanan köl hasaplanýar.

Ilaty. Russiýa Federasiýasy ilat sany boýunça dünýäde 9-njy orunda durýar. Russiýada 1992–2012-nji ýyllarda ilatyň tebigy kemelişi bolan bolsa, 2013-nji ýyldan başlap ýurtda minimal derejedäki tebigy köpeliş gazanyldy. Ýöne demografik ýagdaý Russiýada durnukly däl. Ilatyň köpelişine daşky migrasiýa duýarly derejede täsir edýär.

Russiýada şäher ilatynyň ülşى 75 %-e ýakyn. Iň iri şäherleri – Moskwa (12 mln. adamdan artyk) we Sankt-Peterburg (5 mln. adamdan artyk). Häzir jemi 15 sany «millioner» şäher bar.

Russiýa Federasiýasy köp milletli döwlet hasaplanýar. Onuň çägïnde 100-den artyk ýerli millet we halkyýet wekilleri ýasaýar. Ilatyň milli düzümünde 80 % bölegi ruslara dogry gelýär. Başga milletleriň arasynda tatarlaryň, ukrainleriň, başgyrtlaryň, çuwaşlaryň, çeçenleriň sany 1 mln. adamdan geçýär.

Russiýa köp konfessiýaly döwletdir (33-nji surat). Ýurtdaky iň köp sanly din prawoslaw hristiançylyk hasaplanýar. Ruslardan daşary oña ukrainler, çuwaşlar, mordwalar, osetinler we başga birnäçe millet wekilleri uýýarlar. Tatarlar, başgyrtlar, Demirgazyk Kawkazdaky köpb halklar yslam dinine degişli. Burýatlar, galmyklar hem-de tuwalylar bolsa buddizm dinine sygynýarlar.

Russiýada ilatyň gürlüğiniň ortaça görkezijisi ep-esli pes (1 km² -a 8 adam), ilatyň territorial ýerleşishi bolsa örän biendigan. Muňa, esasan klimat şerti uly täsir eden. Ilat köpräk Russiýanyň günbatar we günorta böleginde – şertli ýagdaýda bölünýän «Sankt-Peterburg – Soçi – Irkutsk» üçburçlugunda jemlenen.

1. Russiýa Federasiýasynyň geografik ýerleşishiniň gowy we erbet taraplaryny anyklaň.
2. Russiýada nähili tebigy zolaklar giň ýáýran?
3. Russiýadaky haýsy milletleriň wekilleriniň sany 1 mln. adamdan artyk?
4. Russiýadaky haýsy milletler prawoslaw, yslam we buddizm dinlerine uýýarlar?

31-§. Russiya Federasiýasynyň hojalygy

Jemi içerki öniüm (JIÖ), senagat, ýangyç-energetika senagaty, metallurgiya, maşyngurluşyk, däneçilik, demirýol transporty, ykdysady raýonlar.

Russiya Federasiýasy JIÖ göwrümi boýunça dünýäde 6-nji orunda durýar (2017-nji ý.). Öňki Soýuz ýurtlarynyň arasynda bolsa Russiya iň iri JIÖ göwrümine eýe. Russiyanyň ykdysadyýeti industrial häsiýete eýe.

Senagaty. Russiyada senagatyň köp pudaklary gowy ösen bolup, ykdysadyýetiniň daýanýy ýangyç-energetika senagaty hasaplanýar. Russiya nebit gorlary boýunça dünýäde 3-nji orunda, kömür gorlary boýunça 2-nji orunda, tebigy gaz gorlary boýunça bolsa 1-nji orunda durýar. Bir näçe ýyllardan bări Russiya nebit we tebigy gaz gazyp almak göwrümi boýunça dünýädäki öndebarlyjy 3 döwletleriň hataryndan ýer alýar. Ýangyjyň umumy eksporty boýunça bolsa Russiya dünýädäki öndebarlyjy döwlet hasaplanýar. Russiyanyň ýangyç senagatynyň iň esasy raýony Günbatar Sibir hasaplanýar.

Elektrik energiýasy öndürmek boýunça Russiya dünýäde Hytaýdan, ABŞ-dan we Hindistandan soň dördünji orunda durýar. Elektrik energiýasynyň iň uly bölegi ýylylyk stansiýalarynda öndürilýär (65 %-den artyk), GES-leriň ülşى 16 % -e, AES-leriň ülşى bolsa 18 % -e deň.

Gara metallurgiya hem Russiyanyň senagatynyň daýanç pudaklaryndan biri. Russiya dünýäde demir magdanyny gazyp almak boýunça 4-nji orunda, polat eretmek boýunça 5-nji orunda, polat eksporty boýunça 4-nji orunda durýar (2016-y.). Ýylyna 70 mln. tonnadan artyk polat eredilip, 30 mln. tonna golaý bölegi eksport edilýär. Russiyada gara metal öndürmek, esasan, üç iri demir magdany basseýnleri – Kuznesk, Magnitogorsk we Kursk magnit anomaliýasyna daýanýar.

Russiya ýokary derejede ösen reňkli metallurgiya senagatyna hem eýe. Onuň esasy öňümleri – alýuminiy, nikel, mis, altın, kümüş, sink we gurşun. Şol sanda, alýuminiy we nikel gazyp almak boýunça dünýäde 2-nji orunda, olaryň eksporty boýunça bolsa 1-nji orunda durýar (2016-nji ý.). Altın gazyp almak ýurt dünýäde 3-nji orunda durýar. Reňkli metallurgiýanyň iň iri kärhanalary Gündogar Sibirde iş alyp barýar (34-nji surat).

34-nji surat. «Norilsk nikel» kärhanasy.

«AwtoWAZ» kärhanasy.

Himiýa senagatynyň iň möhümönümi mineral dökünler hasaplanýar. Ähli görnüşdäki mineral dökünleri öndürmek boýunça Russiya dünýäde Hytaýdan soňky 2-nji orny eýeleýär (2016-njy ý.).

Oba hojalygy. Russiya dünýä ýurtlarynyň arasynda iň uly ýer fon-duna eýe, ýöne oba hojalygynynda peýdalanylýan önumli ýerler onuň diňe 10 %-den gowrak bölegini düzýär.

Russiyanyň dürli çäkleri oba hojalygynyň ýöriteleşmesi bilen özara tapawutlanýar. Degişli tapawutlar köpräk klimat şertine bagly.

Ekerancylygyň iň möhüm pudagy däneçilikdir. Ol, esasan ýurduň gü-nortasyny we günorta-günbataryny eýeleýän sähra we tokaý-sähra zolaklarynda gowy ösen. Däne ekinleriniň ähli hasyly boýunça Russiya dünýäniň öndebarlyjy 5 döwletleriniň hataryna girýär we däne, hususan-da, bugdaý eksporty boýunça dünýä möçberinde tapawutlanýar (35-nji surat). Däne ekinlerinden daşary Russiya gant şugundyrı, kartoşka, günebakar, zygyr hem möhüm oba hojalyk ekinleri hasaplanýar.

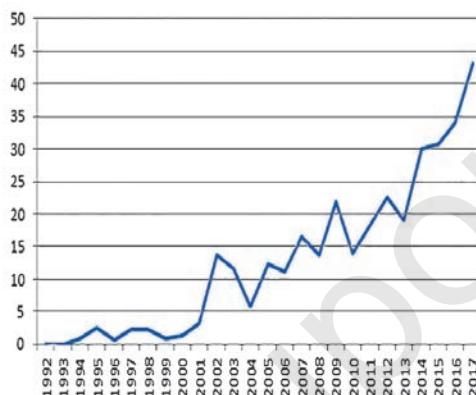
Maldarçylygyň esasy pudaklary iri şahly maldarçylyk, doñuzdarçylyk, öý guşçulygy hasaplanýar. Demirgazyk çäklerinde sugundarçylyk ösen. Balyk tutmak Bering, Ohota, Ýapon, Barens, Baltika we Kaspi deňizlerinde ösen.

Transporty. Transport ýollarynyň gürlügi ýurduň dürli böleklerinde ýiti tapawutlanýar. Bu ýagdaý tebigy-klimat şerti we ilatyň gürlügi bilen bagly. Demir ýollaryň uzynlygy boýunça Russiya ABŞ-dan soňky 2-nji orny, elektriklesdirilen demir ýollarynyň uzynlygy boýunça bolsa dünýäde 1-nji orny eýeleýär. Dünýädäki iň uzyn demir ýol Moskwany Wladiwostok bilen baglaýan Transsibir magistraly hasaplanýar.

Munda Ýeniseý we Angara derýalarynda gurlan iri GES-leriň ähmiýeti uly. Maşyngurluşyk senagaty Russiya köp pudakly düzümi we giň geografiýasy bilen tapawutlanýar. Russiyanyň maşyn gurluşty awiakosmik tehnika, energetika gurluşlary, wagon, ýeňil we ýük awtomobili, oba hojalyk maşynlary, dürli stanoklary öndürmäge ýöriteleşen. Ýurduň iň uly awtomobil zawody – Tolýatti şäherindäki

Ýurduň käbir çäklerinde, aýratynam, demirgazyk ülkelerinde derýa transportynyň ähmiýeti ýokary. Russiýanyň Ýewropa böleginde Wolga derýasy derýa transporty pudaklarynyň özeni bolup hyzmat edýär. Ol dürli goşantlar we kanallar arkaly Baltika, Oka we Azow deňizleri bilen baglanan.

Russiýanyň 7 şäherinde (Moskwa, Sankt-Peterburg, Nižniý Nowgorod, Samara, Ýekaterinburg, Nowosibirsk we Kazan) metropoliten bar.

35-nji surat. Russiýanyň däne eksporty dinamikasy (1992–2017-nji ý., mln. tonna).

Ykdysady raýonlary. Russiýa Federasiýasy resmi taýdan 11 sany ykdysady raýona bölünýär. Olardan iň irileri Merkezi, Demirgazyk-günbatar, Ural, Wolgaboýy, Günbatar Sibir, Gündogar Sibir, Uzak Gündogar raýonlarydyr. Ýurduň ykdysady raýonlarynyň arasyndaky tapawutlar, esasan tebigy şertler we resurslar hem-de taryhy ösüş aýratynlyklary bilen bagly.

1. Russiýanyň senagatynyň we bütin ykdysadyýetiniň esasyny haýsy pudak düzýär?
2. Russiýadaky esasy oba hojalyk ekinleri hataryna nämeler girýär?
3. Sudury kartada metropoliten bar bolan Russiýanyň şäherlerini bellik edin.
4. Russiýanyň ykdysady raýonlarynyň arasyndaky tapawutlar nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?

6-NJY BAP. AZIÝA ÝURTLARY

32-§. Aziýa kontinentiniň geografik ýerleşishi, araçäkleri we syýasy kartasy

Aziýa, kontinent, täze garaşsyz döwletler; ada döwletler; içki kontinental döwletler, respublika, monarhiýa, federatiw döwletler.

36-njy surat. Aziýanyň geografik ýerleşishi.

Dünýäniň iň iri kontinentiniň Aziýa diýlip atlandyrylmagy onuň geografik ýerleşishi bilen bagly. Gadymy assuriýalylaryň dilinde ol «Günüň çykmagy», ýagny «gündogar» manysyny aňladýar.

Aziýanyň adalar bilen bilelikdäki umumy meýdany 43,4 mln. km² (Russiýanyň Aziýadaky bölegi bilen). Ilaty 4,5 mlrd. adamdan artyk, ýagny Aziýada adamzadyň 60 %-i diýen ýaly ýasaýar (2018-nji ý.).

Aziýa ekwatora görä, esasan, Demirgazyk, baş meridiana görä bolsa, esasan, Gündogar ýarym şarda ýerleşyär (36-njy surat).

Aziýa kenarlary dört okeanyň suwlary bilen ýuwulýan ýeke-täk kontinentdir. Ony demirgazykda (Russiýanyň çägi) Demirgazyk Buzly, günorta-da Hind, gündogarda Ýuwaş okean, günbatarda Atlantik okeany basseyňnine degişli Orta we Gara deňizler gurşaýar.

Aziýanyň syýasy kartasynda, Russiýany hasaba almanda, 47 garaşsyz döwlet bar. Bu döwletleriň köpüsi Ikinji Jahan urşundan soňky döwürde syýasy garaşsyzlygyny gazanan. Kontinentiň iň ýaş döwletleriniň hataryna 1991-nji ýylda garaşsyzlygyny gazanan Özbegistan, Gazagystan, Türkmenistan, Täjigistan, Gyrgyzstan, Azerbaýjan, Gruziýa, Ermenistan hem-de 2002-nji ýylda garaşsyz döwlete öwrülen Gündogar Timor girýär.

Aziýa döwletleri çäginiň meýdanyna görä bir-birinden ep-esli tapawutlanýar. Russiýa, Hytaý, Hindistan we Gazagystan dünýäniň 10 sany

iň iri döwletleriniň hataryna girýär. Yene 4 döwlet – Saud Arabystanynyň, Indoneziýanyň, Eýranyň we Mongoliýanyň meýdany 1 mln. km²-dan uly. Sonuň ýaly-da, çägi 500 müň km²-dan uly bolan Pakistan, Türkîye, Owganystan, Mýanma, Ýemen we Tailand hem uly ýurtlar hasaplanýar. Sunuň bilen birlikde, Aziýada meýdany 1 müň km²-dan kiçi bolan 3 döwlet bar – Bahreýn, Singapur we Maldiw Respublikasy. Umuman alanda bolsa, Aziýada Ýewropa garanda çägi uly bolan döwletler köp.

Aziýa döwletleriniň aglabasynda deňze gönüden-göni çykmak mümkinciliği bar. Olaryň kabirleri (meselem, Türkîye, Malaýziya, Singapur, Koreýa Respublikasy) gatnawly deňiz ýollarynyň we bogazlaryň boýunda yerleşyär. Kontinentiň döwletlerinden 9-y adalarda yerleşyär – Indoneziýa, Filippin, Gündogar Timor, Singapur, Ýaponiýa, Şri-Lanka, Maldiw Respublikasy, Kipr we Bahreýn.

Sunuň bilen birlikde Aziýada 13 döwlet gury ýeriň içersinde yerleşyär. Olardan ýedisi öñki Soýuzyň düzüminden bölünip çykan ýaş garaşsyz döwletler. Dünýäniň içki kontinental döwletlerinden iň iri ikisi (Gazagystan we Mongoliýa) hut Aziýada yerleşyär.

Kontinentdäki 47 döwletden 34-si respublika, 13 sanysy monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Aziýada dünýäniň 5 absolýut monarhiýalaryndan 4 -si (Saud Arabystany, Umman, Katar, Bruneý) yerleşyär.

Dolandyryş-çäk taýdan Aziýadaky 7 döwlet federativ gurluşyna eýe – Hindistan, Pakistan, Mýanma, Yrak, Malaýziya, Nepal we Birleşen Arap Emirlikleri.

Aziýa döwletleri 5 subregiona bölünýär. Bular: Merkezi, Günorta-günbatar, Günorta, Günorta-gündogar we Gündogar Aziýadır. Özbegistan, Gazagystan, Gyryzstan, Türkmenistan we Täjigistan Respublikalary Merkezi Aziýa subregionyny düzýär.

-
1. Aziýanyň syýasy kartasyndaky iň ýaş döwletler haýsy?
 2. Kartadan Aziýadaky haýsy ada döwletleriň uly, haýsylaryň kiçidigini anyklaň.
 3. Atlasdaky dünýäniň syýasy kartasynyň kömeginde gury ýeriň içersinde yerleşyän Aziýa döwletlerini anyklaň.

33-§. Aziýa ýurtlarynyň tebigy resurslary we ilaty

Mineral, suw, agroklimatik, tokaý resurslary, suwarymly ekerançylyk, işläp bejerilýän ýerler, ilatyň ýerleşishi, tebigy köpeliş, urbanizasiýa, gü-norta ýewropeoidler, mongoloidler, din.

Tebigy şerti we resurslary. Aziýa döwletleriniň aglabasy mineral baýlyklar bilen gowy üpjün edilen. Dünýä nebit gorlarynyň 70 %-i, gazyň 80 %-den artygy, kömrüň 50 %-den köpi Aziýanyň paýyna dogry gelýär. Nebit we tebigy gaza Pars aýlagy we onuň kenarlary, Kaspi deňzi, Turan düzligi, Günorta-gündogar Aziýanyň deňiz ýalpaklyklary baý. Hytaýdaky, Hindistandaky, Gazagystandaky gadymy platformalaryň çäginde iri daşkö-mür, demir, marganes, hrom we dürli reňkli metal känleri ýerleşýär. Gü-norta-gündogar Aziýa ýurtlarynda dünýäniň iň iri galaýy känleri «galaýy kemerini» emele getiryär.

Aziýada başga görnüşdäki tebigy resurslaryň (suw, ýer, agroklimatyk) territorial ýaýramagynda uly tapawutlar bar. Suw resurslary bilen gowy üpjün edilen çäkler (mysal üçin, Günorta-gündogar Aziýa döwletleri) bilen birlikde, uç-gyraksyz gurakçyl çöller hem bar.

Uly tapawutlar tebigy çyglylyk, işläp bejerilýän (sürülüyän) ýerler ýaly resurslaryň paýlanyşynda-da görünýär. Aziýadaky köp döwletlerde ýer resurslary (ilki bilen, ekin meýdanlary) ýetişmeýär, iri dag massiwleri, gurakçyl çöller giň ýaýranlygy, ilatyň gürlüğü ýokary bolanlygy üçin işläp bejerilýän meýdanlar ep-esli çäklendirilen. Aziýanyň çäginiň uly böleginde günüň yssysy, onuň ýylylyk mümkinqilikleri ösümlilikleriň wegetasiýa möwsüminiň uzak, hatda ýylboýy dowam etmegine mümkünçilik berýär. Emma tebigy çyglylyk kontinentde biendigan paýlanan.

Bu ýagdaý gadymdan Aziýa ýurtlarynda her damja suwdan önümlü peýdalananmaga ündäpdir we bu kontinenti emeli suwaryş ekerançylygynyň ilki dörän ýerine öwrüpdir. Taryhy maglumatlar Merkezi Aziýada, Günorta we Günorta-günbatar Aziýada suwarymly ekerançylyk medeniýetiniň 4–5 müň ýyllar öñ şekillenendigini tassyklaýar. Ýer ýüzündäki ähli suwarylýan ýerleriň 3/4 bölegi Aziýa ýurtlarynyň paýyna dogry gelýär. Suwarylýan ýerleriň ululygyna görä dünýäde Hytaý birinji, Hindistan bolsa ikinji orunda durýar.

Ilaty. Aziýa ilaty iň köp bolan kontinent hasaplanýar. Regionda 4,5 mlrd. adamdan artyk, ýagny dünýä ilatynyň 60 % -i diýen ýaly ýasaýar (2018-nji ý.).

Aziýada, galyberse-de dünýä döwletleriniň arasynda ilat sany taýdan aýratyn tapawutlanýan döwletler Hytaý we Hindistan hasaplanýar. Olaryň ilaty, 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, degişlilikde, 1 mlrd. 394 mln. we 1 mlrd. 371 mln. adama deň bolan. Diýmek, Hytaýda we Hindistanda Aziýanyň ilatynyň 61%, ýagny bütin adamzadyň 36 %-i ýasaýar.

Ilat sany taýdan, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Hytaýdan we Hindistandan soňky öňdebaryjy orunlary Indoneziýa (265 mln. adam), Pakistan (201 mln. adam), Bangladeş (166 mln. adam), Ýaponiýa (126 mln. adam), Filippin (107 mln. adam), Wýetnam (95 mln. adam), Eýran (82 mln. adam) we Türkiýe (81 mln. adam) ýaly döwletler eýeleýär.

Aziýanyň ilaty häzirki basghançakda, umumy alanda, ýylyna 1–1,1 % artýar. Emma ilatyň köpeliş depginleri döwletlerde dürlüce. Ýaponiýada, Demircazyk we Günorta Koreýada, Hytaýda, Singapurda, Tailandda, Gruziýada, Ermenistanda, Kiprde ilatyň tebigy köpelişi ep-esli pes (ýyllyk hasapda 0,5 %-den geçmeýär). Şunuň bilen birlikde, Yrak, Ýemen, Täjigistan, Owganystan, Gündogar Timor döwletlerinde tebigy köpeliş depginleri örän ýokary (ýylyna 2,5–3 %).

Aziýanyň umumy urbanizasiýa görkezijisi XXI asyryň ilkinji ýyllaryna çenli Afrika garanda-da pes bolup, 30 %-e ýetmeýärdi. Emma 2018-nji ýyla gelip, bu görkeziji sebit boýunça 50 %-e artdy. Şeýle ýiti özgeriş, köp taýdan Hytaýda ahyrky ýyllarda şäherleşme prosesiniň çaltlanmagy bilen bagly. Soňky 15–20 ýylда bu döwletiň urbanizasiýa derejesi 2 esse artyp, dünýä boýunça ortaça görkezijiden geçdi. Urbanizasiýa derejesi, aýratynam, Singapur, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Ysraýyl ýaly senagatlaşan döwletlerde hem-de Günorta-günbatar Aziýanyň nebiti gazyp alýan ýurtlarynda örän ýokary (85–100 %). Owganystanda, Täjigistanda, Sri-Lankada, Nepalda, Kambodjada, Mýanmada, Gündogar Timorda bolsa urbanizasiýa görkezijisi 20–30 % aralygynda.

Aziýanyň ilaty territorial taýdan biendigan ýerleşýär. Muňa tebigy şert, aýratynam, klimat we suw resurslary faktorlary uly täsir eden. Aziýanyň ilat iň gür ýerleşýän bölekleri Beýik Hytaý düzligi, Hind-Gang pesligi,

Hindistan ýarymadasy, Ýapon we Filippin adalary, Koreýa ýarymadasynyň günorta, Ýawa adasy hasaplanýar. Şol bir wagtda, Arabystan ýarymadasy, Gobi we Taklamakon çölleri, belent dagly ülkelerde ilatyň gürlüğü gaty pesdir.

Aziýa ähli iri dinler – buddizmiň, hristiançylygyň, yslamyň, induizmiň, konfusianlygyň, musaýylygyň, sintoizmiň ilki dörän ýeri hasaplanýar we bu kontinentde taryhy taýan dinleriň özbuluşly geografiýasy şekillenen. Günorta-günbatar we Merkezi Aziýa, Pakistan, Bangladeş, Maldiw Respublikasy ýaly Günorta Aziýa hem-de Indoneziýa, Malaýziýa, Bruneý ýaly Günorta-gündogar Aziýa döwletlerinde yslam dini esasy ähmiýete eýe. Hindi-Hytaý ýarymadasyndaky döwletler, Mongoliýada, Sri-Lankada we Butanda buddistler köpçülügi düzýär. Ermenistanda, Gruziýada, Kiprde, Filippinde, Gündogar Timorda hristiançylygyň dürli mezhebleri öñdebaryjy. Ýerli dinlerden Hindistanda we Nepalda induizm, Hytaýda konfusianlyk we daosizm, Ýaponiýada sintoizm, Ysraýylда bolsa iudaizm giň ýaýran.

1. Aglabा Aziýa ýurtlarynda ýer resurslary ýetmezçiliginiň sebäplerini düşündiriň.
2. Nämе üçin Aziýada ekerançylyk, esasan suwaryş esasynda ösýär?
3. Ilatyň tebigy köpelişi örän ýokary we ep-esli pes derejede bolan Aziýa ýurtlaryna mysallar getiriň. Şeýle geografik tapawutlar haýsy faktorlara bagly?
4. Aziýanyň dürli sebitlerinde we döwletlerinde haýsy dinler ýaýran? Nämе üçin Aziýa kontinenti dünýä dinleriniň taryhyda aýratyn orun tutýar?

34-§. Aziýa ýurtlarynyň ykdysady ösenligi

Sosial-ykdysady ösüş, jemi içerkى öniüm (JIÖ), «Uly ýedilik» topary, «göçürlilen kapitalizm döwletleri», täze industrial döwletler, industrial-agrar döwletler, agrar-industrial döwletler, agrar döwletler.

Aziýa ýurtlary diňe bir tebigy şerti we resurslary, ilatyň köpelişi we düzümi taýdan däl, eýsem sosial-ykdysady ösenligi nukdaýnazaryndan hem bir-birinden ep-esli tapawutlanýar. Olar ykdysady ösenlige we hojalyggynyň ýöriteleşmesine görä birnäçe topara bölünýär.

1. Ýaponiýa – «Uly ýedilik» toparyna girýän ýeke-täk Aziýa ýurdy. Ýaponiýa JIÖ göwrümi boyunça dünýäniň dördünji döwleti hasaplanýar

(2017-nji ý.). Ykdysadyýyeti innowasion tehnologiýalara esaslanan önumçilik pudaklaryna ýöriteleşen. Ilatyň durmuş derejesi babaňda Ýaponiya dünýäniň öndebarlyjy döwletlerinden biri.

2. Ysraýyl – «göçürilen kapitalizm» tipindäki ösen döwlet. Ilatyň jan başyna JIÖ göwrümi boýunça Aziýadaky öndebarlyjy döwletlerden biri. Ysraýylyň ykdysadyýyeti, ilkinji nobatda, ýokary tehnologiýalara daýanýan maşyngurluşygyň dürli pudaklaryna ýöriteleşen.

3. Hytaý we Hindistan – tebigy resurslar, ilat sany we JIÖ göwrümi boýunça uly mümkünçiliklere eýe daýanç ösýän ýurtlar. Olar soňky 15–20 ýylda ykdysadyýyeti çalt ösýän döwletlere öwrüldi. Häzirki wagtda Hytaý JIÖ göwrümine görä dünýäde birinji, Hindistan bolsa üçünji orny eýeleýär. Emma ilatyň jan başyna hasaplananda ykdysady görkezijileri, aýratynam, Hindistanda, entek ösen döwletler derejesinden birneme pes. Sosial ösus babaňda-da iki döwlete mahsus derwaýys meseleler bar.

4. Aziýanyň täze industrial döwletleri – Koreýa Respublikasy, Singapur, Malaýziýa, Tailand. 1980-nji ýyllardan bări amala aşyrylan čuň ykdysady özgertmeler sebäpli bu döwletler sosial-ykdysady ösusinde ýiti rowaçlyklary gazandylar. Koreýa Respublikasy we Singapur ahyrky wagtda köp halkara guramalar tarapyndan ösen döwletler hataryna girizilýär. Täze industrial döwletleriň ykdysadyýeti mikroelektronika, elektrotehnika, awtomobil gurluşygy, gämigurluşyk ýaly maşyngurluşyk pudaklaryna ýöriteleşen. Täze önumçilik we informasion-kommunikasiýa tehnologiýalaryny döretmekde we eksport etmekde-de bu topardaky döwletler uly üstünlikler gazanan.

5. Iri industrial-agrar döwletler – Indoneziýa, Pakistan, Filippin, Türkiye, Eýran. Bu döwletler meydany we ilat sany boýunça iri hasaplanyp, uly tebigy we zähmet resurs kuwwatyna eýe. Bu döwletleriň ykdysadyýeti ýenil, azyk, dag-magdan senagaty, maşyngurluşygyň kabin pudaklary hemde köp pudakly oba hojalygyna ýöriteleşen. JIÖ-iň göwrümi boýunça olar dünýäniň öndebarlyjy 30 döwleti hataryna girýär, emma ilatyň jan başyna dogry gelýän görkezijileri birneme pesräk (aýratynam, Pakistanda, Filippinde we Indoneziýada).

6. Nebiti eksport edýän ýurtlar – Pars aýlagy arap döwletleri we Bruneý. Bu ýurtlar häzirki wagtda ilatyň jan başyna JIÖ-iň derejesine görä, diňe bir Aziýa däl, eýsem bütin dünýä möçberinde öndebarlyjy orun-

larda durýar. Munuň esasy sebäbi nebiti eksport etmegin hasabyna düşyän uly girdeji we ilat sanynyň beýlekilerden azlygy (Saud Arabystanyň hasaba almanda). Ahyrky ýyllarda Pars aýlagy arap döwletlerinde himiýa, metallurgiýa ýaly senagat pudaklary, turizm, tranzit söwda, bank-maliýe sektory hem gowy ösüp barýar.

7. Geçiş ykdysadyýetindäki döwletler – Merkezi Aziýa we Kawkaz döwletleri, Mongoliýa. Bu döwletleriň ykdysadyýeti industrial-agrar häsiýete eýe bolup, esasan çig mal bilen üpjün edýän pudaklara (nebit-gaz senagaty, dag-magdan senagaty, köp pudakly oba hojalygy) ýöriteleşen. Nebiti we gazy uly görümde eksport edýän Gazagystanyň, Türkmenistanyň we Azerbayjanyň ykdysady görkezijileri topardaky başga döwletlere garanda ýokaryrak.

8. Turizm we hyzmatlar ugruna ýöriteleşen döwletler – Kipr, Liwan, Maldiw Respubikasy. Bu territorial taýdan kiçi, baý rekreasjon resurslara eýe döwletleriň sosial-ykdysady ösüşi häzirki şertde turizm hem-de hyzmatlar ugry, aýratynam, bank-maliýe sektory bilen bagly.

9. Haýal ösýän agrar-industrial döwletler. Bular: Wýetnam, Kambodja, Bangladeş, Sri-Lanka, Yrak, KHDR we başga ýurtlar bolup, esasan, oba hojalygy, dag-magdan, ýeňil ýa-da azyk senagatyna ýöriteleşen.

10. Ykdysadyýeti iň yzagalak agrar döwletler – Owganystan, Nepal, Ýemen, Mýanma, Gündogar Timor, Laos, Butan. Olarda senagat örän pes ösen, şonuň ýaly-da, oba hojalygynda zähmet öndürabajligi ep-esli pesdir.

1. Ýaponiýanyň sosial-ykdysady ösüş nukdaý nazaryndan nähili özboluşly tarapalary bar?
2. Aziýa ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi taýdan toparlara bölmekde Hytaý we Hindistan aýratyn topar hökmünde tapawutlanmagynyň sebäbinidir.
3. Özbegistan Aziýa döwletleriniň nähili ykdysady toparyna degişli? Şol döwletler toparynyň düzümini we sosial-ykdysady ösüşiniň aýratynlyklaryny häsiýetlendirir.
4. Aziýanyň haýsy döwletleri iň yzagalak agrar tipdäki ykdysadyýete eýe?

35-§. Gazagystan Respublikasy

Ykdysady geografik ýerleşiş, ýiti kontinental gurakçyl klimat, mineral resurslar, milli düzüüm, köp pudakly senagat, düme we suwarymly ekerançylyk, däneçilik.

Meýdany – 2724,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 18,4 mln.
Paýtagty – Nur-Sultan.

Gazagystan Merkezi Aziýada territorial taýdan iň iri döwlet bolup, dünýä ýurtlarynyň içinde meýdany boýunça 9-njy orny eýeleýär. Ol baş döwlet – Russiá, Hytaý, Özbegistan, Gyryzstan we Türkmenistan bilen serhetdeş. Gazagystanyň Russiá bilen döwlet araçagi (7 548 km) uzynlygy boýunça dünýäde ABŞ we Kanada arasyndaky araçäkden soňky 2-nji orunda durýar. Ýurt günorta-günbatarda Kaspi deňzi bilen serhetdeş.

Gazagystanyň ykdysady geografik ýerleşişiniň esasy aýratynlyklary Aziýa we Ýewropa döwletlerini baglaýan demirýol we awtomobil magistrallarynyň geçýänligi, Kaspi deňzine utgaşanlygy, Russiá we Hytaý ýaly iri döwletlere serhetdeşligi bilen kesgitlenýär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan unitar döwlet bolup, 14 welaýatdan we 3 respublika ähmiýetli şäherden (Nur-Sultan, Almaty, Şimkent) ybarat.

Tebigy şerti we resurslary. Gazagystanyň relýefinde düzlükler hökümkür sürýär, dag gerişleri diňe respublikanyň günorta-gündogar böleginde ýerleşýär. Merkezi çäkleriniň relýefi bolsa güýçli dilkawlanan ýasy daglykdan ybarat. Gazagystan gazylyp alynýan peýdaly zatlara dünýädäki iň baý döwletlerden biri. Ýurt ýangyç, magdanly we magdan däl resurslarynyň uly gornaryna eýe. Nebitiň we tebigy gazyň iri känleri Kaspi deňzine golaý çäklerde, daşkömrүň esasy gornary (Karaganda, Ekibastuz basseyňleri) bolsa merkezi böleginde ýerleşýär. Gazagystanyň merkezi we gündogar çäkleri demir, marganes, hrom, uran, mis, wolfram, sink, gurşun we başga metallaryň uly gornaryna eýe. Magdan däl mineral baýlyklardan fosforit we kükürt aýratyn üns bererlikdir.

Gazagystanyň klimaty aram ýiti kontinental we gurakçyl, gyşda demirgazyk çäklerinde howanyň temperaturasy –50 °C-dan hem pes bolýar.

37-nji surat. Gazagystan Respublikasy paýtagtynyň – Nur-Sultan şäheri.

Gurakçyl klimat sebäpli Gazagystanyň çäksiz düzлüklerinde sähra, ýarymçöl we çöl tebigy zolaklary sekilleñen.

Ygallaryň azlygy, çäginiň aglabä bölegini çöller eýelänligi ýurduň uly böleğinde suw resurslarynyň ýetmezçiligini getirip çykaran. Esasy derýalary hasaplanýan Irtyş, Ili, Syrderýa, Ural respublikanyň çet böleklerinden akyp geçýär, doýunýan çeşmeleri bolsa goňşy

ýurtlaryň çägindé ýerleşýär.

Ilaty. Gazagystanyň ilaty 18,4 mln. adam (2018-nji ý.). Ilatyň tebigy köpelişi Merkezi Aziýadaky başga döwletlere garanda pesräk bolup, ýylyna ortaça 1,5 %-den artygrak.

Urbanizasiýa derejesi 57 % -e deň (2018-nji ý.). Häzirki wagtda 3 «millioner» şäher bar: Almaty (ýurduň iň iri şäheri), Nur-Sultan (37-nji surat) we Şimkent.

Ilatyň gürlüginiň ortaça görkezijisi Gazagystanda örän pes bolup, 7 km² /adam töwereginde. Ilat respublikanyň günortasyndaky suwarymly ekerançylyk ösen derýa jülgelerinde we dagetek düzлüklerinde hem-de ýurduň demirgazygyndaky senagatlaşan çäklerinde birneme gürräk ýerleşýär.

Ilatynyň milli düzümi ep-esli çylsyrymly. Ilatyň 67,5 % -ini düzýän gazaklardan daşary, ýurtda ruslar (20 %), özbekler (3 %), ukrainler (1,5 %), uýgurlar (1,5 %) we başga milletleriň wekilleri bar (2018-nji ý.). Ruslar we ukrainler demirgazyk we gündogar çäklerde giň ýáýran bolsa, özbekler, esasan respublikanyň günortasyndaky Türküstan welaýatynda ýaşaýarlar.

Ykdysadyýeti. Gazagystan Merkezi Aziýadaky 5 döwletiň içinde ykdysady kuwwaty taýdan öndebarýyjy hasaplanýar, aýratynam senagat ugurdayký görkezijileri ep-esli ýokary. Senagatyň esasy pudaklary hataryna nebit-gaz, kömür, gara we reňkli metallurgiýa, himiýa we maşyngurluşyk girýär (38-nji surat). Gazagystan nebit gazyp almak göwrümi boýunça dünýäniň öndebarýyjy 20 döwletleriniň hataryna, kömür, mis, sink gazyp almak boýunça bolsa birinji onluga girýär. Gazagystan 2009-njy ýıldan

bäri uran gazyp almak boýunça dünýäde birinji orny eýeläp gelyär we ol dünýä boýunça jemi gazylyp alynýan uranyň 40 % -e ýakyn bölegini berýär. Elektrik energiýasynyň 90 % -inden artyk bölegi YES-lerde öndürilýär.

Ekerançylygyň baş pudagy däneçilik. Ol, aýratynam demirgazyk welaýatlaryndaky düme ýerlerde gowy ösen. Günorta welaýatlarda ekerançylyk suwaryşyň kömeginde ösdürilip, bu ýerde onuň esasy pudaklary gök ekerançylyk, şalyçylyk, bakjaçylyk hasaplanýar. Maldarçylygyň öndebarýy pudaklary: goýundarçylyk, iri şahly maldarçylyk, gylýalçylyk, düyedarçylyk.

38-nji surat. Balhaş şäherindäki dag-metallurgiýa kombinaty.

1. Gazagystanyň ykdysady geografik ýerleşisiniň amatly taraplary nämelerden ybarat?
2. Gazagystanyň senagatynyň we oba hojalygynyň ýöriteleşmesine ýurduň tebигy şerti we resurslary nähili täsir edýär?
3. Respublikanyň ilatynyň milli düzüminiň aýratynlyklaryny häsiýetlendirip beriň.
4. Nämə sebäpden Gazagystanyň merkezi çäklerinde ilatyň gürlüğü örän pes?

36-§. Gyryzystan Respublikasy

Týanşan daglary, dag aralygynyndaky jülgeler, dag-magdan senagaty, Kumtor käni, gidroenergetika, dag-ýáyla maldarçylygy, turizm, Yssyköl.

Meýdany – 199,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 6,2 mln.
Paytagty – Bişkek.

Gyryzystan Ýewraziýa materiginiň orta böleğinde, esasan, Týanşan dagly ülkesiniň çäginde ýerleşýän bolup, Dünýä okeanyna çykmak mümkünçiligine eýe däl. Ol demirgazykda Gazagystan, günbatarda Özbekistan, günortada Täjigistan, gündogarda Hytaý bilen serhetdeş.

Ýurduň ykdysady geografik ýerleşisi ep-esli amatsyz hasaplanýar, çünkü halkara ähmiýete eýe transport magistrallary onuň çäginden geçmeýär diýen ýalydyr. Bu ýagdaý

Gyryzystanyň çylşyrymly relýef şerti bilen baglydyr.

Gyryzystan – parlamentar respublika. Dolandyryş-çäk gurluşy 7 welaýat we 2 respublika ähmiýetli şäherden (Bişkek we Oş) ybarat. Paýtagty – Bişkek şäheri, ýurduň demirgazykda, Çuý derýasynyň jülgesinde ýerleşyär.

Tebigy şerti we resurslary.

Gyryzystanyň tebigatynyň esasy aýratnlygy onuň daglylygy hasaplanýár. Ýurduň çäginiň 90 % -ini diýen ýaly dag ulgamlary eýeleýär (39-njy surat). Gyryzystanyň Hytaý bilen araçagine Týanşan daglarynyň iň beýik nokady – Yeňiš depesi (7439 m) ýerleşyär (40-njy surat).

Gyryzystanyň esasy ýerasty baýlyklary altın, surma, simap, wolfram, uran, galaýydan ybarat. Ýangyç resurslary, esasan ýurduň günortasyndaky kömür känleri bilen çäklenen. Umuman alanda, Gyryzystan ýangyç gorlary bilen pes derejede üpjün edilen hem-de degişli zerurlyklaryny importyň hasabyna kanagatlandyrýár.

Týanşan daglarynda iri buzluklaryň barlygynyň hasabyna Gyryzystan derýalara we köllere baý bolup, suw-energetika resurslary bilen gowy üpjün edilen. Bu ýagdaý respublika üçin uly ykdysady ähmiýete eýedir. Iň uly derýalary Naryn, Çuý we Talas, iň uly köli bolsa Yssyköldür (41-njy surat).

Ilaty. Gyryzystanyň ilaty dagly relýef şertinde örän biendigan ýerleşyän bolup, aglab alegi dag aralygyndaky jülgelerde ýasaýar. Fergana we

Çuý jülgelerinde ilat gür ýasaýar. Bu çäklerdäki ekeraneylyk üçin amatly tebigy şerti bilen bagly.

Ilatyň 30 %-den köpräk bölegi şäherlerde ýasaýar, galan bölegi bolsa oba ilaty-na dogry gelýär. Ýurduň iň iri şäheri – Bişkekiň ilaty 2017-nji ýýlda 1 mln. adamdan geçdi. Iriligi taýdan ýurduň ikinji şäheri hasaplanýan Oşda 260 mün adamdan köpräk ilat ýasaýar (2018-nji ý.).

39-njy surat. Gyryzystan Respublikasynyň çäginiň kosmik fotosuraty.

40-njy surat. Yeňiš depesi (7439 m.)

41-nji surat. Yssyköl.

Ilatynyň milli düzümünde gyrgyzlaryň ülși 75 % tòwereginde bolsa, 15 % -e ýakyn bölegini özbekler düzýär. Özbekler, esasan, Gyryzystanyň respublikamyza goňşy günorta çäklerinde ýasaýar. Şonuň ýaly-da, ruslar, dunganlar, uýgurlar we täjikler hem ilatyň etnik düzümünde möhüm orna eýe.

Ykdysadyýeti. Gyryzystanyň ykdysadyýetinde oba hojalygy senagata garanda köpräk ähmiýete eýe bolanlygy üçin, respublika agrar-industrial döwlet hasaplanýar.

Senagaty häzirki wagtda, esasan dag-magdan pudagyna ýöriteleşen. Iň möhüm senagat önumi altyn hasaplanýar we ol ýurduň eksportynyň iň uly bölegini düzýär. Gyryzystan öňki Soýuz döwletleriň arasynda altyn gazyp almak göwrümi boýunça Russiyadan we Özbegistandan soňky 3-nji orunda durýär. Altyn, esasan, Merkezi Týanşanyň belent daglarynda yerleşýän Kumtor käninden gazyp alynýar. Ol dünýädäki 10 sany iň iri altyn känlerinden biri hasaplanýar.

Senagatyň başga pudaklaryndan ýeňil, azyk, maşyngurluşyk we kömür senagatlary uly ähmiýete eýe. Elektroenergetika Gyryzystanda, esasan GES-lere daýanýar. Iň iri GES-ler Naryn derýasynda gurlan.

Esasy oba hojalyk ekinleriniň hataryna bugdaý, pagta, kartoşka, gök önum, günebakar, temmäki girýär. Ekerançylyk jülgelerde ösen. Gyryzystan daglary bol hasylly ýaýlalara baý bolanlygy sebäpli (42-nji surat) respublikada maldarçylygyň goýundarçylyk, geçiçilik, iri şahly maldarçylyk, gyláyalçylyk ýaly pudaklary gowy ösen.

Ýurduň ykdysadyýetinde turizm hem möhüm ähmiýete eýe. Ýylyna respublika 3 milliondan artyk daşary ýurtly syýahatçylar gelyärler. Olaryň esasy bölegi Yssykölüň tòwereginde dynç almak üçin gelýär.

1. Gyryzystanyň ykdysady geografik ýerleşişine baha beriň.
2. Gyryzystanyň we Gazagystanyň tebigy şertini we resurslaryny deňesdirip, tebigy

42-nji surat. Gyryzystanyň dag ýaýlalary.

geografik tapawutlarynyň ykdysadyýetiň ösüşine we ýöriteleşmesine nähili täsir edýändigini düşündiriň.

3. Gyryzystanyň haýsy çäklerinde özbekler giň ýáýran?
4. Gyrgyzystandaky iň möhüm senagat we turistik obýektleri aýdyň.

37-§. Türkmenistan Respublikasy

Kaspi deňzi, Garagum çöli, Köpetdag, ýangyç resurslary, Garagum kaly, ahalteke atlary, «Awaza» turistik zonası.

Meydany – 491,2 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 5,9 mln.
Paýtagty – Aşgabat.

Türkmenistan Merkezi Aziýanyň günorta-günbatar böleginde ýerleşýär. Demirgazykda Gazagystan, demirgazyk-gündogarda Özbegistan, günorta-gündogarda Owganystan, günortada Eýran bilen serhetdeş. Türkmenistan günbatarda Kaspi deňzine utgaşýar.

Türkmenistanyň ykdysady geografik ýerleşishi amatly, çünkü onuň çäginden Merkezi we Günnorta-günbatar Aziýa döwletlerini baglaýan

demirýol we awtomobil magistrallary geçen. Ýurt Kaspi deňzi arkaly Russiya we Kawkaz döwletleri bilen baglanan.

Türkmenistan – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan 5 welaýat we 1 respublika ähmiýetli şäherden ybarat. Paýtagty – Aşgabat şäheri Köpetdag dag ulgamynyň eteginde ýerleşýär (43-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Türkmenistanyň çägini, esasan giň düzlükler eýeleýär we onuň 80 % -iden gowragy Garagum çölüne dogry gelýär. Daglar diňe günorta we gündogar araçakýaka çäklerinde ýerleşýär. Iň belent nokady – Özbegistan bilen araçakde Köýtendag ulgamynnda ýerleşýän Beýik Türkmenbaşy (Özbegistanda Aýrybaba diýlip atlandyrylyar) depeşi (3 137 m.). Günorta dag we dagetek çäkleri seýsmik aktiwligi bilen tapawutlanýar. Aşgabatda 1948-nji ýylyň 9-njy oktyabr günü bolan ýer titremesi sebitde XX asyrdaňki iň heläkçilikli ýer titremelerinden biri hasaplanýar.

Türkmenistanyň iň möhüm mineral baýlyklary tebigy gaz, nebit we dürli himiki duzlardan ybarat. Aýratynam tebigy gaz gorlary Türkmenistan üçin örän uly ykdysady ähmiýete eýe. Respublika gaz gorlary boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 4-nji orunda durýar. Kaspi deňziniň boýunda

nebit we gaz känlerinden daşary iri duz känleri bar.

Türkmenistanda çölli düzlükler uly meýdany eýeleýanligi üçin ýurt suw resurslaryna baý däl. Respublikanyň iň iri suw çeşmesi Amyderýa hasaplanýar. Amyderýadan suw alýan Garagum kanaly (Garagumderýa) dünýädäki iň uzyn suwaryş kanalydyr.

Ilaty. Türkmenistan Merkezi Aziýada ilat sany taýdan ahyrky orny eýeleýär. Ilat sany we onuň territorial ýerleşishi ýurduň tebigy geografik aýratynlyklary bilen kesgitlenýär. Ilat, esasan Amyderýa, Murgap we Tejen derýalarynyň jülgelerinde, Köpetdagyn etegindäki düzlükde we Kaspi deňziniň kenarynda ýerleşýär.

Türkmenistanyň ilatynyň ýarysy şäher ýerlerinde ýasaýar. Aşgabat şäheriniň ilaty 900 müň adamdan artyk. Paýtagtdan daşary, Türkmenabat, Daşoguz, Mary, Türkmenbaşy şäherleri respublikanyň iň uly şäherleri hasaplanýar.

Ilatynyň milli düzümünde türkmenleriň ülsi 85 %-dan ýokary bolup, ilatyň 10 %-a ýakyn bölegini özbekler düzýär. Özbekler, esasan Daşoguz we Lebab welaýatlarynda ýasaýar.

Ykdysadyýeti. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň esasyny köppudakly ýangyc-energetika we himiýa senagaty düzýär. Türkmenistan tebigy gazy gazyp almak we eksport etmek boýunça dünýäniň öndebaryjy 10 ýurtlarynyň hataryna girýär. Nebit we nebiti gaýtadan işleyän senagaty hem Türkmenistanda gowy ösen. Respublikada elektrik energiyasy diňe YES-lerde öndürilýär.

Türkmenistanyň himiýa senagaty mineral dökünleri, mirabilit, kükürt, ýod we başga önümleri uly görürümde öndürýär. Şonuň ýaly-da, Türkmenistanda dokmaçylyk, tikinçilik, halyçylyk senagaty hem ep-esli gowy ösen bolup, ýurduň halkara ýöritleşmesinde uly ähmiýete eýe.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary däneçilik, pagtaçylyk (esasan, oňat hilli ince süýümlü sortlar ýetişdirilýär), üzümçilik, garakölçülük, gylýalçylyk hasaplanýar. Ahalteke tohum atlary bütin dünýä meşhur bolup, türkmenleriň buýsanjy hasaplanýar (44-nji surat). Hatda döwlet gerbindede ahalteke aty şekillendirilen. Kaspi deňzinde balykçylyk gowy ösen.

43-nji surat. Aşgabat şäheri.

44-nji surat. Ahalteke aty.

45-nji surat. Kaspi boýundaky «Awaza» turistik zonası.

Türkmenistanda turizmi ösdürmäge-de uly üns berilýär. Şol sanda, soňky ýyllarda Kaspi deňziniň kenarynda «Awaza» iri turistik zonası guruldy (45-nji surat).

1. Türkmenistanyň ykdysady geografik ýerleşişine we hojalygyna Kaspi deňzi nähili täsir edýär?
2. Náme sebäpden Türkmenistan Merkezi Aziýadaky döwletleriň arasynda meýdany taýdan ikinji orun eýelemek bilen, ilat sany boýunça sebitde soňky orunda durýar? Ilatynyň esasy bölegi haýsy çäklerde jemlenen?
3. Türkmenistanyň senagatynyň ýöriteleşmesini haýsy pudaklar kesgitleyär?
4. Türkmenistanyň we Gyryzystanyň geografik ýerleşişini, tebигy şertini we resurslaryny deňeşdirin.

38-§. Täjigistan Respublikasy

*Pamir daglary, suw we gidroenergetika resurslary, Sarez köli, dag araly-
gyndaky jülgeler, ýer resurslary, reňkli metallurgiá.*

Meýdany – 142 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 9,1 mln.
Paýtagty – Duşenbe.

Täjigistan Respublikasy Merkezi Aziýanyň günorta-gündogarynda, Gissar-Alaý we Pamir daglarynyň çäginde ýerleşýär. Demirgazykda Gyryzystan, demirgazyk-günbatar we günbatarda Özbegistan, günortada Owganystan, gündogarda Hytaý bilen serhetdeş.

Ykdysady-geografik ýerleşishi Dünýä okeanyyna çykmak mümkünçiliginin ýoklugu, belent daglar

şertinde gury ýer transportyny ösdürmegiň çylşyrymlylgynyň hasabyna ep-esli amatsyz hasaplanýar.

Dolandyryş şekli taýdan Täjigistan prezidentlik respublikasy hasaplanýar. Dolandyryş-çäk gurluşy birneme çylşyrymly bolup, 2 welaýat, 1 awtonom welaýat (Dagly Badahşan), respublika boýun egýän 1 şäher (Duşenbe) we 13 tümenden ybarat. Paýtagty – Duşenbe şäheri ýurduň günorta-günbataryndaky Gissar jülgesinde yerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary. Täjigistan goňşy Gyryzstan ýaly dagly ýurtdur. Çäginiň 90 % -den uly bölegini belent dag ulgamlary eýeleýär. Täjigistanyň gündogar bölegini ortaça belentligi 4 000 metrden ýokary bolan Pamir daglary eýeleýär (46-njy surat). Respublikanyň iň belent nokady Ysmaýyl Samany depesi (7 495 m.). Täjigistan seýsmik taýdan aktiw sebitde yerleşyänligi sebäpli respublikada güýçli ýer titremeleri bolup durýar.

Täjigistanyň jümmüşi dürli magdanlaryň gorlaryna baý. Hususan-da, onuň çäginde uran, altın, kümüs, polimetal magdanlarynyň iri känleri bar. Emma Täjigistan ýangyç-energetika resurslaryna baý däl.

Täjigistan dünýäniň suw we gidroenergetika resurslary bilen iň gowy üpjün edilen döwletlerinden biri hasaplanýar. Ýurduň çäginden Penj, Wahş, Amyderýa, Syrderýa, Zerewan ýaly Merkezi Aziýanyň iň ol suwly derýalary akyp geçýär. Garaköl, Sarez, Isgenderköl respublikanyň iň uly kölleridir. Bu köllerden, aýratynam, Pamir dagynda yerleşyän 1911-nji ýıldaky güýçli ýer titremesi netijesinde Murgap derýasynyň özeninde emele gelen iri bentli köli – Sarez köli meşhur (48-nji surat).

Ilaty. Täjigistanyň ilatynyň sany 9,1 mln. adama deň (2018-nji ý.). Täjigistan Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda ilatynň tebigy ösüşiniň ýokary depginleri bilen tapawutlanýar. Şonuň ýaly-da, Täjigistan sebtidäki şäher ilatynyň ülşü iň pes bolan döwlet hasaplanýar (27 %, 2018-nji ý.). Paýtagt ilaty 800 müň adamdan artyk. Uly şäherlere Hojant, Bohtar (öňki Korgandep) we Kölab şäherleri degişli.

46-njy surat. Täjigistandyň Pamir daglary.

Dagly relýef şertindäki ekerançylyk üçin amatly ýerleriň ýetmezçiligi ilatyň esasy böleginiň dag aralygyndaky oýuklarda ýerleşmegine getirdi. Ilatynyn ýokary gürlügi bilen ýurduň demirgazygyndaky Fergana jülgesi, günorta-günbatarynda ýerleşýän Gissar hem-de Wahş jülgeleri aýratyn tapawutlanýar. Pamir daglarynda bolsa ilat derýa jülgelerinde we dag eteklerindäki maýda obalarda dagynyk ýagdaýda ýerleşýär.

Ilatynyn 85 % -e ýakyn bölegini täjikler düzýär. Ilatyň milli düzümünde ikinji orunda umumy sany 1 mln. adamdan geçýän özbekler durýar. Olar, esasan Özbegistan bilen serhetdeş çäklerde ýasaýar. Dagly Badahşan awtonom welaýatynda täjikler bilen bile olara dogan bolan bir topar ýerli halkyýetler (wahanlar, ruşanlar, işkaşimler, ýazgulamlar we başgalar) wekilleri hem-de gyrgyzlar ýasaýar.

Ykdysadyýeti. Täjigistana Merkezi Aziýa döwletleriniň arasynda sosial-ykdysady ösüşiň beýlekilerden pesräk görkezijileri mahsus bolup, ykdysadyýeti agrar-industrial.

Täjigistanyň senagatynyň öndebarlyjy pudaklary reňkli metallurgiýa, dag-magdan, himiýa, gurluşyk materiallary we ýeňil senagatdyr. Täjigistanyň iň uly senagat kärhanasy Tursunzada şäherindäki Täjigistan alýuminiý zawody (47-nji surat). Bu kärhana Russiýadan getirilýän çig mal esasynda iri GES-ler öndürüýän elektrik energiyasyndan peýdalananmak bilen iş alyp barýar. Alýuminiý Täjigistanyň eksportynyň düzümünde öndebarlyjy orna eýe. Elektroenergetikasy GES-lere daýanýar. GES-leriň arasynda Wahş derýasyndaky Nurek GES-i aýratyn ykdysady ähmiýete eýe (47-nji surat). Ýeňil senagat pudaklarynyň arasynda dokmaçylyk senagaty aýratyn ähmiýete eýe.

47-nji surat. Täjigistanyň möhüm ykdysady obýektleri – Wahş derýasyndaky Nurek GES-i (çepde) we Tursunzada şäherindäki Täjigistan alýuminiý zawody (sagda).

Täjigidistanda ekerançylygyň esasy pudaklary däneçilik, pagtaçylyk, bagdarçylyk we üzümçilik hasaplanýar. Pagta we dürli miweler respublikanyň möhüm eksportbop önumleri hasaplanýar. Suwarymly ekerançylygy dag aralygyndaky jülgelerinde gowy ösen, emma çäginiň aglabá bölegini daglar eýeleýändigi hem-de ilatyň gürlüğiniň ýokarylygy sürülyän meýdanlaryň ýetmezçiliginı getirip çykarýar. Dag-ýáyla maldarçylygy iri şahly maldarçylyga we goýundarçylyga ýöriteleşen. Oba hojalyggy pudaklarynyň hatarynda pileçilik hem uly ähmiýete eýe.

48-nji surat. Sarez köli.

1. Täjigistan ykdysady geografik ýerleşisiniň aýratynlyklary bilen Merkezi Aziýadaky haýsy döwlete meňzeýär? Munuň sebäplerini düşündiriň.
2. Täjigistanyň energetikasy haýsy tebigy resurslara daýanýar?
3. Täjigidistanda ilatyň territorial ýerleşisine nähili faktorlar uly täsir edipdir? Ýurda ýer resurlarynyň ýetmezçiliği meselesiniň sebäpleri nämelerden ybarat?
4. Alýuminiý magdanlary gazylyp alynmaýan Täjigidistanda iri alýuminiý zawody gurlanlygynyň esasy ykdysady geografik faktoryny düşündiriň.

39-§. Amaly sapak

(Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirmeye geografik häsiýetnama)

1. Derslikdäki we atlasdaky Merkezi Aziýa döwletleri baradaky maglumatlardan peýdalanyp, depderiňizde aşakdaky jedweli dolduryň:

Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirmeye geografik häsiýetnama

Döwletleriň esasy aýratynlyklary	Gazagystan	Gyryzystan	Türkmenistan	Täjigistan
Geografik ýerleşishi: amatly we amatsyzlygy				
Meýdany (müň km ²)				
Ilaty (mln. adam)				

Ilat gürlüğü (km ² /adam)				
Ilatyň yerleşişiniň aýratynlyklary				
Relýef				
Esasy gazylyp alynýan peýdaly zatlari				
Suw resurslary bilen üpjünçilik derejesi we esasy çeşmeleri				
Elektrostansiyalarynyň esasy görnüşi				
Oba hojalygynyň esasy pudaklary				
Senagatyň esasy pudaklary				

2. Gyryzystan bilen Täjigidistanyň geografik şertiniň umumy aýratynlyklaryny anyklaň we olary düşündiriň.

3. Gazagystan bilen Türkmenistanyň meňzeş taraplaryny anyklaň we düşündiriň.

4. Merkezi Aziýa ýurtlaryny tebigy we hojalyk şerti taýdan bir-birinden ep-esli tapawutlanýan nähili 2 topara bölmek mümkün? Pikiriňizi esaslandyryň.

5. Merkezi Aziýa döwletleriniň geografik şertiniň özara doldurýan taraplaryny aýdyň.

40-§. Türkiýe Respublikasy

Kiçi Aziýa, Gündogar Frakiýa, dagly relýef, subtropik klimat, industrial-agrar ykdysadyýet, halkara turizm.

Türkiýe Respublikasynyň iň uly özboluşly taraplaryndan biri onuň geografik ýerleşishi bilen bagly. Türkiýeniň çäginiň 97 % -i Günorta-günbatar Aziýada, 3 % bölegi bolsa Gündogar Ýewropada ýerleşýär. Aziýadaky çägi, esasan

Meýdany – 780,6 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 81,3 mln.
Paýtagty – Ankara.

Kiçi Aziýa ýarymadasyna dogry gelýär, Ýewropa bölegi bolsa Balkan ýarymadasynnda ýerleşýän bolup, Gündogar Frakiýa diýlip atlandyrylyär. Türkiye Respublikasynyň iki kontinentde ýerleşýän böleklerini Gara we Orta deňizleri özara baglaýan Mermer deňzi, Bosfor we Dardanel bogazlary bölüp durýar. Türkiýäniň kenarlary demirgazykdan Gara deňziň, günbatardan Egeý deňziniň, günortadan Orta deňiziň suwlary bilen ýuwulýär.

Ýurduň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy onuň birnäçe deňze utgaşyän çäginden, Ýewropany we Aziýany, Orta we Gara deňiz basseýnlerini baglaýan halkara ähmiýete eýe suw we gury ýer transport ýollarynyň geçýänligi bilen kesgitlenýär.

Türkiye – unitar döwlet. 2017-nji ýylda Türkiýede respublikanyň parlamentar şeklinden prezidentlik şekline geçildi.

Paýtagty – Ankara şäheri. İň uly şäheri bolsa – Bosfor bogazynyň kenarlarynda ýerleşýän Stambul. Onuň ilaty 13 mln. adamdan artyk bolup, Ýewraziýa şäherleriniň arasynda öndebaryjy orunlardan birini eýeleýär.

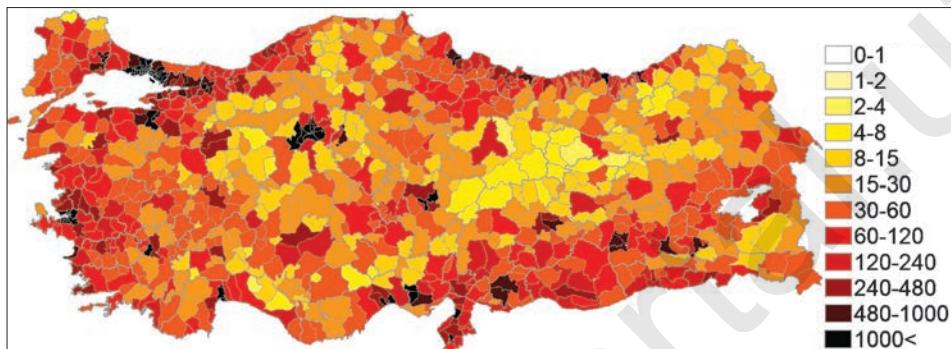
Tebigy şerti we resurslary. Türkiye çäginiň relýefi, esasan dagly bolup, uly bölegini Kiçi Aziýa we Ermenistan daglyklary, Tawr hem-de Pontiý daglary eýeleýär. Düzlükler, esasan, deňizleriň boýunda duşýar. Türkiýäniň çägi ýokary derejede seýsmikligi bilen häsiýetlenýär, bu ýerde güýçli ýer titremeleri bolup durýar. Türkiye mineral resurslara, aýratynam dürli metallaryň magdanlaryna baý. Dünyä möçberinde hrom, simap, wolfram magdanlarynyň gorlary bilen aýratyn tapawutlanýar.

Klimaty subtropik bolup, deňze utgaşyän çäklerinde çygly we maýyl, ýurduň merkezi we gündogar çäklerinde bolsa ep-esli gurak we ýiti, ýagny tomsy yssy, gyşy ep-esli sowuk. Relýefi dagly bolanlygy sebäpli Türkiye gidroenergetika resurslaryna baý. İň iri derýalary Ýewfrat, Tigr, Gyzylmak, iň uly kölleri bolsa Wan hem-de Duz kölleridir.

Ilaty. Ilat sany taýdan Türkiye dünýäniň birinji ýigrimilige girýär. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, ilaty 81 mln. adamdan artyk. Ilatyň ýyllyk köpelişi 1,5 % töwereginde, ýöne doğluş dünýä we Aziýa boýunça ortaça görkezijilerden pesräk.

Urbanizasiýa derejesi 75 % -e deň (2018-nji ý.). Iri şäherlerine Stambuldan we Ankaradan daşary, Izmir, Bursa, Adana, Antalya we başgalar girýär. Iri şäherleriň köpüsi günbatar we günorta deňizýaka çäklerinde ýerleşýär.

Ilat Türkiyäniň çägi boýunça ep-esli biendigan ýerleşýär (49-njy surat). Ýurduň Mermer deňzine utgaşýan demirgazyk-günbatar böleginde ilat örän gür ýerleşýär. Şol sanda, ýurduň ilatynyň 1/5 bölegi Gündogar Frakiýada ýasaýar. Merkezi we gündogar dagly çäklerinde ilat ep-esli seýrek.

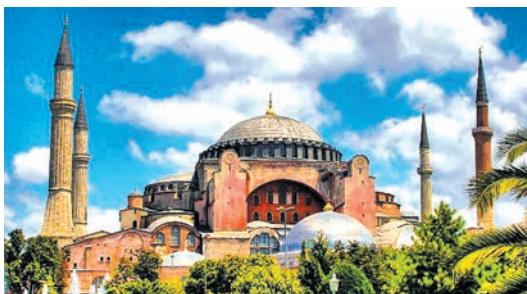
49-njy surat. Türkiyäniň ilatynyň gürlüğü (km^2/adam).

Ilatynyň etnik düzümünde türkler köpcüligi düzýär (75 %-den artyk). Ýurduň günorta-gündogarynda jemi ilatyň 15 %-inden köpräk bölegini düzýän kürtler ýasaýar. Esasy din yslam dini hasaplanýar.

Ykdysadyyeti. Türkîye JIÖ göwrümi boýunça dünýäniň öndebarlyjy 20 döwletleriniň hataryna girip, iri senagat we oba hojalyk önemçiligine eýe. Senagatyň halkara ýöriteleşmesini dokmaçylyk, tıkinçılık, deri-aýakgap, awtomobil gurluşygy, elekrotehnika, dag-metallurgiýa, gurluşyk materi-allary, azyk, farmasewtika ýaly pudaklar kesgitleyär. Şeýle ýöriteleşme zähmet resurslarynyň, çig mal, daşky söwda aragatnaşyklarynyň we transport faktorlarynyň täsirinde şekillenen. Senagat, esasan ýurduň günbatarynda gowy ösen, içki çäkler bolsa agrar ykdysadyýete eýe.

Agroklimatyk we suw resurslaryna baý Türkîye dürlü oba hojalyk önemlerini (miwe, hoz, üzüm, gök önem, çay, şekerçilik, zeýtun, temmäki, pagta) ýetişdirmek boýunça dünýä möçberinde aýratyn tapawutlanýar. Türkîye dünýäde agrar önemleriniň iň iri eksportýorlaryndan biridir.

Türkiyäniň çägi tebigy we taryhy-medeni rekreasjon resurslaryna, seýrek ýadıglyklere baý (50-nji surat), şonuň üçin hem onuň ykdysadyýetinde turizm örän uly ähmiýete eýe. Türkîye iň köp daşary ýurtly syýahatçylary kabul edýän dünýäniň öndebarlyjy 10 döwletlerinden biri hasaplanýar.

50-nji surat. Türkiyäniň meşhur taryhy ýadygärlikleri: Stambuldaky Aýo-Sofiá toplumy (çepde) we Izmiriň ýanyndaky gadymky Efes şäheriniň harabalary (sagda).

1. Türkiyäniň ykdysady geografik ýerleşishi nähili aýratynlyklara eýe we onuň ýurduň sosial-ykdysady ösüşine täsiri nähili?
2. Türkiye senagatynyň öndebarlyjy pudaklary haýsy?
3. Türkiyede turizmiň ösmegi üçin nähili şartler we resurslar bar?
4. Ýurduň ilatynyň ýerleşışindäki territorial tapawutlary düşündirin.

41-§. Eýran, Owganystan, Pakistan Yslam Respublikalary

Teokratik döwlet, syýasy-geografik ýagday, territorial dawalar, çylşyrymly relyef, seýsmik aktiwlik, köpmilletli ilat, Kaspi deňzi, Pars aýlagy, Hind jülglesi.

EÝRAN

Eýran Yslam Respublikasy Günorta-günbatar Aziýanyň çägi, ilaty we ykdysady kuwwaty taýdan iň iri döwletlerinden biri. Kenarlary günortada Arabystan deňzi we Pars aýlagy, demirgazyk-günbatarda Kaspi deňziniň suwlary bilen gurşalan. Ykdysady geografik ýerleşishi Günorta-günbatar, Günorta we Merkezi Aziýa döwletlerini baglaýan transport ýollary geçenliginiň hasabyna amatly.

Dolandyryş şekli teokratik (dini) respublikadır. Döwlet başutany – Ýokary ýolbaşçy, şai musulmanlarynyň ýokary mertebeli ruhanysy

51-nji surat. Tähran şäheri.

(Aýatulla). Prezident bolsa Eýranda döwletdäki ikinji şahs hasaplanýar. Paýtagty – Tähran şäheri ýurduň demirgazyk-günbatar böleginde, Elburs dag ulgamynyn eteginde ýerleşyär (51-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Eýranyň çäginiň relýefi birnäçe dag ulgamlary we olaryň arasyndaky oýuklardan ybarat. Klimat demirgazyk-günbatar çäklerinde çygly

subtropik, merkezi we gündogar çäklerde gurak subtropik, Pars aýlagynyň boýunda bolsa yssy we gurak tropik tipine degişli. Dag aralygyndaky oýuklarda klimat ýiti kontinental we gaty gurak bolanlygy sebäpli ösümlik we haýwanat älemine örän garyp bolan daşly we şor çöller sekilleñen. Kaspi deňzine ýakyn çäklerinde çygly klimat şertindäki tokaýlar giň ýaýran.

Iň uly ykdysady ähmiýete eýe mineral baýlyklary iri nebit we gaz gorlarydyr. Nebit we gaz känleri, esasan Pars aýlagyna we Kaspi deňzine ýakyn çäklerde ýerleşyär. Eýranda mis, demir, marganes, polimetall magdanlarynyň känleri hem bar.

Ilaty. Eýran ilat sany boýunça dünýädäki öndebarlyjy 20 döwletiň hataryna girýär. Ahyrky ýyllarda dogluşyň peselmegi sebäpli ilatyň tebigy ösüş depginleri barha haýallaýar. Urbanizasiýa derejesi 70 %-den ýokary. Ilaty 9 million adama ýakyn Tährandan daşary, Maşat, Karaj, Yspyhan, Töwriz we başga «millioner» şäherler bar. Ilat ep-esli biendigan ýerleşyän bolup, esasan günbatar böleginde gür ýasaýar, çölلى çäklerde hemişelik ilat ýok.

Eýran – köpmilletli döwlet. Ilatyň 60% -inden köprägini düzýän parslar bilen bilelikde azerbaýjanlar, kurtler, araplar, türkmenler, ermeniler we başga milletler ýasaýar. Ilatyň dini düzümünde şai muslimanlary agdyklyk edýär.

Ykdysadyyeti. Eýran Günorta-günbatar Aziýa döwletleriniň arasynda öz ykdysady kuwwaty bilen Türkiye we Saud Arabystany ýaly aýratyn tapawutlanýar. Senagatyň öndebarlyjy pudaklary: nebit we nebiti gaýtadan işleýän, gaz, metallurgiýa, maşyngurluşyk, dokmaçylyk we azyk.

Oba hojalygynyň esasy pudaklary: däneçilik, bagdarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik we iri şahly maldarçylyk. Kaspi deňzinde balykçylyk gowy ösen. Balykçylygyň gymmat bahalyönümlerinden biri

hasaplanýan gara ikra eksporty boýunça Eýran dünýä boýunça öňdebaryjy orunda durýar. Şonuň ýaly-da, Eýran haly dokamak bilen hem dünýä meşhur.

OWGANYSTAN

Meydany – 652,8 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 36,5 mln.
Paýtagty – Kabul.

Owganystan Yslam Respublikasy Günortagünbatar, Merkezi we Günorta Aziýa utgaşýan çäkde ýerleşýär. Dünýä okeanyna çykmak mümkünçiligi ýok. Ykdysady geografik ýerleşishi Aziýa kontinentiniň dürli böleklerini baglayán transport magistrallary gurulsa, ep-esli gowylanýar.

Dolandyryş şekli prezidentlik respublikasy.

Tebigy şerti we resurslary. Owganystan çäginiň uly bölegi, aýratynam, merkezi we gündogary belent daglar bilen gurşalan, demirgazyk

we günorta-günbatar çäklerini dagetek düzülükleri eýeleýär. Owganystanda güýcli ýer titremeleri ýygy-ýygydan bolup durýar. Owganystan dürli mineral resurslara (kömür, nebit, demir, mis, marganes we b.) baý, emma olar örän az gazyp alynýar. Owganystana subtropik gurak kontinental klimat mahsus. Belent daglardaky buzluklardan köp derýalar başlanylп, käbirleri doly suwaryşa sarp edilýär.

Ilaty. Owganystanyň ilaty çalt depginler bilen ösüp barýan döwletler taýpasyna girýär (ýyllyk tebigy köpeliş derejesi 2,5 %-den ýokary). Ilat, esasan dagetek düzülüklerinde we dag aralygyndaky jülgelerde ýasaýar. Şäher ýerlerinde ilatyň diňe 1/4 bölegi ýasaýar. İň uly şäheri – ýurduň paýtagty Kabulyň ilaty 3 mln. töwereginde. Hyrat hem-de Mazari-Şarif beýlekilerden iri şäherler hasaplanýar (52-nji surat).

Ilatyň etnik düzümi ep-esli çylşyrymly bolup, puştunlardan, täjiklerden, özbeklerden, hazarlylardan, buluçlardan, türkmenlerden ybarat. Özbegistana serhetdeş demirgazyk çäklerinde 2 mln. özbekler ýasaýar.

Ykdysadyýeti. Owganystan ykdysady taýdan gowşak ösen agrar döwlet. Ykdysady ösüşinde daşary ýurtlar we halkara guramalar tarapyndan berilýän maliýe kömegi uly ähmiýete eýe.

Oba hojalygynyň esasyny suwarymly ekerançylyk düzýär. Umuman alanda, ekerançylykda sümmülli ekinler, pagta, miwe we üzüm ýetişdirmek

52-nji surat. Mazari-Şarif şäherindäki Gök metjit.

möhüm rol oýnaýar. Maldarçylyk pudaklaryndan goýundarçylyk (şol sanda, garakölçülik) we geçiçilik öndebarlyjy ähmiyete eýe. Garaköl deri taýýarlamakda Owganystan dünýä boýunça 1-nji orunda durýar. Senagat önumçılıgi gowşak derejede ösen. Senagat kärhanalary dünýä bileşigi tarapyndan maliye kömeginde esasynda gurulýar.

PAKISTAN

Meydany – 803,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý) – 200,6 mln.
Paýtagty – Yslamabat.

Pakistan Yslam Respublikasy Günorta Aziýada ýerleşýär. Çägi günortada Arabystan deňzi bilen ýuwulýar. Geografik ýerleşişiniň gowy aýratynlyklary – halkara ähmiyete eýe deňiz we gury ýer transport ýollarynyň geçenligi, erbet taraplary – syýasy ýagdaýy durnuksyz sebitde ýerleşyänliginden ybarat. Syýasy geografik ýagdaýy Hindistan bilen Kaşmir babatdaky köp ýyllyk territorial agzalalyk hem-de Owganystan bilen serhetdeş çäkleriniň goňşy döwletden geçen «Taliban» toparlarynyň gözegçiligi astynda bolýanlygy bilen häsiyetlenýär.

Pakistan dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublika, administratiwsyýasy gurluşy nukdaý nazaryndan bolsa federativ döwlemdir. Pakistan Federasiýasy 4 prowinsiýa we 2 federal çägi öz içine alýar.

Tebigy şerti we resurslary. Pakistanyň demirgazyk we günbatar bölekleri belent daglar bilen gurşalan bolsa, gündogar we günorta çäkleri bolsa düzlük relýefine eýe. Ýurduň uly bölegini goňşy Hindistandan başlanýan we Arabystan deňzine guýulýan Hind derýasynyň jülgesi eýeleýär. Düzlük çäkleri nebit, tebigy gaz, kömür, duz gorlaryna eýe, dagly bölegi bolsa dürlü metallaryň känlerine baý. Pakistanyň esasy çäginde yssy tropik klimat höküm sürýär, şonuň üçin düzlük böleginde çöl we ýarymcól landşaftlary uly meýdanlarda ýaýran.

Ilaty. Pakistan ilat sany boýunça dünýä döwletleriniň birinji onlugyna girýär. Ýyllyk hasapdaky tebigy ösüş depginleri 2 %-den ýokary, ýagny ýylyna 4–4,5 mln. adama deň. Urbanizasiýa derejesi 40% töwereginde. Ýurtdaky iň iri şäher – Arabystan deňziniň kenarynda ýerleşýän Karaçiniň ilaty 15 mln. adamdan artyk (53-nji surat). Başga iri şäherleri – Lahor, Feýsalabat, Rawalpindi.

Ilatyň 45 % -e ýakyn bölegi penjaply-lara dogry gelýär. Ilatyň milli düzümünde puştunlaryň, sindleriň, buluçlaryň ulusları-de duýarly.

Ykdysadyýeti. Pakistan ykdysadyýeti çalt ösýän industrial-agrar döwlet. Senagatynyň öndebaryjy pudagy – ýeňil senagat. Aýratynam dokmaçylyk senagaty eksportbapönümi uly göwrümde öndürýär. Ondan daşary, metallurgiýa, maşyngurluşyk, himiýa, azyk, deri senagaty hem ösüp barýar.

Oba hojalygynyň esasy pudagy ekerançylyk bolup, bugdaý, şaly, şekerçiňrik, pagta ýetişdirmäge ýöriteleşen. Ýurduň eksportynyň düzümünde matalar, şaly, pagta, deri önümleri, halylar öndebaryjy orunlara eýe.

1. Eýranyň, Owganystanyň we Pakistanyň ykdysady geografik ýerleşislerini deňeşdiriň. Haýsy döwletiň ykdysady geografik ýerleşishi beýlekilerden amatsyz hasaplanýar?
2. Üç döwletiň tebigy şertinde we resurslarynda nähili meňzeş taraplary bar?
3. Üç döwletiň ilatynyň ýerleşişine tebigy şert nähili tásir edipdir?
4. Owganystanyň ykdysadyýetini ösdürmekde nähili faktorlara daýanmagy mümkün we olardan önumli peýdalanylmasý üçin nähili şertler döredilmeli?

53-nji surat. Karaçى – Pakistan-daky iň iri şäher.

42-§. Hytaý Halk Respublikasy

Gündogar Aziýa, Ýuwaş okean, sosialistik döwlet, Beyík Hytaý düzligi, Tibet daglygi, gidroenergetika resurslary, köpmilletli döwlet, urbanizasiýa.

Meydany – 9599 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 1394 mln.
Paýtagty – Pekin.

Hytaý Halk Respublikasy Gündogar Aziýada yerleşyär. Kenarlary gündogardan Ýuwaş okeanyň deňizleri bilen ýuwulýar. Hytaý gury ýerde 15 döwlet bilen serhetdeş. HHR dünýä ýurtlarynyň arasynda çäginiň ululygy boýunça 3-nji, ilat sany we önemçilik görwrümi boýunça bolsa 1-nji orny eýeleýär.

Hytaý ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy Ýuwaş okeanyň kenarlaryna gönüden-göni çykmak mümkünçiligine eýeligi bilen kesgitlenýär.

HHR häzirki dünýäniň syýasy kartasyndaky sanagly sosialistik döwletlerden biri. Onuň dolandyryş ulgamy we syýasy durmuşynda aýgytlaýy ähmiýeti Hytaý Kommunistik partiýasyna degişli bolup, partiýanyň öndebarlyjysy şol bir wagtda döwlet ýolbaşçysy – Hytaý Halk Respublikasynyň başlygy hem hasaplanýar. Dolandyryş-çäk taýdan Hytaýyň düzümünde 23 prowinsiýa, 5 awtonom raýona, 4 merkeze boýun egýän şahere we 2 sany mahsus administrativ raýona (Gonkong we Makao) bölünýär. Beýik Britaniýanyň öňki koloniýasy Gonkong (Sýangan) 1997-nji ýylda, Portugaliýanyň koloniýasy derejesine eýe bolan Makao (Aomin) 1999-njy ýylda Hytaýyň düzümine girdi.

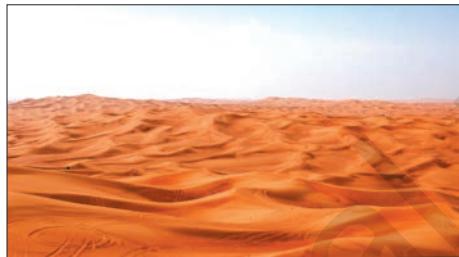
Tebigy şerti we resurslary. Hytaý uly çägi eýeleýänliginiň hasaby-na tebigy şerti, hususan-da, relyefiň we klimatyň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Gündogar böleginde düzlük we ýasy daglyklar giň ýaýran bolsa, günbatar çäklerini belent daglar we çöllük aýratynlygyna eýe bolan dag aralygyndaky oýuklar eýeleýär (54-55-nji suratlar). Ýurduň çägi demirgazykdan günorta 4 müň km, günbatardan gündogara 4,5 müň km-e uzap gidýänligi üçin klimatynda hem duýarly territorial tapawutlar bar.

Hytaý dürli tebigy resurslara baý döwlet. Ýangyç-energetika resurslaryndan ol kömür, nebit, gaz we ýanyjy slanese baý. Aýratynam daşkömrүn gorlary uly. Dürli gara we reňkli metal magdanlary bilen hem Hytaý gowy üpjün edilen. Metaly köp gazyp almak we eretmek boýunça Hytaý dünýä

boýunça öndebarlyjy orunlary eýeleýär. Hytaýda Ýanszy, Huanhe, Amur ýaly Ýewraziýanyň iň iri derýalary akýar. Gidroenergetika resurslarynyň göwrümine görä, ol dünýäde birinji orunda durýar.

54-nji surat. Beýik Hytaý düzligi.

55-nji surat. Günbatar Hytaýdaky çöl landşafty.

Ilaty. 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Hytaý ilat sany (1 mlrd. 394 mln. adam) boýunça dünýädäki öndebarlyjy döwletdir. Häzirki wagtda Hytaýda dünýä ilatynyň 18 %-den artygy ýasaýar.

Hytaýda birnäçe on ýyllaryň dowamynnda (2016-njy ýyla çenli) ilatyň köpelişini kemeltmäge gönükdirilen «bir maşgala bir çaga» prinsipine esaslanan döwlet syýasaty amala aşyrylypdy. Munuň täsirinde tebigy köpeliş, 2018-nji ýyla gelip, 0,5 % çenli peseldi, ýöne şonda-da Hytaýyň ilaty ýylyna 7–8 mln. adama köpelýär.

Ilatyň etnik düzümine görä, Hytaý köpmilletli döwlet hasaplanýar. Ilatynyň 90%-den köprägini hytaýylar – hanlar düzýär. Emma resmi maglumatlara görä, ýurtda hanlardan daşary, 55 ýerli millet we halkyýetler ýasaýar. Bulardan iň irileri uýgurlar, mongollar, tibetliler, dunganlar, manjurlar we başgalardyr (56-njy surat).

Hytaýylar (hanlar)

Uýgurlar

Tibetliler

56-njy surat. Hytaý – köpmilletli döwlet.

Dinlerden giň ýaýrany konfusianlykdyr. Şunuň bilen birlikde, Hytaýda daosizm, buddizm, yslam, hristiançylyk dinlerine uýýanlar sany hem esli. Musulmanlar, esasan, Shinjan-Uýgur awtonom raýonynda ýasaýar.

Ýurduň ilaty territorial taýdan biendigan paýlanan. Ilatyň ortaça gürlügi her 1 km² meýdana 145 adamý düzmek bilen, bu görkeziji Huanhe we Ýanszy derýalarynyň aralygyndaky düzlükde 800–1000 km²/adamy, Tibet daglygynda bolsa 1–2 km²/adamy düzýär. Ilatyň 90 % -i ýurduň căginiň 1/3 böleginde ýasaýar.

Hytaýda 2011-nji ýylда şäher ilatynyň ülşى 50 % den artdy we häzirki günde urbanizasiýa derejesi 60 % töwereginde. Bu görkeziji çalt depginner bilen ösüp barýar. Ýurtdaky iň iri şäherler hataryna Şanhaý, Pekin, Gonkong, Ççendu, Guançjou, Týanszin, Uhan we başgalar girýär.

1. Hytaýyň döwlet ulgamynyň aýratynlyklary nämelerden ybarat?
2. Hytaýyň gündogar we günbatar bölekleriniň tebigy şertindäki tapawutlary düşündiriň.
3. Hytaýda ilatyň tebigy köpelişini tertibe salmak babatda nähili döwlet syýasaty ep-esli wagtyň dowamynnda alnyp barylypdы?
4. Hytaýyň ilatynyň ýerleşişine tebigy şert nähili täsir edipdir?

43-§. Hytaýyň ykdysadyýeti we ykdysady raýonlary

Jemi içerki öniüm (JIÖ), senagat, ýangyç-energetika toplumy, metallurgiya, maşyngurluşyk, «Üç dere» GES-i, ekerançylyk, ykdysady zonalar.

Hytaý jemi içerki önumiň göwrümi boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda birinji orny eýeleýär. Emma JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän görkezijisi ösýän döwletler derejesinde. Soňky ýyllarda Hytaýyň ykdysadyýetiniň ep-esli çalt ösýändigini nygtamak gerek.

Senagaty. Hytaýda senagatyň ähli pudaklary ýokary derejede ösen bolup, senagat önumleriniň köp görnüşlerini öndürmek boýunça dünýäde birinji ýa-da ikinji orunlarda durýar. Şol sanda, kömür gazyp almak, elektrik enerjýasyny öndürmek, polat, çoýun, alýuminiý, sink, kobalt, altın hem-de başga gara we reňkli metallary eretmek, agaç taýýarlamak, awtomobil, gämi, dürli elektronika önumleri, mineral dökünler, sement, kagyz,

matalar, geýim-gejim, aýakgap önumlerini öndürmekde HHR dünýäde birinji orny eýeleýär.

Senagat geografiýasynda uly özgerişler bolup geçýär. Eger Hytaýda XX asyryň 70–80-nji ýyllarynda senagat kärhanalarynyň 2/3 böleginden köprügi deňizýaka çäklerinde ýerleşýän bolsa, häzire gelip ýurduň kem özlesdirilen içki çäklerinde-de senagatlaşma güýçli depginler bilen geçýär.

Senagatyň daýanç pudagy ýangyç-energetika toplumydyr. Hytaýda ýylyna 3,5 mldr. tonnadan artyk kömür gazyp çykarylýar. Onuň esasy känleri ýurduň demirgazyk-gündogar we gündogar çäklerinde ýerleşýär. Hytaý 2012-nji ýıldan bări elektrik energiýasyny öndürmegiň göwrümiňe görä dünýäde birinji orna çykdy we häzirki wagtda ýurtda ýylyna 6 trln. kW·h ýakyn elektrik energiýasy öndürilýär. Pudakda YES-leriň ülși 85 %-den ýokary bolup, olarda ulanylýan ýangyjyň 2/3 bölegi diýen ýaly kömürden ybarat. Energetikanyň çalt depginler bilen ösmegi Hytaýyň iri şäherlerindäki ekologik ýagdaýý ýitileşdirdi (57-nji surat). Soňky ýyllarda GES, AES we gaýtadan dikeldilýän resurslara esaslanýan elektrostansiýalary köpeltmäge uly üns berilýär. Şol sanda, Ýanszy derýasynda dünýädäki iň iri – «Üç dere» (Sansýa) GES-i gurlan (58-nji surat).

Maşyngurluşyk senagaty Hytaýda, aýratynam, tiz ösýär. Ýurtda telewizor, gündelik durmuş hyzmat tehnikasyndan çekip awtomobil, kompýuter, dürli ölçeg we elektrotehnika önumleri öndürilýär.

Ýeňil we azyk senagaty Hytaýda öndebarlyjy senagat pudaklary hasaplanýar. Aýratynam, dokmaçylyk we deri-aýakgap senagaty örän uly göwrümdäki önümi öndürýär.

Oba hojalygy. Hytaýyň oba hojalygynyň esasy ekerançylykdyr. Jemi ekin meýdanlarynyň esasy böleginde däneli ekinler, aýratynam, şaly ekilýär (59-nji

57-nji surat. Pekin şäherinde howanyň hapalanmagy.

58-nji surat. Ýanszy derýasyndaky «Üç dere» (Sansýa) GES-i.

59-nyj surat. Hytaýdaky şaly meýdanlary.

surat). Hytaý dünýä ýurtlarynyň arasynda bugdaý, şaly, kartoşka, gök öňüm, miwe, bakja öňümleri, üzüm, çay, temmäkiniň ähli hasyly, goýun, geçi, doňuz, öý guşlarynyň sany, et, ýüň, ýumurtga, bal taýýarlamak, balyk tutmak göwrümi boýunça birinji orny eýeleýär.

Hytaý esasy azyk öňümlerine bolan zerurlygyny öz güýjüniň hasabyna kanagatlandyrýar. Dünýädäki jemi ekin meýdanlarynyň 9 % -ine eýe bolmak bilen, adamzadyň 18 % -inden köpräk bö-

legini düzýän ilatyny Hytaý öz resurslarynyň hasabyna azyk öňümleri bilen üpjün edýär. Bu ýagdaý oba hojalygyndaky zähmet öndürilikiniň ýokarylygyny görkezýär.

Hytaý Halk Respublikasy, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, Özbegistanyň iň iri daşky söwda hyzmatdaşy hasaplanýar, çünkü ol Özbegistanyň hem eksport, hem import boýunça hyzmatdaşlarynyň arasynda söwda aýlanmasyna görä öñdebaryjy orna eýe.

Ykdysady raýonlary. Hytaý Gündogar, Merkezi we Günbatar ykdysady raýonlara (zona) bölünýär. Şolardan Gündogar ykdysady raýony özüniň tebigy, sosial, demografik we ykdysady kuwwatyna görä her taraplaýyn öñdebaryjy. Bu orunda, aýratynam, deňizýaka çäkleri, Şanhaý, Pekin, Týanszin, Guançzhou şäherleri aýratyn ähmiýete eýe. Ýurda amala aşyrylýan regional syýasat tebigy resurslara baý Merkezi we Günbatar ykdysady zonalary ösdürmek bu çäkleriň milli ykdysadyyetindäki ülsünü ýokarlandyrmaga gönükdirilen.

1. Hytaýyň dünýä hojalygyndaky ornumy häsiýetlendirir.
2. Hytaýda senagatyň haýsy pudaklary aýratynam gowy ösen?
3. Náme üçin ekerançylyk esasan Gündogar Hytaýda intensiw ösen?
4. Hytaýyň Gündogar, Merkezi we Günbatar ykdysady zonalarynyň arasyndaky tapawtlara nähili geografik faktorlar täsir edýär?

44-§. Koreýa Respublikasy

Ýarymada ýurdy, gadymky platforma, dagly relýef, ýer resurslarynyň ýetmezçiligi, ilatyň gürlügi, bir milletli döwlet, täze industrial ýurt, ykdysady ösüş.

Meydany – 99,4 müň km².
Ilaty (2018) – 51,8 mln.
Paýtagty – Seul.

Koreýa Respublikasy Gündogar Aziýada, Koreýa ýarymadasynyň günorta böleginde ýerleşýär. Kenarlary gündogardan Ýapon deňzi (Koreýada Gündogar deňiz diýlip atlandyryylýar), günbatarda Sary deňiz (Koreýada Günbatar deňiz diýlip atlandyryylýar), günortada Koreýa bogazy we Gündogar Hytaý deňzi (Koreýada Günorta deňiz diýlip atlandyryylýar) suwlary bilen ýuwulýar. Koreýa Respublikasy demirgazykda Koreýa Halk Demokratik Respublikasy (KHDR) bilen serhetdeş. Koreýa Respublikasynda 3 müne golay adalar degişli bolup, olardan iň irisi – Çedjudo adasy hasaplanýar.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Dolandyryş-çäk taýdan 9 prowinsiya, prowinsiya deňleşdirilen 6 şäher we aýratyn statusa eýe 1 şähere bölünen unitar döwlet hasaplanýar. Paýtagty – Seul – ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär (60-njy surat).

Tebigy şerti we resurslary. Koreýa Respublikasy gadymky platformada ýerleşýän bolup, relýefi, esasan güýçli dilkawlanan ortaça belentlikdäki daglardan ybarat (61-nji surat). Relýefiniň daglylygynyň hasabyna Koreýa Respublikasynda ekerançylyga ýaramly ýerler köp däl we bu ýagdaý koreýalylylary ýerden önumli peýdalanmaga ündeýär.

Gazylyp alynýan peýdaly zatlardan ýurtda kömür, wolfram, demir, sink, gurşun, altın känleri bar, ýöne gorlary beýlekilerden kem bolanlygy sebäpli Koreýa Respublikasy dürli çig mallara bolan zerurlygyny köpräk importyň hasabyna kanagatlandyrýar.

60-njy surat. Seul şäheri.

61-nji surat. Koreýa Respublikasyndaky daglar.

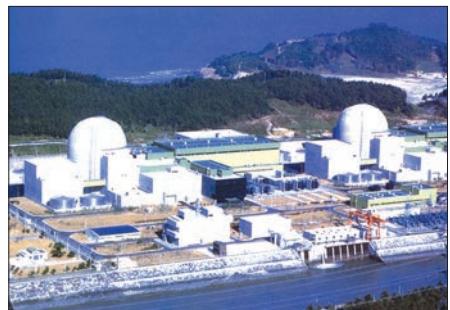
Koreýanyň klimaty, esasan aram bolup, musson şemallaryň täsirinde şekillenýär. Tomus yssy we çyg bolup, uzak dowam edýär, gyş bolsa onçakly sowuk däl, ýöne gurak. Derýalar bol suwly, energetik mümkünçiliklere baý. Iň iri derýalary – Naktongan we Hangan. Çäginiň uly bölegini gatyşyk iňšeýaprakly we giň ýaprakly tokaýlar eýeleýär.

Ilaty. Koreýa Respublikasynda 51 mln. adamdan gowrak ilat ýaşaýar (2018-nji ý.). Koreýa Respublikasy aglabá Aziýa ýurtlaryndan ilatyň tebigy köpelişiniň pes derejesi bilen tapawutlanýar (ýylyna 0,1–0,2 %). Ýurduň ilatynyň dinamikasyna položitel balansa eýe bolan daşky migrasiýa hem täsir edýär.

Koreýa Respublikasy ýokary urbanizasiýalaşan döwlet, ilatynyň 80 %-dan gowragy şäherlerde ýaşaýar. Iň iri şäherleriň hataryna Seuldan daşary Pusan, Tegu, Inçhon, Kwancju we Tedjon girýär.

Koreýa Respublikasy ilatynyň etnik düzümi taýdan bir milletli döwlet hasaplanýar. Jemi ilatyň 99 % -ini diýen ýaly koreýalylar düzýär. Giň ýaýran dinler buddizm we hristiançylyk hasaplanýar.

Koreýa Respublikasynda ilatyň gürlüğiniň ortaça görkezijisi ep-esli ýokary bolup, 1 km² meýdana 500 adamdan köpräk ilat dogry gelýär. Ýurduň relýefi beýlekilerden endigan bolan günbatar we günorta deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlüğü örän ýokary derejede.

62-nji surat. Koreýa Respublikasy gämigurluşyk we atom energetikasy ugurlarynda dünýädäki öňdebaryjy döwletlerden biri.

Ykdysadyýeti. Koreýa Respublikasy 1980-nji ýyllardan başlap sosial-ykdysady ösüşde uly üstünlikleri gazandy. Bu ösüş, aýratynam senagat ugrunda aýdyň görünüýär, şonuň üçin hem Koreýa Respublikasy täze industrial (senagatlaşan) ýurtlar toparyna girizilýär. Häzirki günde Koreýa Respublikasy JIÖ görrümi boýunça dünýä ýurtlarynyň birinji on bâşligine girýär.

Senagatyň iň möhüm pudaklary awtomobil gurluşygy, gämigurluşuk, elektrotehnika, elektronika, atom energetikasy, metallurgiýa, himiýa we nebit-himiýa, ýeňil senagaty hasaplanýar (62-nji surat). Hususan-da, gämileri öndürmek boýunça ýurt dünýäde biriji orunda durýar. Şonuň ýalyda, polat, çoýun, sink, gurşuny eretmek, awtomobiller we olaryň ätiýaçlyk şaylaryny, polimer önumlerini öndürmek boýunça Koreýa Respublikasy dünýäniň birinji bâşligine girýär. Koreýa Respublikasy «Samsung-Electroniks», «Posko» we başga dünýä meşhur transmilli korporasiýalaryň barlygy bilen tapawutlanýar.

Ekeraneylykda şalyçylyk, gök ekeraneylyk, miweçilik we üzümçilik möhüm ähmiýete eýe. Maldarçylyk pudaklaryndan süýt-et maldarçylygy, iri şahly maldarçylyk we doňuzdarçylyk ösen.

Koreýa Respublikasy eksport görrümi boýunça dünýäniň öňdebaryjy 10 ýurdunyň hataryna girýär. Koreýa Respublikasy Özbegistan üçin hem möhüm sówda hyzmatdaşy hasaplanýar. 2018-nji ýylyň maglumatlaryna görä, daşky sówda aýlanmasy boýunça Özbegistanyň sówda hyzmatdaşlarynyň arasynda Hytaýdan, Russiýadan, Gazagystandan we Türkiýeden soň 5-nji orny eýeleýän, import görrümi boýunça bolsa Hytaýdan we Russiýadan soň 3-nji orunda durýar.

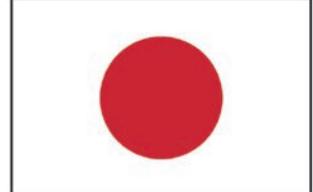

1. Koreýa Respublikasynyň geografik yerleşishi tebigy-klimat şertine nähili täsir edýär?
2. Yurduň ilatynyň tebigy hereketine nähili aýratynlyk mahsus?
3. Koreýa Respublikasynyň dünýä senagatynda tutýan ornuny häsiýetlendirip beriň.
4. Koreýa Respublikasy bilen Özbegistanyň arasyndaky daşky ykdysady aragatnaşyklary düşündiriň.

45-§. Ýaponiýa

Ada ýurdy, imperator, Ýuwaş okean seýsmik guşaklygy, Fudziýama wulkany, Kanto düzliği, bir milletli döwlet, sintoizm, buddizm, Tokáydo megalopolisi.

Meydany – 377,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 126,5 mln.
Paýtagty – Tokio.

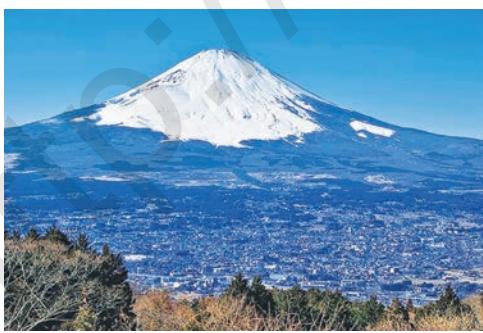
uzap gidýär.

Ýaponiýa – konstitusion monarhiýa, döwlet ýolbaşçysy imperator derejesine eýe bolan häzirki dünýäniň syýasy kartasyndaky ýeke-täk ýurt. Ýaponiýanyň konstitutsiyasyna görä, imperator «döwlet we millet birliginiň simwoly» hasaplanýar. Amaldaky syýasy dolandyryş ulgamynda öndebarlyjy rol premýer ministre degişli. Ýaponiýa 47 prefektura bölünýän unitar döwlet. Paýtagty – Tokio – ýurduň iň iri adasy Honsýunyň gündogarynda, Kanto düzüğinde ýerleşýär.

Tebigy şerti we resurslary. Ýaponiýada, ol Ýuwaş okean seýsmik guşaklygynda ýerleşýänligi sebäpli, ýer titremeleri we sunami ýygy-ýygydan bolup durýar. Bu tebigy aýratynlyk Ýaponiýa ilatynyň durmuşyna uly

täsir edýär, şonuň üçin hem ýaponlara çagalyk döwründen başlap adatdan daşary ýagdaýlarda özünü dogry alyp barmagyň kadalary öwredilýär.

Ýurduň çäginiň 3/4 bölegi daglar we gyrlar bilen gurşalan. Ýaponiýanyň iň belent dag depesi – Fudziýama wulkany – ýapon halky üçin mukaddes ýer hasaplanýar (63-nji surat). Relýefiň daglylygy oba hojalyk ýerleriniň ýetmezçiligine getiripdir.

63-nji surat. Fudziýama wulkany.

Ýaponiýa gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý däl. Ýurtda, esasan ýod (gorlary boýunça dünýäde 1-nji orun), kükürt, şonuň ýaly-da, az mukdarda nebit, tebigy gaz, altyn, kümüş we başga mineral resurslar gazyp alynýar. Ýerasty baýlyklarynyň azlygy Ýaponiýany ýangyç we metallary iň köp import edýän döwletlerden birine öwrüpdir.

Ýaponiýa, esasan aram we subtropik klimat guşaklyklarynda ýerleşýär. Klimaty, umuman alanda, musson şemallarynyň täsirinde şekillenen, oňa ýokary derejedäki çyglylyk mahsus. Ygalyň ýyllyk mukdary 1700–4000 mm. Şonuň ýaly-da, Ýaponiýanyň klimatyna taýfunlaryň ýygy-ýygydan gaýtalanmagy-da mahsusdyr.

Çygly klimaty sebäpli Ýaponiýanyň çägi bol suwly derýalara baý bolup, olardan suwarymly ekerançylykda we gidroenergetikada giň peýdalanylýar.

Ilaty. Ýaponiýa ilaty 126,5 mln. adama deň (2018-nji ý.). Ýaponiýada dogluşyň gaty pesligi sebäpli ilatyň tebigy kemelişi anyklanan. Meksika ilat sany boýunça Ýaponiýadan öne geçensoň soň, Ýaponiýa dünýä ýurtlarynyň birinji onlugyndan çykdy.

Ýaponiýada şäher ilatynyň ülşى 90%-den ýokary. Tokio dünýäniň iň uly şäherlerinden biri hasaplanýar, onuň aglomerasiýasynda 30 mln. adamdan artyk ilat ýasaýar (64-nji surat). Paýtagtdan, daşary Iokagama, Osaka, Nagoýa, Sapporo, Kobe, Kioto ýurduň iň iri şäherleri hasaplanýar. Hokkaýdo adasynda ýerleşýän Sapporodan başga ähli iri şäherler Honsýu adasynyň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Ýurduň bu böleginde birnäçe iri şäher aglomerasiýalarynyň utgaşyp gidenliginiň hasabyna dünýädäki iň iri megalopolislerden biri – Tokaýdo sekillendi.

Ýaponiýanyň ilatynyň 98%-den köpüsini ýaponlar düzýär. Olaryň esasy dinleri – sintoizm we buddizm. Geň galaýmaly, ýaponlaryň aglabasy hem sintoizm, hem buddizm däplerini berjaý edýärler.

Ilatyň ýerleşişine ýurduň relýefi uly täsir edipdir. Ýaponiýanyň ilatynyň esasy bölegi çäginiň 10 % -inde ýasaýar. Ilat iň gür derejede Kanto düzlinde ýerleşýär.

64-nji surat. Tokiodaky çatryklardan biri.

Ykdysadyýeti. Ýaponiýa ykdysadyýeti ýokary derejede ösen ýurt. JIÖ -iň umumy görümine görä dünýäde ABŞ-dan, Hytaýdan we Hindistandan soňky dördünji orny eýeleýär.

Ýaponiýanyň senagaty iň häzirki zaman tehnologýalara esaslanan pudaklar – elektronika, elektrotehnika, stanokgurluşyk, gämigurluşyk, awtomobil gurluşygy, gural gurluşygy, himiýa we nebit-himiýa senagatyna ýöriteleşen. Ýaponiýanyň iň meşhur transmilli kompaniýalar taýpasyna «Toýota», «Honda», «Sony», «Mitsubishi» we başgalar girýär.

Ýaponiýa ekerançylygynyň öndebaryjy pudagy şalyçylyk. Şaly jemi ekin meýdanlarynyň ýarymyna ekilýär. Şonuň ýaly-da, bugdaý, soýa, dürli gök ‘kinler we miweler hem ýetişdirilýär.

Ýaponiýada transportyň ähli görnüşleri ýokary derejede ösen. Aýratynam, ýurduň iri şäherlerini baglaýan «Sinkansen» tiz ýoreýän otlulary aýratyn üns bererlik (65-nji surat). Ýaponiýada käbir adalaryň arasynda suwasty tunneller hem geçirilen. Olardan iň uzyny Honsýu we Hokkaýdo adalaryny baglaýan Seýkan tunnelidir (54 km).

Ýaponiýada turizm hem gowy ösen. Her ýyl Ýaponiýa 30 mln. töwereginde daşary ýurtly syáhatçylar gelýärler. Ýaponiýanyň iň möhüm turistik resursy onuň baý we gaýtalanmaz taryhy-medeni mirasy hasaplanýar (66-njy surat).

65-nji surat. «Sinkansen» tiz ýoreýän otlusy.

66-njy surat. Kioto şäherindäki meşhur budda ybadathanasy.

Honsýu adasynyň gündogarynda 600 km aralykda şekillenen Ÿuwaş okean senagat regione ykdysady taýdan Ýaponiýanyň iň ösen çägi hasaplanýar. Kýusýu adasynyň günorta, Sikoku we aýratynam, Hokkaýdo adasy ykdysady taýdan beýlekilerden gowşak ösen.

1. Ўaponiýanyň ykdysady geografik ýerleşişine baha beriň.
2. Ўaponiýanyň tebigy şertiniň gowy we erbet taraplaryny deňeşdiriň.
3. Ўaponiýa bilen Koreýa Respublikasynyň arasynda ilatyň tebigy hereketinde, düzümimde we ýerleşisinde nähili meňzeşlik we tapawutlar bar?
4. Ўaponiýanyň ykdysady kuwwatyna nähili faktorlar tásir edýär?

46-§. Hindistan Respublikasy

Günorta Aziýa, Gimolaý daglary, Ganga deryasy, agroklimatyk resurslar, etnik köpdürlülük, induizm, ösýän ýurt.

Hindistan Respublikasy Günorta Aziýadaky iň iri döwlet, dünýä ýurtlarynyň arasynda meýdany boýunça 7-nji, ilat sany boýunça bolsa 2-nji orunda durýar (2018-nji ý.). Çägi, esasan, Hindistan ýarymadasynda ýerleşyän bolup, demirgazykdan günorta 3,2 müň km, günbatardan gündogara 2,9 müň km aralyga uzap gidýär. Hindistana Lakkadiw, Andaman we Nikobar adalary hem garaşlydyr. Hindistan Ýewropa we Aziýa ýurtlaryny baglaýan gatnawly deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşyänligi ykdysady geografik ýerleşisiniň amatlylygyny kesgitleýär.

Hindistan dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublikadır. Syýasy-territorial gurluşyna görä, Hindistan federatiw döwlet hasaplanýar. Onuň düzümimde 29 ştat we 7 soýuzdaş çäkleri bar. Federasiýa birlikleri, esasan etnik prinsip boýunça bölünen.

Tebigy şerti we resurslary. Hindistanyň tebigy şerti köpdürli, tebigy resurslaryna ep-esli baý. Onuň çäginde planetamyzdaky iň belent daglara, gür tokaýlara, sawannalar bilen örtülen dilkawlanan ýasy daglyklara, ummasyz gumly çöllere duşmak mümkün (67-nji surat).

Onuň ýerasty gazylyp alynýan baýlyklary hem köpdürli. Demir, mar-ganes, hrom, titan, uran, toriý magdanlary, kömür, almaz, dürli gymmat bahly daşlaryň gorlary ep-esli uludyr. Hindistanyň dürlü çäkleri hem-de deňiz ýalpaklyklaryndan nebit tapylan.

Meýdany – 3287,2 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 1371 mln.
Paýtagty – Deli.

Gimalaý daglary

Dekan ýasy daglygyndaky sawanna

Tar çöli

67-nji surat. Hindistanyň tebigatynyň köpdürliligi.

Ýurduň demirgazyk tarapdan belent Gimalaý daglary bilen gurşalanlygy klimatyk şertine uly täsir edýär. Hindistanyň çäginde gys pasly bolmaýar diýen ýalydyr (Gimalaý daglaryndan daşary). Şu sebäpden Hindistanyň daýhanlary ýylyna 2–3 gezek hasyl almagy mümkün. Ýagynlar möwsümleýin häsiýete eýe bolup, esasan iýun–oktýabr oylarynda köp ýagýar.

Hindistanyň çäginde bol suwly derýalar köp. Olardan iň irileri Gimalaý daglaryndan başlanyp, Bengaliýa aýlagyna guýulýan Ganga we Brahma-putra derýalary. Şunuň bilen birlikde Godawari, Mahanadi, Kaweri, Krişna, Narmada we Tapti hem iri derýalar hasaplanýar.

Ilaty. Hindistan ilat sany taýdan dünýäde Hytaýdan soňky ikinji orny eýeleýär (2018-nji ý.). Ýöne Hindistanyň ilatynyň tebigy ösüş depginleri Hytaýa garanda ep-esli ýokarylygynyň hasabyna iki ýurduň arasynda ilat sanyndaky tapawut gitdigice gysgalýar. Şonuň üçin, hünärmenleriň pikiriçe, ýakyn ýyllarda Hindistan dünýäniň ilaty iň köp bolan döwletine öwrülüýär.

Hindistan dünýädäki iň köpmilletli döwletdir. Ilatynyň etnik düzümi örän çylşyrymly. Onda ýaşaýan milletler, halkyýetler we taýpalar dürli dil maşgalalaryna degişli. Hindiler, bengallar, telugolar, penjaplylar, tamiller iň köpsanly milletler hasaplanýar. Hindileriň jemi ilatdaky ülşى 40%-den birneme ýokarrak.

Ilatyň dini düzümi hem ep-esli çylşyrymly. Ilatyň 80%-i induizm dinine uýýar. Ikinji orunda musulmanlar durýar. Olar ýurduň ilatynyň

13 %-ini düzýär. Şonuň ýaly-da, Hindistanda hristianlar, sikhler, buddistler we başga din wekilleri hem ýasaýar.

Ýurduň urbanizasiýa derejesi onçakly ýokary däl. Häzir ýurduň ilatynyň 1/3 bölegi şäherlerde ýasaýar. Şäherleriniň arasynda Mumbaý (Bombeý), Kolkata (Kalkutta), Deli, Bangalor, Çennaý (Madras), Haýdarabat, Ahmetabat iň irileri hasaplanýar.

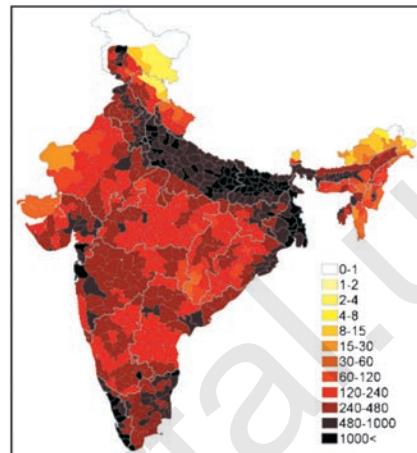
Hindistanyň ilaty ep-esli biendigan ýerleşýär. Ilatyň gürlüğü Gang jülgesinde we deňizýaka düzлüklerinde örän ýokary derejede bolsa, Gimolay daglarynyň eteklerinde, ýurduň demirgazyk-günbatar we merkezi gurakçyl çäklerinde bolsa ilat ep-esli seýrek ýerleşýär (68-nji surat).

Ykdysadyýeti. Hindistan dünýäde jemi içerkى önümiň göwrümine görä ABŞ-dan we Hytaýdan soňky 3-nji orunda durýar (2017-nji ý.) we daýanç ösýän ýurtlardan biri hasaplanýar.

Hindistany köplenç «tapawutlar ýurdy» diýýärler, çünki onda baýlyk bilen garyplyk, iň häzirki zaman önemcilik kärhanalary bilen natural önemciliige esaslanan ýonekeý hojalyklar uýgunlaşyp giden.

Hindistan ýeňil we azyk senagatyna ýöriteleşen ýurtdan barha häzirki zaman agyr senagat pudaklary ösen ýurda öwrülip barýar. Hindistanyň ykdysadyýetiniň esasyny metallurgiya, maşyngurluşyk we himiýa senagaty düzýär. Hindistan kömür we demir magdanlaryny, nahar duzuny gazyp almak, polat, çoýun, mis, alýuminiý, sement, ýüp-mata, aýakgap öndürmekde dünýä ýurtlarynyň birinji başligine girýär. Bangalor şäheri bütin dünýä meşhur häzirki zaman informasion tehnologiyalaryň merkezi hasaplanýar.

Oba hojalygynda jemi meşgul ilatyň 40% -ine ýakyn bölegi işleýär. Tebigy şertiniň oba hojalygyny ösdürmek üçin ep-esli amatlylygy sebäpli çäginiň ýarysyndan köpi ekin meýdanlaryna öwürilen. Ekin meýdanlarynyň ululygyna görä, ol dünýäde ABŞ-dan soňky 2-nji orun-

68-nji surat. Hindistanyň ilatynyň gürlüğü (km^2/adam).

da durýar. Suwarylyan meýdanlarynyň görwümine görä bolsa, Hindistan diňe Hytaýdan soň durýar. Hindistan şaly, bugdaý, kartoşka, şekerçiňrik, arahis, gök öňüm, miwe, pagta,çaý, burç, dürli dermanlyk ekinler ýetişdirmek boýunça dünýä ýurtlarynyň öndebarlyjy üçlügine girýär.

1. Hindistan ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy näme bilen kesgitlenýär?
2. Hindistanyň we Hytaýyň ilitynyň tebigy hereketini, milli we dini düzümini deňesdiriň.
3. Senagatyň haýsy pudaklary Hindistanda dünýä möçberinde gowy ösen?
4. Hindistanyň oba hojalyggy ugrundaky kuwwatyna baha beriň.

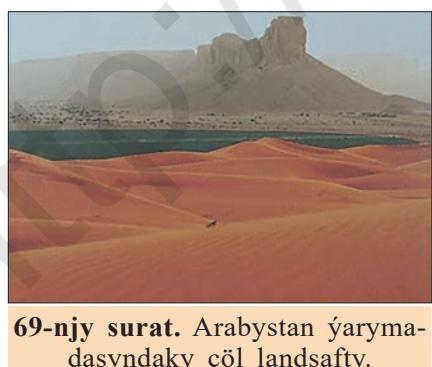
47-§. Pars aýlagynyň arap döwletleri

Pars aýlagy, Arabystan ýarymadasy, monarhiýa, tropik çöller, deňiz suwuny süýjeltmek, nebit senagaty, zyýarat turizmi.

Mälim bolşy ýaly, dünýä energetika hojalygynda Pars aýlagy sebiti aýratyn orna eýe. Pars aýlagynyň töwereginde 8 döwlet ýerleşýän bolup, olardan 6-st – Saud Arabystany, Birleşen Arap Emirlikleri (BAE), Umman, Katar, Kuweýt, Bahreýn – tebigy geografik, sosial-ykdysady, syýasy, demografik we milli-medeni taýdan bir-birine ep-esli meňzeýär. Bu ýurtlar topary Pars aýlagy arap döwletleri diýlip atlandyrylýar.

Pars aýlagydaky kiçi adalarda ýerleşýän Bahreýnden daşary, şu topardaky ähli döwletler Arabystan ýarymadasynda ýerleşýär. Sebit ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygy üç kontinent – Aziýa, Afrika we Ýewropa utgaşan çäkde, halkara ähmiyetli deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşýänligi bilen kesgitlenýär.

69-njy surat. Arabystan ýarymadasyndaky çöl landşafty.

Pars aýlagynyň arap döwletleri meýdany we ility sany taýdan bir-birinden tapawutlanýar (11-nji jedwel). Sebitdäki territorial we demografik kuwwaty boýunça iň iri döwlet – Saud Arabystany. Katar, Kuweýt we Bahreýn bolsa kiçi ýurtlar hasaplanýar.

Pars aýlagynyň arap döwletleri barada umumy maglumatlar

Döwlet	Paýtagt	Meydany (müň km ²)	Ilaty (mln. adam, 2018-y.)
Bahreýn	Manama	0,7	1,5
Birleşen Arab Emirlükleri	Abu-Dabi	83,6	9,5
Kuveýt	Al-Kuveýt	17,8	4,2
Katar	Doha	11,4	2,7
Saud Arabystany	Ar-Riýod	2150	33,4
Umman	Maskat	309,5	4,7

Pars aýlagynyň arap döwletleriniň ählisi monarhiýa dolandyryş şekline eýe. Saud Arabystany, Katar, Umman – absolýut monarhiýalar, Kuweýt we Bahreýn – konstitusyon monarhiýalar, BAE bolsa her biri absolýut monarhiýa hasaplanýan ýedi emirlik Federasiýasy bolup, döwlet ulgamyn-da absolýut we konstitusyon monarhiýanyň elementleri uýgunlaşan.

Tebigy şerti we resurslary. Arabystan ýarymadasynyň relýefinde düzlük we ýasy daglyklar esasy orun eýeleyär. Klimaty tropik, ýylboýy yssy we gyrrak. Tomusda gündizine howanyň temperaturasy adatda +50°C-dan ýokary bolýar, gijesi bolsa 0°C çenli peselmegi mümkün. Ygalyň ýyllyk mukdary 100 mm-e ýetmeýär. Pars aýlagy sebitinde esasy tebigy zolagy tropik çöllerdir (69-njy surat).

Pars aýlagynyň döwletleriniň esasy tebigy baýlygy uly nebit we gaz gidlary hasaplanýar. Nebit gidlary bilen, aýratynam, Saud Arabystany, Kuweýt we BAE, tebigy gaz gidlary bilen bolsa Katar, Saud Arabystany we BAE tapawutlanýar.

Klimatyň gurakçyllygy sebäpli suw resurslary ýetmezçiliği bar. Arabystan ýarymadasыnda hemişelik akar suwlaryň ýoklugu sebäpli gadymdan ýerasty suwlary esasy suw çeşmesi hökmünde hyzmat edipdir. Häzirki şertde suw bilen üpjünçilikde deňiz suwuny süýjeltmek uly ähmiýete eýe (70-nji surat). Derýalar diňe ýagynlar ýaganda suwa dolýan özenler – jülgeler görnüşine eýe.

70-nji surat. Deňiz suwuny süýjeldýän kärhana.

71-nji surat. Mekke şäherindäki mukaddes Käbä zyýaratgähi.

Ilatyň tebigy ösüşi Saud Arabystanynda we Ummanda ýylyna 1,6–1,8 %, galan döwletlerde bolsa 0,8-1,3 %-e deňdir.

Sebitiň döwletlerine şäher ilatynyn örän ýokary ülşü mahsus. Ummanda urbanizasiýa derejesi 75 %, Saud Arabystanynda we BAE-de 80 %-dan ýokary, Kuweýtde, Katarda we Bahreýnde bolsa 100 % diýen ýaly.

Saud Arabystanynda, BAE-da, Katarda, Kuweýtde sünnüler, Bahreýnde şailer, Ummanda ibady muslimanları köpçülügi düzýär. Saud Arabystanyndaky Mekke we Medine bütün dünýä muslimanlary üçin mukaddes şäherler hasaplanyp, her ýyl ol ýere 2 mln. adam haj saparyny amala aşyrýar (71-nji surat).

Ykdysadyyeti. Pars aýlagynyň arap döwletleri ykdysady ösüşin ýokary derejesi bilen tapawutlanýar. Ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ göwrümi boýunça sebitiň ýurtlary dünýädäki öndebarlyjy orunlarda durýar.

Ykdysadyyetiniň daýanç pudagy – nebit we gaz senagaty. Nebit we gaz eksporty sebitiň döwletleri üçin iň möhüm girdeji çeşmesi hasaplanýar. Energiýa çeşmeleri bilen gowy üpjün edilenliginiň hasabyna sebitiň döwletlerinde himiýa we nebit-himiýa, gara we reňkli metallurgiýa senagaty ösýär.

Ekerançylygyň ösüşi suw resusrlarynyň ýetmezçiliği bilen çäklendirilen. Soňky wagtlarda damjalap suwaryş tehnologiyalaryny giň ulanmaga üns berilýär. Adaty ýagdaýda esasy oba hojalyk ekini hurma palmasy hasaplanýar.

Ilaty. Pars aýlagynyň arap döwletleriniň ilatynyn möhüm aýratynlygy daşary ýurtly migrantlaryň uly ülsüdir. Ummanda daşary ýurtly işçiler ilatyň 25 %-ini, Saud Arabystanynda 30 %-ini düzse, başga döwletlerde bu görkeziji 50 %-dan ýokary, BAE-de bolsa 90 % -e ýakyn. Daşary ýurtly migrantlaryň esasy bölegini Günorta Aziýa we Demirgazyk Afrika döwletleriniň raýatlary düzýär.

Ilatyň tebigy ösüşi Saud Arabystany-

Maldarçylygyň esasy pudaklary goýundarçylyk, geçiçilik we düýedarçylyk hasaplanýar.

Sebitiň döwletlerinde, şonuň ýaly-da, bank-maliýe sektory, tranzit söwda we turizm hem ösüp barýar.

1. Pars aýlagynyň arap döwletleriniň syýasy ulgamynda nähili umumy taraplar bar?
2. Arabystan ýarymadasyň tebigy şertiniň we resurslarynyň güýçli we güýçsüz taraplaryny deňeşdiriň.
3. Pars aýlagynyň arap döwletlerinde urbanizasiýanyň ýokary derejesine nähili faktorlar tásir edipdir?
4. Sebitiň döwletlerinde nebit-gaz senagatyndan daşary ykdysadyýetiň nähili pudaklary ösüp barýar?

48-§. Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur döwletleri

Günorta-gündogar Aziýa, ada ýurt, amatly ykdysady geografik ýerleşiş, seýsmik akitiwlik, ekwatorial klimat, täze industrial ýurtlar.

INDONEZIÝA

Indoneziýa Günorta-gündogar Aziýada, Ýuwaş we Hindi okeanlarynyň arasynda ýerleşyän birnäçe müň adalardan ybarat döwlet. Dünýädäki ada ýurtlaryndan iň irisi hasaplanýar. Indoneziýadaky iň uly adalar – Täze Gwineýa (günbatar bölegi), Kalimantan (merkezi we günorta bölegi), Sumatra, Ýawa hem-de Sulawesi. Ilatynyn 60 % -e golaýyny Ýawa adasynda ýasaýar. Bu ada planetamyzdaky ilat iň gür ýerleşyän çäklerden biri hasaplanýar. Indoneziýanyň paýtagty Jakarta şäheri hem Ýawada ýerleşyär.

Ykdysady geografik ýerleşisiniň amatlylygy iki okeanyň (Ýuwaş we Hindi) we iki kontinentiň (Aziýa hem-de Awstraliýa we Okeaniýa) arasynda ýerleşyänligi bilen kesgitlenýär.

Tebigy şerti we resurslary. Indoneziýanyň çägi «Ýuwaş okeanyň ýalynly halkasy»nyň bir bölegi bolup, oňa dagly relýef we ýokary

Meýdany – 1919,4 müň km².
İlaty (2018-nji ý.) – 265 mln.
Paýtagty – Jakarta.

72-nji surat. Yawalyalar.

seýsmiklik mahsusdur. Indoneziýada 150 -ä golaý hereketdäki wulkanlar bar, olardan iň irileri Bromo, Krakatau, Selak, Tamboro hasaplanýar. Indoneziýa nebit, gaz, kömür, galaýy, demir, marganes, nikel we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý.

Klimaty, esasan ekwatorial, ýylboýy yssy we çygly, ýylyň pasyllarynyň arasyndaky tawutlar duýulmaýar diýen ýaly. Çygly klimat we dagly relyef sebäpli Indoneziýa suw we gidroenergetika resurslary bilen gowy üpjün edilen. Şonuň ýaly-da, Indoneziýa dünýäniň tokaý resurslaryna iň baý döwletlerinden biri hasaplanýar.

Ilaty. Indoneziýa ilat sany boýunça dünýäde Hytaýdan, Hindistandan we ABŞdan soňky 4-nji orny eýeleýär. Indoneziýanyň ilatynyň ýarysyndan köprägi şäherlerde ýasaýar. Ýurtda 10 -dan artyk «millioner» şäher bar, iň irisi – Jakartada 10 mln. adam ýasaýar.

Indoneziýada 300-e golaý millet we halkyýetler ýasaýar. Ýurduň ilatynyň 40 % -inden köprägini ýawalylar düzýär (72-nji surat). Esasy dini – yslam dini bolup, Indoneziýa muslimanlar sany boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda birinji orunda durýar.

Ykdysadyýeti. Indoneziýa JIÖ göwrümi boýunça dünýäniň 10 öñdebaryjy döwletiniň hataryna girýär. Senagatyň öñdebaryjy pudaklary – ýangyç (kömür gazyp almak boýunça dünýäde 5-nji orun, tebigy gaz gazyp almak boýunça 10-njy orun), himiýa, azyk, ýeňil, awtomobil-gurluşyk, tokaý, metallurgiýa (galaýyny gazyp almak boýunça dünýäde 1-nji orun).

Esasy oba hojalyk ekinleri hataryna şaly, mekgejöwen, kokos palmsasy, tebigy kauçuk, çay, kofe, şekerçiňrik, kakao, temmäki, dürlü jazlar girýär. Indoneziýa köp ekinleriň ähli hasyly boýunça dünýäde öñdebaryjy orunlary eýeleýär. Balyk tutmak boýunça dünýäde 3-nji orunda durýar.

MALAÝZIÝA

Meýdany – 329,7 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 32,5 mln.
Paýtagty – Kuala-Lumpur.

Malaýziýanyň çägi Günorta Hytaý deňzi bilen bir-birinden bölünip duran iki bölekden ybarat. Bir bölegi Malakka ýarymadasynyň günnortasyny eýelese, ikinjisi Kalimantan adasynyň demirgazyk böleginde ýerleşyär. Malaýziýanyň ýarymada böleginiň ýanyndan Hindi we Yuwaş okeanlaryny utgaşdyrýan deňiz ýollary geçýär.

Dolandyryş şekli – konstitusion monarhiýa. Malaýziýa 13 ştatý we 3 federal çägi birleşdirýän federatiw döwlet. 9 şattyýeri monarhlar tarapyndan dolandyrylyar hem-de her 5 ýylда olar öz aralaryndan bir hökümdary döwlet ýolbaşçysy – korol wezipesine saýlaýar.

Tebigy şerti we resurslary. Malaýziýa relýefiniň aýratynlyklaryna görä dagly ýurt. Esasy gazylyp alynýan peýdaly zatlary nebit, galaýy, wolfram, boksit, altın, mis hasaplanýar. Nebit, esasan ýurduň ada bölegindäki deňiz ýalpaklygyndan gazyp alynýar.

Klimaty ekwatorial, ýylyň dowamynda yssy we ygally. Şeýle klimat sebäpli Malaýziýada bol suwly derýalar köp. Suw daşgynlary ýurduň ilaty-na uly zyýan ýetirýär. Ýurduň çäginiň 60 % -e golaýyny ösümlik we haýwanat älemi örän bay bolan ekwatorial tokáylar örtýär (73-nji surat).

Ilaty. Malaýziýanyň ilaty tebigy we migrasion köpelişiň hasabyna tiz artýär. Urbanizasiýa derejesi 75 %, iň iri şäher – ýurduň paýtagty Kuala-Lumpur.

Ýurduň ilaty territorial taýdan örän binedigan ýerleşyär. Çäginiň 40 %-ini eýeleýän ýarymada böleginde ýurduň ilatyynyň 80 %-i ýasaýar. Aýratynam deňizýaka çäklerinde ilat gür derejede ýerleşyär. Ýurduň içki bölegindäki dagly çäklerde ilat ep-esli seýrek ýerleşyär.

Malaýziýadaky iň iri millet ýurduň ilatydaky ülşى 50 %-den artyk bolan malaýlardyr. Şonuň ýaly-da, Malaýziýada

73-nji surat. Malaýziýanyň tokaýlary.

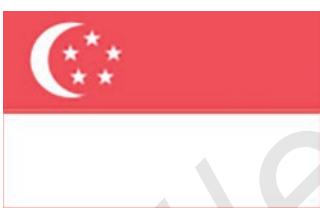
hytaýlylar, hindiler, Kalimantan adasynyň ýerli halkyýetleriniň wekilleri hem ep-esli köp.

Giň ýáýran din – yslam, ýurduň konstitusiýasyna görä, döwlet dini derejesine eýe. Emma Malaýziýada buddizm, induizm, hristiançylyk dilleri hem mälîm derejede duşýar.

Ykdysadyýeti. Malaýziýanyň ykdysadyýeti ýokary depginler bilen ösýän täze industrial ýurtlardan biri. Malaýziýa senagaty, esasan köp-pudakly maşyngurluşyga ýöriteleşen (elektronika, gündelik durmuş teknikasy, awtomobil öndürmek). Şuňuň bilen birlikde, nebit, nebit-himiýa we metallurgiýa senagatlary hem gowy ösen. Oba hojalygy şaly, tebigy kauçuk, ýagly palma, kokos palmsy, banan, temmäki, burç we başga ekinleri ýetişdirmäge ýöriteleşen.

Malaýziýanyň tebigaty we baý taryhy-medeni mirasy ýurtda turizmi ösdürmäge uly mümkünçilik döredýär. Soňky ýyllarda Malaýziýa daşary ýurtly syýahatçylar sanynyň köplüğü boýunça dünýäniň öndebarlyjy 10 ýurdunyň hataryna girýär.

SINGAPUR

Meýdany – 0,7 müň km².
Haty (2018-nji ý.) – 5,8 mln.
Paýtagty – Singapur.

Singapur Günorta-gündogar Aziýada, Malakka ýarymadasyň günorta çetinden dar boz bolen bölünip duran kiçi adalarda ýerleşýär. Singapur Aziýa we bütün dünýädäki iň kiçi döwletlerden biri bolup, doly ýagdaýda bir şäherden ybarat. Singapur gatnawly deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşyänligi onuň sosial-ykdysady ösüşi üçin örän uly ähmiýete eýe.

Dolandyryş şekli taýdan parlamentar respublikadır. Döwletiň syýasy dolandyryş ulgamynda esasy roly premýer ministr oýnaýar.

Tebigy şerti we resurslary. Singapuryň relýefi peslik görnüşine eýe bolup, ýurduň iň belent nokady deňiz derejesinden bary-ýogy 166 metrede ýerleşýär. Singapur hiç hili gazylyp alynýan peýdaly zatlara eýe däl. Singapur ekwator çyzygyna örän golaý ýerleşýär we onuň klimaty tipik ekwatorial häsiýete eýe. Iýul we ýanwar aýlarynyň ortaça temperaturalary diňe 2° C-a tapawutlanýar.

Çäginiň kiçiliği sebäpli Singapur agyz suwy bilen ýeterli derejede üpjün edilmedik we ony, esasan Malaýziýadan import etmäge mejbur.

Ilaty. Singapur ilatyň gürlüğü boýunça dünýäde Monakodan soňky 2-nji orunda durýar. Singapur tutuşlygyna bir şäherden ybarat bolanlygy üçin urbanizasiýa derejesi 100 % deň. Singapur Aziýanyň ilat tebigy köpelişi iň pes bolan döwletlerden biridir we ilaty, esasan daşky migrasiýanyň hasabyna artýar.

Singapuryň ilatynyň 75 %-den artygyny hytaýylar düzýär. Malaýlaryň ülși 15 % töwereginde, hindilere bolsa ilatyň 8 %-i dogry gelýär. Resmi dilleri – iňlis, hytaý, malaý, tamil. Iň köp ýaýran dinler buddizm we konfusianlyk.

Ykdysadyýeti. Beýlekilerden gysga taryhy döwrüň içinde Singapur dünýädäki tehnologik we ykdysady taýdan öndebarlyjy döwletlerden birine öwrüldi. Häzirki basganchakda Singapur ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ mukkdary boýunça dünýä ýurtlarynyň içinde iň ýokary görkezijilerden birine eýe. Senagatyň elektronika, elektrotehnika, gämigurluşyk, nebiti gaýtadan işleýän, himiýa, farmasewtika pudaklary gowy ösen we eksporta gönükdirilen. Senagat üçin çig mal resurslary goňşy döwletlerden import edilýär. Informasjion tehnologiyalary we bioteknologiya ugurlarynda hem Singapur uly üstünlikler gazanan. Halkara transport we bank-maliye hyzmatlaryny etmek, turizm ugurlary hem Singapur üçin uly ykdysady ähmiýete eýe. Singapur şäheri dünýädäki iň iri portlardan biri hasaplanýar (74-nji surat).

1. Indoneziýanyň, Malaýziýanyň we Singapuryň ykdysady geografik ýerleşişleri nähili taraplary bilen özara meňzeş?
2. Indoneziýanyň, Malaýziýanyň we Singapuryň klimatyna nähili aýratynlyklar mahsus?
3. Üç döwletiň ilatynyň etnik we dini düzümüni deňesdiriň.
4. Üç döwletiň her birini ykdysady ösüşi üçin nähili faktorlaryň möhümligini anyklaň.

74-nji surat. Singapur porty.

7-NJI BAP. AFRIKA, AWSTRALIÝA WE OKEANIÝA, AMERIKA ÝURLTARY

49-§. Afrikanyň geografik ýerleşishi we syýasy kartasy

Kontinent, materik, Gibraltar bogazy, Sues kanaly, koloniýa, «Afrika ýyly», Sahara, çölleşme, Sahel.

75-nji surat. Afrika kontinenti.

Afrika kontinenti şu atdaky materikden we oňa utgaşýan adalardan ybarat. Gadymky finikiýalylar «afarik» sözi bilen Karfagenden günbatarda ýasaýan taýpalary atlandyrypdyrlar («afar» sözi finikiýalylaryň dilinde «tozan» manysyny aňladypdyr). Rimlilar Karfagen we onuň töwereklerini basyp alanlaryndan soň bu çäge Afrika adyny berdiler. Soňluk bilen bolsa bu at bütin materige we kontinente görä ulanylyp başlapdyr.

Afrikanyň adalar bilen bilelikdäki meýdany 30,3 mln. km²-y düzýär.

Afrikanyň arasyndan ekwator çyzygy, günbataryndan bolsa baş meridian geçen. Şu sebäpli Afrika hem Demirgazyk, hem Günorta, hem Gündogar, hem Günbatar ýarym şarlarda ýerleşýär (75-nji surat).

Afrikanyň kenarlary demirgazykdä Orta deňziň, demirgazyk-gündogarda Gyzyl deňziň, gündogarda Hindi okeany, günbatarda Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýär. Gyzyl deňiz, Sues kanaly we Bob-al-Mandob bogazy Afrikany Azíyadan, Orta deňiz we Gibraltar bogazy bolsa Ýewropa kontinentinden bölýär (76-njy surat).

Afrika kontinenti ada we ýarymadalaryň azlygy bilen tapawutlanýar. Onuň düzümine Hindi okeanyndaky Madagaskar (planetamyzdaky adalaryň arasynda meýdany taýdan 4-nji orunda durýar), Maskaren, Komor, Seýsel adalary, Atlantik okeandaky Yaşyl burun, Kanar, San-Tome

we Prinsipi, Keramatly Ýelena we başga adalar girýär. Ýeke-täk iri ýarymadasy Somali hasaplanýar.

Afrikanyň häzirki syýasy kartasynda 54 garaşsyz döwlet bar. Kontinent syýasy kartasynyň şekilleniş taryhy özboluşly aýratynlyklara eýe. Beýik geografik açyşlar döwründen başlap Afrikanyň aglaba çäkleri Ýewropa döwletleriniň koloniýallaryna öwrüldi. XX asyryň başyna gelip Afrikada diňe 2 garaşsyz döwlet galypdy: birnäçe müň ýyllyk döwletlilik taryhyna eýe Efiopiýa hem-de 1847-nji ýylда ABŞ-nyň kömeginde döredilen Günbatar Afrikadaky Liberiýa döwleti. Kontinentiň galan çägi bolsa Beýik Britaniýa, Fransiýa, Portugaliýa, Belgiya, Germaniya, Italiýa we Ispaniya tarapyndan özara bölüp alnypdy.

Afrika döwletleri 1950-nji ýyllarda garaşsyzlygyny gazanyp başlady. 1960-njy ýylда BMG tarapyndan «Afrika ýyly» diýlip yylan edilip, şu ýyl kontinentdäki 17 ýurt garaşsyzlyk gazandy we dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edildi. Köp ýurtlary 1960–1980-nji ýyllaryň dowamynnda döwlet garaşsyzlygyny gazandy. Kontinentdäki iň ýaş döwletler – 1990-njy ýylda garaşsyzlygyny gazanan Namibiýa, 1993-nji ýylda Efiopiýadan bölünip çykan Eritreýa we 2011-nji ýylda garaşsyzlygyny yylan eden Günorta Sudan hasaplanýar.

Afrikadaky köp döwletleriň araçäkleri koloniýalçylyk döwründe şekilleňen bolup, aglaba ýagdaylarda tebigy we etnik araçäklere laýyk gelmeýän emeli görnüşe eýe. Munuň täsirinde entege çenli kontinentde dürli harby dawalar we döwlet agdarylyşyklary ýygy-ýygydan bolup durýar.

Afrikanyň syýasy kartasynyň özboluşly taraplaryndan biri uly meýdanly döwletleriň köplüigidir. Dünýädäki çägi 1 mln. km²-dan uly bolan 29 döwletden 12-si Afrikada ýerleşýär (Alžir, KDR, Sudan, Liwiýa, Çad, Niger, Angola, Mali, GAR, Efiopiýa, Mawritaniýa, Müsür). Dünýä boýunça bar bolan meýdany 1 müň km²-dan geçmeýän 24 döwletden bary-ýogy 1 sany – Seýsel adalary – Afrika degişli.

Afrikada jemi 6 ada ýurtlary ýerleşýär. Olar Madagaskar, Kabo-Werde, Komor adalary, Mawrikiý, San-Tome we Prinsipi hem-de Seýsel

76-njy surat. Gibraltar bogazy-nyň Ýewropadaky kenaryndan Afrikanyň kenarynyň görnüşi.

77-nji surat. Çölleşme güýçli ösyän Sahel ülkesiniň çägi.

Dolandyryş-çäk taýdan Afrikadaky 6 döwlet – Nigeriya, Efiopiya, Sudan, Günorta Sudan, Somali, Komor adalary – federatiw gurluşyna eýe.

Afrika döwletleri baý we köpdürli tebigy resurslary, aýratynam, mineral baýlyklary bilen tapawutlanýar. Nebit we tebigy gaz gorlaryna Nigeriya, Alzir, Liwiýa, Angola, Gabon, Kongo döwletleri baý. Kontinentde iň uly kömür gorlary bilen GAR tapawutlanýar. GAR, Namibiya, Botswana, Zambiya, KDR, Niger we başga ençeme Afrika döwletleri reňkli, gymmat bahaly we radioaktiw metallaryň, almazyň iri känleri bilen meşhur.

Afrikada giň ýáýran tebigy zolaklary sawanna, ýarymcöl, çöl hem-de çygly ekwatorial tokaýlar hasaplanýar. Demirgazyk Afrikada planetamyzdaky iň iri çöl – Sahara ýerleşýär. Onuň günorta çeti boýunça uzap gidýän Sahel diýlip atlandyrylyan ýarymcöl aýratynlykly tebigy geografik ülke dünýä boýunça ilitay we oba hojalygy çölleşme prosesinden iň uly zyýan çekýän çäk hasaplanýar. Sahel Sudan, Çad, Niger, Mali, Mawritaniya ýaly döwletleriň çägini gurşaýar (77-nji surat).

1. Afrikanyň geografik ýerleşisi onuň tebigy şertine nähili täsir edipdir?
2. Afrikanyň syýasy kartasynyň taryhy şekillenmeginiň we häzirki zaman ýagdaýynyň aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. Afrika ýurtlarynyň koloniýal geçmişi olaryň häzirki gündäki ösüşine nähili ýagdaýda täsir edýär?
4. Sahel tebigy geografik ülkesi nirede ýerleşýär we nähili aýratynlyklary bilen tapawutlanýar?

50-§. Afrika ýurtlarynyň ilaty we hojalygy

Ilatyň gürlüyü, tebigy köpeliş, urbanizasiýa, günorta ýewropeoidler, negroidler, ilatyň etnik we dini düzümi, çig mal bilen üpjün edýän hojalyk pudaklary, ýeke-täk ekin.

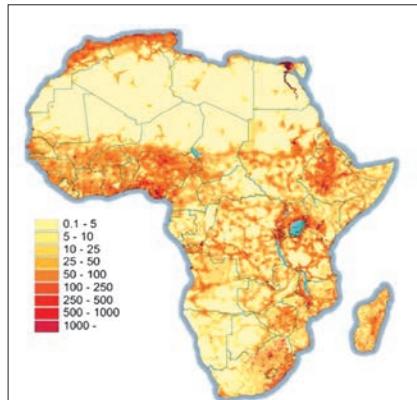
Afrika ilat sany boýunça Aziýadan soňky kontinent hasaplanyp, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, ol ýerde 1,3 milliarda golaý adam ýasaýar. Bu dünýä ilatynyň 17 göterimini düzýär.

Afrika döwletleriniň arasynda ilat sany taýdan Nigeriya aýratyn tapawutlanýar. Onuň ilaty, 2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä, 196 mln.-a golaý adama deň bolup, bu dünýä ýurtlarynyň arasyndaky 7-nji orun hasaplanýar. Diňe Nigeriyanyň Afrika döwletleriniň hatarynda meýdany boýunça 14-nji orunda durýandygy üns bererlidir.

Ilat sany taýdan Nigeriyadan soňky öndebarlyjy orunlary Efiopiýa (107,5 mln. adam), Müsür (97 mln. adam), Kongo Demokratik Respublikasy (84,3 mln. adam), Tanzaniýa (59,1 mln. adam) we Günorta Afrika Respublikasy (57,7 mln. adam) ýaly döwletler eýeleýär (2018-nji ý.).

Afrikanyň ilaty kontinent boýunça biendigan ýerleşýär (78-nji surat). Muňa tebigy faktorlar, aýratynam, klimat we suw resurslary uly täsir edipdir. Nil jülgesi we deltasy, Orta deňiz we Gwineýa aýlagboýy çäkleri, Gündogar Afrikanyň dag aralygyndaky oýuklary we GAR-nyň senagatlaşan çäklerinde ilatyň gürlüğü iň ýokary derejä eýe. Şol bir wagtda, Sahara, Kalahari, Namib ýaly tropik çöllerde ilatyň gürlüğü gaty pes.

Afrika ilaty iň ýokary depginler bilen ösyän kontinent hasaplanýar. Dünýä ilaty häzirki wagtda ortaça ýyllyk hasapda 1,2 %-e köpelip barýan bolsa, Afrikada bu görkeziji 2,6 % -i düzýär. Afrikanyň aglabा döwletlerine dogluşyň we tebigy köpelişin ýokary depginleri, ortaça ömür görmegiň beýlekilerden pes görkezijileri mahsus (12-nji jedwel). Bu babatdaky ýagday diňe Tu-

78-nji surat. Afrikada ilatyň gürlüğü (km^2/adam).

nis, Marokko, Liwiýa, Botswana, GAR, Mawrikiý we Seýsel adalary ýaly sosial-yk dysady ösüşi birneme ýokary bolan döwletlerde kontinentdäki umumy ýagdaýdan tapawutlanýar.

12-nji jedwel

Afrikadaky käbir döwletleriň hem-de Germaniýanyň we Ýaponiýanyň demografik görkezijileri (2018-nji ýylyň ýagdaýyna görä)

Görkezijiler	Afrikanyň käbir döwletleri		Dünýäniň ösen döwletleri	
	Niger	Çad	Germaniýa	Ýaponiýa
1 aýala dogry gelýän ortaça perzent sany	7,2	6,4	1,6	1,4
Ilatyň ýyllyk tebigy köpelişi, %	3,8	3,1	-0,2	-0,3
Erkekleriň we aýallaryň ortaça ömür görşى, ýaş	E. – 59 A. – 61	E. – 52 A. – 54	E. – 78 A. – 83	E. – 81 A. – 87
Ilatyň ýaş düzümünde 15 ýaşa çenli çagalar ülşى, %	50	47	13	12
Ilatyň ýaş düzümünde 65 ýaşdan uly bolanlaryň ülşى, %	3	2	21	28
Bäbekleriň ölümى, doglan 1000 sany bâbege görä	60	72	3	2

Afrika kontinentleriň arasynda urbanizasiýa derejesi (43%, 2018-nji ý.) taýdan ahyrky orunda durýar. Şäher ilatynyn ülşى, esasan Orta deñiz boýy döwletleri, GAR, kiçi ada ýurtlary we nebit senagaty ösen döwletlerinde ýokary. Niger, Ruanda, Burundi, Malawi ýaly döwletlerde bolsa urbanizasiýa derejesi 20 % -e-de ýetmeýär.

Ilatyň jynsy, etnik we dini düzümi taýdan Afrika kontinenti iki uly bölege bölünýär. Birinjisi, Müsür, Liwiýa, Sudan, Alžir, Tunis, Marokko, Mawritaniýa ýaly döwletlerden ybarat bolan Demirgazyk Afrika regiony. Bu döwletlerde, esasan günorta ýewropeoid jynsyna degişli bolan araplar we barbarlar ýaşaýar, esasy din yslam dini hasaplanýar, ilatyň etnik we dini düzümi bitewiligi bilen tapawutlanýar. Kontinentdäki başga döwletler bolsa Tropik Afrika regionyny düzýär. Bu regionyň ilatynyn etnik düzümi örän köpdürli bolup, esasan negroid jynsyna degişli ýüzlerce milletlerden, halkyýetlerden we taýpalardan ybarat. Dinlerden bolsa yslam,

hristiançylyk we dürli ýerli dinler giň ýaýran bolup, dürli döwletlerde olaryň gatnaşygy dürlüce.

Afrika döwletleriniň dünýä hojalygyndaky orny, esasan dag-magdan senagaty we tropik ekerançylygy bilen kesgitlenýär. Ýagny kontinentdäki döwletleriň ykdysadyyetinde köpräk çig mal bilen üpjün edýän pudaklar agdyklyk edýär. Munuň esasy sebäpleri ýöriteleşmäniň koloniyalçylyk döwründe şekillenenligi, önumçılıgiň tehniki we tehnologik yzagalaklygy bilen bagly.

Nigeriya, Alžir, Angola, Liwiýa, Gabon, Kongo, Ekwatorial Gwineýa nebit we tebigy gaz, Niger we Malawi uran, Gwineýa boksit, Zambiýa we KDR mis, Marokko fosforit, Gana we Tanzaniýa altın, Botswana, KDR, Angola, Zimbabwe, Namibiýa almaz, GAR bolsa daşkömür, demir, marganes, altın, platina, almaz ýaly mineral resurslary gazyp almagyň we eksport etmegiň göwrümi bilen tapawutlanýar.

Aglaba Afrika döwletleriniň oba hojalygy üçin mälim bir ekin görnüşiniň ýeke-täkligi mahsusdyr. Meselem, Sudanda, Malide, Çadda we Burkina-Fasoda esasy ekin pagta, Kot-d'Iwuar, Gana, Kamerunda kakao, Senegalda we Gambiýada arahis, Efiopiýada we Ugandada kofe, Keniýada bolsa çay hasaplanýar. Köp pudakly oba hojalygy GAR hem-de Orta deňizýaka döwletlerinde şekillenen.

Sosial-ykdysady ösüş derejesi nukdaý nazaryndan Afrika 3 bölege bölünýär. GAR kontinentdäki döwletleriň arasynda ykdysady taýdan iň güýçlüsi bolanlygy üçin aýratyn tapawutlanýar. Müsür, Liwiýa, Alžir, Tunis we Marokko ýaly birneme ýokary derejede ösýän döwletler Demirgazyk (Orta deňizýaka) Afrika ykdysady geografik regionyny emele getirýär. Kontinentiň galan döwletleri Tropik Afrika regionynyň düzümine girýär. Tropik Afrikadaky 34 döwlet BMG tarapyndan dünýäniň iň gowşak ösen döwletler toparyna girizilen.

1. Afrika döwletleriniň ilatynyň köpelişiniň we ýaş düzüminiň özboluşly aýratynlyklaryny düşündiriň.
2. Ilatyň jynsy we dini düzümi taýdan Afrika haýsy iki bölege bölünýär? Bu iki çägiň ilatyna gysgaça häsiyetnama beriň.
3. Afrika ýurtlarynyň dünýä hojalygyndaky ornuny haýsy pudaklar kesitleyär?
4. Afrika ýurtlarynyň oba hojalygy üçin nähili taraplar mahsus? Bu aýratynlygy käbir döwletleriň mysalynda görkeziň.

51-§. Günorta Afrika Respublikasy

Drakon we Kap daglary, Weld platosy, tropik çöller, subtropik klimat, afrikanerler, afrikaans dili, dag-magdan senagaty.

Meýdany – 1219,9 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 57,7 mln.
Paýtagty – Pretoriá.

Günorta Afrika Respublikasy (GAR) Afrika kontinentiniň çet günorta böleginde ýerleşyär, kenarlary günorta-günbatarda Atlantik, günorta-gündogarda Hindi okeanynyň suwlary bilen ýuwulýar. GAR möhüm we gatnawly halkara deňiz ýollarynyň boýunda ýerleşyär. GAR-daky Keýptaun şäheri Günorta ýarym şardaky iň iri port-şäherlerden biri (79-njy surat).

Dolandyryş sekli – parlamentar respublika. Paýtagty – Pretoriá şäheri. Ol ýerde diňe prezidentiň we hökümetiň karargähleri ýerleşyär, parlament Keýptaunda, Ýokary sud bolsa Blumfonteyn şäherinde iş alyp barýar.

Tebigy şerti we resurslary. GAR çäginiň relýefi köpdürli. Gündogar böleginde Drakon daglary, günortada bolsa Kap daglary ýerleşyär. Ýurduň demirgazyk we merkezi böleklerini Weld platosy eýeleýär, günbatar çäkleri bolsa düzlük relýefi bilen tapawutlanýar. GAR iri mineral baýlyklara eýe döwlet. Ýurtda kömür, marganes, hrom, uran, altyn, almaz, platina, wanadiý we dürli seýrek metallaryň uly gornary bar.

GAR-nyň merkezi we günbatar çäklerinde yssy we gurakçyl tropik klimat şekillenen. Ýurduň günorta we gündogaryndaky deňizýaka çäklerde bolsa çygly subtropik klimat bolýar. Ýurduň gurakçyl klimatly böleginde suw resurslary ýetmezçiligi bar.

Ilaty. GAR kontinentiň döwletleriniň arasynda ilat sany boýunça 6-njy orunda durýar. Ilatyň tebigy köpelişi depginleri aglabá Afrika döwletlerine beýlekilerden pesräk bolup, ýyllyk hasapda 1–1,2 % -e deň. GAR ilaty goňşy döwletlerden göçüp gelenleriň hasabyna hem köpelýär.

GARda urbanizasiýa derejesi 65 % -e deň we bu görkeziji Afrikadaky köp döw-

79-njy surat. Keýptaun şäheri.

letlere garanda ep-esli ýokary. Ýurduň iň iri şäheri we ykdysady paýtagty Yohannesburg hasaplanýar.

Günorta Afrika Respublikasy ilatynyň 80 % -ine golaýyny dürli ýerli milletler we halkyýetler düzýär. GAR Tropik Afrika döwletlerinden ýewropalyalaryň beýlekilerden ýokary ülsi (10 % -e golaý) bilen tapawutlanýar. Ýewropalyalaryň uly bölegini afrikanerler – XVII–XIX asyrлarda göçüp gelen gollandlaryň neşilleri düzýär. Olar niderland dili esasynda şekilleden afrikaans dilinde gepleşyärler.

Ýurduň demirgazyk-gündogaryndaky senagat raýonlary, günorta-gündogar we günorta deňizýaka çäklerinde ilatyň gürlügi ýokary bolsa, günbatar we demirgazyk-günbatar çöl çäklerinde ilat örän seýrek ýerleşyär.

Ykdysadyýeti. Günorta Afrika Respublikasy kontinentdäki ykdysady taýdan iň ösen döwlet hasaplanýar. Ykdysadyýeti dag-magdan senagatyna, maşyngurluşyga, köp pudakly oba hojalygyna we turizme ýöriteleşen.

Dürli gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň baý gorlarynyň hasabyna GAR-da dag-magdan senagaty ýokary derejede ösen. GAR kömür, demir magdany, marganes, altyn, platina, palladiý, almaz we başga mineral resurslary gazyp almak boýunça dünýä ýurtlarynyň içinde öndebarlyjy orunlary eýeleýär. GAR dünýädäki iň iri kömür eksportýorlaryndan biridir.

Oba hojalygy ýurduň çäginiň diňe 15 % böleginde intensiv ösen. Munuň esasy sebäbi suw resurslaryň ýetmezçiligi bilen bagly. Emma, şoňa garamazdan, GAR-da ekerançylygyň we maldarçylygyň dürli pudaklary ýokary derejede ösen. Ekerançylygyň iň möhüm pudaklary bagdarçylyk we üzümçilik hasaplanýar. Maldarçylygyň esasy pudaklary – iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik. GAR-da maldarçylygyň adatdy bolmadyk pudagy – düýeguşlary bakmak hem ösen (80-nji surat).

GAR-nyň günorta deňizýaka böleginde hem-de ýurduň içersindäki iň şäherlerde turizm gowy ösen.

1. Günorta Afrika Respublikasynyň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlylygyna baha beriň.

80-nji surat. Düýeguş fermasy.

2. Ýurduň tebigy şertiniň we resurslarynyň güýçli we güýçsüz taraplaryny anyklaň.
3. GAR Tropik Afrika ýurtlaryndan ilatynyň köpelişi we düzümi taýdan nähili tapawutlanýar?
4. GAR ykdysadyýeti nähili pudaklara ýöriteleşen?

52-§. Nigeriya Federatiw Respublikasy

Günbatar Afrika, Tropik Afrika, Gwineýa aýlagy, Niger deltasy, Lagos, hausa, ýoruba, igbo, nebit we nebiti gaýtadan işleyän senagaty.

Meydany – 923,7 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 195,9 mln.
Paýtagty – Abuja.

Nigeriya Federatiw Respublikasy Günbatar Afrikada ýerleşyär. Kenarlary günortadan Atlantik okeanyň Gwineýa aýlagynyň suwlary bilen ýuwulýar.

Dolandyrış şekli – prezidentlik respublikasy. Nigeriya federatiw döwlet bolup, 36 ştatdan we federal paýtagt çäginden ybarat. Nigeriyanyň şatlary, esasan etnik prinsip esasynda bölünen.

Paýtagty – Abuja şäheri – ýurduň merkezinde ýerleşyär (81-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Nigeriyanyň çägi Niger we Benue derýalary bilen relýefi taýdan tapawutlanýan iki bölege bölünýär. Demirgazykda relýef, esasan ýasy daglyklardan ybarat, ýurduň günorta bölegi bolsa peslikler eýeleýär.

Nigeriyanyň iň uly tebigy baýlygy – onuň nebit gorlary. Nebit känleri köpräk ýurduň günorta böleginde ýerleşyär.

Ýurt, esasan subekwatorial we ekwatorial klimat guşaklyklarynda ýerleşyär. Ýylboýy yssy temperatura saklanýar. Ygalyň mukdary günorta deňizýaka çäklerinden demirgazyga tarap barha kemelýär. Ekwatorial klimatly böleginde ygalyň ýyllyk mukdary 3 000 mm töwe-reginde. Hemişelik we pasyllaýyn çygly

81-nji surat. Abuja şäheri.

tokaýlar hem-de sawannalar Nigeriyanyň esasy tebigy zolaklarydyr.

Nigeriyadaky derýalardan iň irisi Niger derýasy hasaplanýar. Ol Gwineýa aýlagyna guýulýan ýerinde uly deltany emele getirýär. Niger deltasy ýurduň möhüm ykdysady raýony hasaplanýar.

Ilaty. Nigerýa ilat sany boýunça dünýäde 7-nji orunda durýar we ol dünýäniň 10 öndebaryjy döwletiniň arasynda tebigy köpelişiň iň ýokary depginleri bilen tapawutlanýar. Nigeriyanyň ilaty ýylyna 4–4,5 million adama köpelýär.

Nigeriyanyň ilatynyň ýarysy diýen ýaly şäherlerde ýasaýar. Nigeriyada 6 «millioner» şäher bar. Gwineýa aýlagynyň kenarynda ýerleşýän Lagos şäheri diňe bir Nigerýa däl, eýsem bütün Afrikadaky iň iri şäher hasaplanýar (82-nji surat). Lagos 1991-nji ýyla çenli ýurduň paýtagty bolan, ýöne onuň ilaty örän köplüğü sebäpli paýtagt Abuja şäherine göçürüldi.

Nigerýa Tropik Afrikadaky aglabá ýurtlar ýaly köpmilletli döwlet bolup, ilatynyň etnik düzümi 250 -den artyk ýerli milletlerden we halkyýetlerden ybarat. Iň iri milletleri – hausa, ýoruba we igbo (her biri jemi ilatyň takmynan 20 %-ini düzýär). Döwlet dili – iňlis. Nigeriyanyň demirgazyk we günbatar şatlarynda yslam dini, gündogar we günorta şatlarynda bolsa hristian dini köpräk ýaýran.

Ilatyň gürlüğü ýurda ortaça hasapda 1 km² -a 200 adamdan köpräk bolsa, kenarýaka çäklerinde mundan 3–4 esse ýokarydyr.

Ykdysadyýeti. Nigerýa JIÖ-iň umumy görnümi boýunça Afrikada 1-nji orunda durýar, JIÖ-iň ilatyň jan başyna dogry gelýän mukdary bolsa onçakly ýokary däl – 6 000 ABŞ-nyň dollary töwereginde. Emma bu Tropik Afrikadaky köp döwletlere garanda birneme belendrök görkezijidir (sebit boýunça ortaça görkeziji 3 600 ABŞ-nyň dollaryna deň).

Ýurduň ykdysadyýetiniň esasy we döwlet býudjetiniň girdejisiniň baş çeşmesi – nebit eksporty. Nebiti gazyp alýan we ony gaýtadan işleyän senagaty Nigeriyanyň senagatynyň iň ösen pudagydyr. Ýurda tokáý, dokmaçylyk, azyk we dag-magdan senagaty hem birneme ösen.

82-nji surat. Lagos – Nigerýa we bütün Afrikanyň iň iri şäheri.

Oba hojalygy – ilatyň işiniň esasy ugry. Nigeriyada arahis, mekgejöwen, şaly, sorgo, tebigy kauçuk, pagta, şaly, dürli gök önumler we miwe ekinleri ýetişdirilýär. Iri şahly maldarçylyk, goýundarçylyk, geçiçilik, doňuzdarçylyk Nigeriyanyň maldarçylygynyň esasy pudaklary hasaplanýar.

1. Nigeriyanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň federativ şekli nähili faktor bilen bagly?
2. Nigeriyanyň paýtagtyny Lagosdan Abuja göçürlimeginiň sebäbini düşündiriň.
3. Ýurduň günortasynda ilatyň gürlüğü demirgazyk çäklerine garanda birnäçe esse uludygynyň sebäplerini düşündiriň.
4. Nigeriyanyň ykdysady ösüşiniň Tropik Afrikadaky köp döwletlere garanda birneme ýokarylygy önumçılıgiň nähili pudagy bilen bagly?

53-§. Müsür Arap Respublikasy

Sues kanaly, Sinoý ýarymadası, Nil derýasy, Asuan suw howdany, tropik we subtropik klimat, ilatyň gürlüğü, suwarymlı ekerançylyk, taryhy-medeni miras.

Meydany – 1001,4 müň km².
Ilaty (2018-nji ý.) – 97 mln.
Paýtagty – Kair.

Müsür Arap Respublikasy Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda hem-de kiçi bölegi Aziya kontinentindäki Sinoý ýarymadasыnda ýerleşýär. Kenarlary demirgazykda Orta, gündogarda Gyzyl deňziň suwlary bilen ýuwulýar. Sues kanaly bu iki deňzi utgaşdyryar hem-de ýol bir wagtda, Afrika bilen Aziýanyň araçägi hasaplanýar. Sues kanalynyň geçenligi, Aziya bilen Afrika utgaşýan çäkde ýerleşyänligi Müsüriň ykdysady geografik ýerleşişiniň amatlyglygyny kesgitleýär.

Dolandyryş şekli – prezidentlik respublikasy. Müsüriň paýtagty – Kair şäheri Nil deltasynda ýerleşýär (83-nji surat).

Tebigy şerti we resurslary. Müsüriň çägi, esasan düzlüklerden ybarat. Diňe Gyzyl deňze golaý bölegi hem-de Sinoý ýarymadasыnda daglar bar. Gazylyp alynýan peýdaly zatlardan Müsürde, esasan nebit, tebigy gaz, demir magdany, fosforit känleri bar. Müsüriň çäginiň uly bölegi tropik, Orta deňziň kenary bolsa subtropik klimat guşaklygynda ýerleşyär. Tomsy

örän yssy, gyşy maýyl. Ygal örän kem ýagýar, ýyllyk mukdary, adatda 200 mm-den geçmeýär. Şonuň üçin ýurduň çägini, esasan tropik çöller eýeleýär.

Yssy we gurak klimat şertinde Müsür üçin suw resurslarynyň ýetmezçiligi mahsus. Ýurduň ýeke-täk derýasy – onuň çägini günortadan demirgazyga kesip geçip, Orta deňze guýulýan Nil – çölleriň arasyndan akyp geçirgen tranzit derýadır (84-nji surat). Nil derýasynda dünýädäki iň iri suw howdanlaryndan biri – Asuan suw howdany gurlan.

Ilaty. Müsür Afrika döwletleriniň arasynda ilat sany boýunça Nigeriyadan we Efiopiýadan soňky üçünji orunda durýär. Ilatyň tebigy ösüşi beýlekilerden ýokary derejede saklanyp gelýär. Müsüriň ilaty ýylyna 2,5 % -e diýen ýaly, ýagny 2 milliondan artyk adama köpelýär.

Müsürde şäher ilatynyň ülsi 45 % töwereginde we bu görkeziji Demirgazyk Afrikanyň başga döwletlerine garanda pesrak derejede. Iň iri şäherleriniň hataryna Kair, Aleksandriya we Giza girýär.

Müsür bir milletli döwlet hasaplanýar, çünkü ilatynyň 99 %-i araplardan ybarat. Giň ýaýran din – yslam. Yöne müsürlileriň 10 % -e golaý bölegi hristian dinine degişli.

Müsürde ilat örän biendigan ýerleşýär. Müsürlileriň 90 % -inden artyk bölegi ilatyň gürlüğü bilen dünýä möçberinde tapawutlanýan Nil jülgesinde we deltasynda ýasaýar. Şonuň ýaly-da, Sues kanalynyň boýunda, Orta we Gyzyň deňizleriň kenarlarynda-da ilatyň gürlüğü birneme ýokary.

Ykdysadyýeti. Müsür Afrika kontinentindäki döwletleriň arasynda iň uly ykdysady kuwwata eýe döwletlerden biri. Ýurduň ykdysadyýeti agrar-industrial häsiýete eýe. Senagaty, esasan, nebit-gaz, dokmaçylyk, azyk we himiýa pudaklaryna

83-nji surat. Kair şäheri,

84-nji surat. Nil derýasy.

85-nji surat. Müsüriň piramidalaryndan biri we Uly Sfinks heýkeli.

ýöriteleşen. Şonuň ýaly-da, metallurgiýa, maşyngurluşyk senagaty hem ösüp barýar.

Oba hojalygy suwarymly ekerançylyga daýanýar. Esasy ekinler – pagta, şaly, mekgejöwen, gök önum, miwe we bakja ekinleri. Maldarçylygyň esasy pudagy iri şahly maldarçylyk hasaplanýar.

Müsür Arap Respublikasynyň döwlet býudjeti üçin Sues kanaly arkaly gämiler tranzitinden düşýän paçlar möhüm girdeji çeşmesidir.

Müsüriň ykdysadyýyetiniň möhüm pudaklaryndan biri turizm hasaplanýar. Turizmiň ösüşine Müsür deňizýaka çäkleriniň tebigy şerti hem-de ýurduň örän baý taryhy-medeni mirasy uly täsir edýär (85-nji surat).

1. Müsür Arap Respublikasynyň ykdysady geografik ýerleşişiniň özbolusly aýratynlyklary nämeler bilen bagly?
2. Müsür bilen Türkiýäniň geografik ýerleşışindäki umumy aýratynlyklary anyklaň.
3. Müsüriň ilateynyň ýerleşisine nähili faktorlar täsir edýär?
4. Müsürde halkara turizmi ösdürmek üçin nähili resurs we şert bar?

54-§. Awstraliýa Soýuzy

Materik, Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy, Awstraliýaly iňlisler, Awstraliýaly aborigenler, Sidney, Melburn, dag-magdan senagaty.

Meydany – 7692,0 müň km².
Haty (2018-nji ý.) – 24,5 mln.
Paýtagty – Kanberra.

Awstraliýa Soýuzy bir bitewi materigi doly eýeleýän dünýädäki ýeke-täk döwlet. Düzümine Awstraliýa materiginden daşary Tasmaniya we başga adalar girýär. Kenarlary demirgazyk, günbatar we günortadan Hindi okeanynyň, onuň deňziň we aýlaglarynyň, gündogar tarapdan bolsa Ýuwaş okeanyň deňzleriniň suwlary bilen ýuwulýar. Meydany taýdan dünýäde 6-njy orunda durýär.

Ykdysady-geografik ýerleşishi Günorta ýarym şarda, başga sebitlerden ep-esli uzakda ýerleşyänligi bilen häsiyetlenýär. Şunuň bilen birlikde, häzirki zaman deňiz we howa transporty ýurdy dünýäniň ähli sebitleri bilen hemişelik aragatnaşykda bolmagyny üpjün edýär.

Awstraliýa Soýuzy Britaniýa Arka-daşlygy Korollygy hasaplanyp, onuň resmi döwlet ýolbaşçysy Beýik Britaniýanyň hökümdary hasaplanýar. Amalda syýasy dolandyryş ulgamynda öndebarlyjy rol premýer ministre degişli. Awstraliýa 6 ştatdan we 2 çäkden ybarat federatiw döwlet.

Tebigy şerti we resurslary. Awstraliýanyň relýefi, esasan düzlükden we güýcli dilkawlanan platolardan ybarat. Diňe gündogarda ortaça beýiklikdäki Uly Suwaýryt ulgamy bar. Onda Awstraliýanyň iň belent nokady Kostsýuško depesi (2 228 m) ýerleşyär.

Awstraliýa köpdürli gazylyp alynýan peýdaly zatlara baý. Ýurt demir, mis, nikel, uran, boksit magdanlary, kömür, altyn, almaz gorlary bilen dünýä möçberinde aýratyn tapawutlanýar.

Awstraliýanyň çägi, esasan subekwatorial, tropik we subtropik klimat guşaklyklarynda ýerleşyän bolup, klimatynyň iň möhüm aýratynlygy onuň gurakçyllygyndan ybarat. Ýurduň çäginiň örän uly bölegini çöller, ýarymcöller we sawannalar eýeleýär (86-njy surat). Awstraliýanyň tebigatynyň iň uly kemçiliği suw resurslarynyň ýetmezçiligidir. Esasy derýasy Murreý we onuň goşandy Darlingiň suwy möwsümler boýunça ýiti üýtgap durýar.

Ilaty. Awstraliýa ilatyň gürlüğü iň pes bolan dünýä döwletlerinden bıdır. Bu ýerde 1 km^2 çäge orta hasapda 3 adam dogry gelýär. Awstraliýada ilat, esasan günorta-gündogar we gündogar çäklerinde jemlenen, içki çäklerinde bolsa örän seýrek ýerleşyär.

Awstraliýada ilatyň tebigy köpelişi pes, ýylyna 0,5–0,6 % -e deň. Ilat sanynyň barha artmagyna daşky migrasiýa köpräk täsir edýär. Ilatyň migrasion köpelişi ýyllyk hasapda 0,8–1,0 % -i düzýär.

Umuman alanda, Awstraliýanyň ilaty migrasiýanyň hasabyna şekilleňen. Materigiň ýerli ilaty – awstraliýaly aborigenler – döwlet ilatyň bary-ýogy 1 % -ini düzýär. Esasy millet – awstraliýaly iňlisler.

86-njy surat. Awstraliýa çölleri.

87-nji surat. Sidney şäheri.

JIÖ mukdary bolsa onda aglabा Ýewropa döwletlerinden hem ýokary.

Awstraliýanyň dünýä ykdysadyyetindäki ornumy, köp taýdan, dagmagdan we ýangyç senagaty kesgitleýär. Ol kömür, uran, demir, boksit, altyn, nikel, sink gazyp almak boýunça dünýädäki öndebaryjy 3 döwletiň hataryna girýär. Kömür, suwuk edilen gaz, uran, gara we reňkli metallaryň uly bölegi Aziýa döwletleri, ilkinji nobatda, Hytaáya eksport edilýär. Oba hojalygy hem Awstraliýanyň ykdysadyyetiniň möhüm ugry. Maldarçylygyň esasy pudaklary – goýundarçylyk we iri şahly maldarçylyktdyr. Awstraliýa dünýäde goýunlar sany we ýüň öndürmek boýunça 2-nji orunda, ýüň hem-de mal eti eksporty boýunça bolsa 1-nji orunda durýar. Ekerançylygy däneçilik, bagdarçylyga we üzümçilige ýöriteleşen.

Awstraliýanyň esasy ykdysady raýony onuň günorta-gündogary hasaplanýar. Bu ýerde ýurduň ilatynyň 70% -i ýasaýar hem-de onuň 2 iň iri şäheri – Sidney we Melburn ýerleşyär.

1. Awstraliýa Soýuzynyň geografik ýerleşisiniň gaýtalanmaz aýratynlygy nämeden ybarat? Ykdysady geografik ýerleşisiniň gowy we erbet taraplaryny düşündiriň.
2. Awstraliýanyň häzirki ilaty nähili şekillenen?
3. Nâme üçin Awstraliýanyň günorta-gündogar çäkleri ilatyň gürlüğiniň beýlekilerden ýokary derejesi bilen tapawutlanýar?
4. Awstraliýanyň ykdysadyýeti nähili pudaklara ýöriteleşen we muňa nähili faktorlar täsir edipdir?

Awstraliýa Soýuzy ýokary urbani-zasiýalaşan döwletleriň hataryna degişli. Onda şäher ilatynyň ülsi 90 % -e deň. Iň iri şäherleri – Sidney (87-nji surat), Melburn, Brisben, Pert, Adelaida.

Ykdysadyýeti. Awstraliýa ykdysadyýeti ýokary derejede ösen döwlet hasaplanýar. JIÖ-iň görümü boýunça Awstraliýa dünýäniň öndebaryjy 20 döwletiniň düzümme girýär, ilatyň jan başyna dogry gelýän

55-§. Amerikanyň syýasy kartasy

Amerika, Demirgazyk Amerika, Günorta Amerika, Panama kanaly, Karib deňzi, Latyn Amerikasy, kontinent, materik, Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy.

Amerika Günbatar ýarym şarda ýerleşyän iki materik – Demirgazyk we Günorta Amerikany hem-de olara golaý adalary gurşap alan kontinentdir (88-nji surat). Onuň umumy meýdany 42 mln. km²-a deň. Demirgazyk we Günorta Amerika materiklerini Panama kanaly bölüp durýar (89-njy surat).

Amerikanyň häzirki zaman syýasy kartasynda 35 garaşsyz döwlet bar. Olar öz territorial ululygyy taýdan bir-birinden ýiti tapawutlanýar. Kontinentdäki 4 ýurt dünýäniň 10 iň iri döwletleriniň hataryndan ýer alan – Kanada, ABŞ, Braziliýa we Argentina. Boliwiýanyň, Kolumbiýanyň, Perunyň we Meksikanyň meýdany 1 mln. km²-dan geçýär. Wenesuela we Çili döwletleriniň çägi bolsa 500 müň km²-dan uly. Şunuň bilen birlikde, Amerikadaky 7 döwletiň meýdany 1 müň km²-dan kem. Olaryň ählisi Karib deňzindäki adalarda ýerleşyär.

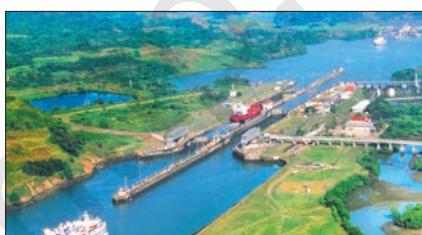
Amerikada diňe 2 döwlet – Boliwiýa we Paragwaý – gönüden-göni deňze çykmak mümkünçilige eýe däl. Meksika, Gwatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama we Kolumbiýa kenarlary iki, ýagny Atlantik we Ýuwaş okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. ABŞ we Kanada bolsa üç – Atlantik, Ýuwaş we Demirgazyk Buzly okeanlaryna serhetdeş.

Amerikadaky 35 döwletden 25-i respublika, 10-sy Britaniýa Arka-daşlygy Korollyklary, ýagny konstitusion monarhiýalar hasaplanýar. Konstitusion monarhiýalardan 2-si – Kanada we Beliz – Demirgazyk Amerika materiginde ýerleşyär, galan 8 -i bolsa Karib deňzindäki ada döwletleridir.

Amerikada 7 federatiiv döwlet ýerleşyär – ABŞ, Argentina, Braziliýa, Kanada, Meksika, Wenesuela hem-de Sent-Kits

88-nji surat. Amerika kontinentiniň geografik ýerleşishi.

89-njy surat. Panama kanaly.

we Newis. Sent-Kits we Newis dünýädäki iň kiçi federatiw döwlet hasaplanýar.

Amerika 2 iri syýasy-geografik sebit – Demirgazyk Amerika we Latyn Amerikasyna bölünýär. Demirgazyk Amerikada ABŞ we Kanada ýerleşýär. Amerikada ABŞ-dan günortada ýerleşýän ähli döwletler Latyn Amerikasyny düzýär. Dünýäniň şol iri sebiti Latyn Amerikasy diýlip atlandyrılmagy köp döwletlerinde ilat gadymky latyn dilinden gelip çykan ispan, portugal we fransuz dillerinde gepleşmegi bilen bagly.

Demirgazyk Amerika we Latyn Amerikasy sosial-ykdysady ösüş derejesi hem-de ilatyň milli-medeni aýratynlyklary bilen tapawutlanýär. ABŞ we Kanada «Uly ýedilik» toparyna girýän ösen döwletler bolsa, Latyn Amerikasy döwletleri bolsa ösýän döwletlerdir.

1. Amerika kontinenti haýsy çäkleri birleşdirýär?
2. Amerikanyň syýasy kartasyndaky haýsy döwletler iri hasaplanýar?
3. Demirgazyk Amerika materigi we Demirgazyk Amerika syýasy-geografik sebitiniň arasyndaky tapawudy düşündiriň.
4. Latyn Amerikasy regiony näme sebäpden şeýle atlandyrylypdyr?

56-§. Amerikanyň Birleşen Şatlary

Demirgazyk Amerika, kontinental şatlар, Alyaska, Gawaý adalary, Kordilýera, Denali, Ölüm jülgesi, tornado, megalopolis.

Meydany – 9519,4 müň km².
İlaty (2018-nji ý.) – 328 mln.
Paýtagty – Waşington.

Amerikanyň Birleşen Şatlary dünýä ýurtlarynyň arasynda meýdany taýdan 4-nji, ilaty sany boýunça bolsa 3-nji orunda durýar. Şonuň ýaly-da, ABŞ ykdysady, harby-syýasy we ylmy-tehnologik kuwwaty boýunça hätzirki zaman dünýäniň öndebarlyjy döwletlerinden bïridir.

ABŞ-nyň çägi 3 bölekden ybarat: Demirgazyk Amerika materiginiň orta bölegindäki kontinental şatlار, Demirgazyk Amerikanyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän Alyaska hem-de Yuwaş okeandaky Gawaý adalary.

ABŞ 3 sany – Atlantik, Yuwaş we Demirgazyk Buzly okeanyna çykmak mümkünçiligine eýé. Ol gury ýerde diňe Kanada we Meksika bilen ser-

hetdeş. ABŞ-nyň we Kanadanyň araçägi dünýä boýunça iki döwletiň arasyndaky iň uzyn araçäk hasaplanýar. Bering bogazy arkaly ABŞ Russiya bilen serhetdeş.

ABŞ – prezidentlik respublikasy: prezident döwlet we hökümet ýolbaşçysy hasaplanýar. Syýasy-territorial gurluşy nukdaý nazaryndan, ABŞ 50 ştatdan we Kolumbiýa federal paýtagt okrugiýan dan ybarat federasiýadır. 48 ştat hemde Kolumbiýa okrugi (Washington şäheri) kontinental şatlaryň çäginde yerleşyär, 49-njy ştat Alýaska, 50-nji ştat bolsa Gawaý hasaplanýar.

Tebigy şerti we resurslary. ABŞ çägi iriliği üçin tebigy şerti örän köpdürli. Kontinental şatlaryň gündogar we merkezi bölekleri, esasan düzüklerden ybarat, günbatar böleginden bolsa Kordilýera daglarynyň birnäçe pudaklary geçýär. Alýaska we Gawaý şatlarynyň relýefi hem, esasan dagly. Alýaskanyň çäginde Demirgazyk Amerika materiginiň iň belent nokady – beýikligi 6 194 metr bolan Denali (öñki ady – Mak-Kinli) depesi yerleşyär. Materiginiň iň pes nokady – Ölüm jülglesi (-86 m) hem ABŞ-da, Kaliforniýa şatynda yerleşyär (90-njy surat).

ABŞ kömür, nebit, tebigy gaz, demir, dürlü reňkli metallar magdanlary, mineral duzlaryň iri gorlaryna eýe. Aýratynam, ýurduň günbatar dagly çäkleri mineral resurslaryna baý. Emma ABŞ-da senagat önümçiliginiň göwrümi iriliği sebäpli ýurt mineral çig malyň köp görnüşlerini import edýär.

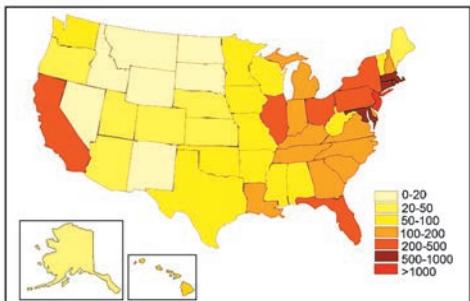
Kontinental şatlaryň çägi, esasan aram we subtropik, Alýaskanyň uly bölegi subarktika we arktika, Florida ýarymadasy hem-de Gawaý adalary bolsa tropik klimat guşaklygynda yerleşyär. Meksika aýlagyna utgaşýan çäklerde tropik tüweleyler (tornado) köp bolup durýar.

ABŞ suw we gidroenergetika resurslaryna baý. Ýurduň iň iri derýalary – Missisipi, Missouri, Rio-Grande, Kolorado, Kolumbiýa.

Ilaty. ABŞ-nyň yerli ilaty amerikalı indeýesler hasaplanýar. Yöne häzirki döwürde indeýesler ýurduň ilatynyň örän kem bölegini düzýär. Amerikalylaryň düzümünde Ýewropa ýurtlaryndan dürlü döwürlerde göçüp gelenleriň nesilleri köpçüligi düzýär. Şuňuň bilen birlikde, ABŞ-nyň ilatynyň düzümünde Latyn Amerikasy ýurtlaryndan (aýratynam, Meksi-

90-njy surat. Ölüm jülgesi

91-nji surat. ABŞ ilatynyň gürlüğü
(ştatlar boýunça, km^2/adam)

da 0,3–0,4 % -i düzüp, dünýä boýunça ortaça görkezijiden (1,2 %) ep-esli pes, emma ösen döwletleriň ortaça görkezijisine (0,0 %) garanda birneme ýokarydyr. Migrasjion ösüş bolsa ýyllyk hasapda 1–1,5 % -e deň.

ABŞ-da şäher ilatynyň ülşi 80 %-den ýokary. İň iri şäherleri – Nýu-Ýork, Los-Anželes, Çikago, Hýuston, Filadelfiya. ABŞ-nyň çäginde 3 megalopolis şekillenen: demirgazyk-gündogardaky «Boston-Washington» (Boswaş), Beýik kölleriň boýundaky «Çikago-Pitsburg» (Çipits) we Ÿuwaş okeanyň boýundaky «San-Fransisko-San-Diýego» (Sansan).

ABŞ-nyň resmi dili – iňlis dili. Şonuň ýaly-da, ilatynyň 50 mln. adama golaýy gündelik durmuşda ispan dilinde geleşyär. Ispan dilli amerikanlaryň ülşi Meksika araçägine golayý yerleşyän Nýu-Meksiko, Kaliforniya, Tehas, Arizona, Newada şatlarynda aýratynam, ýokary (20–45 %).

ABŞ-da ilatyň gürlüğü orta hasapda 1 km^2 -a 35 adam, ýöne onuň dürli böleklerinde ep-esli tapawutlanýar (91-nji surat). Muňa, esasan tebigy şert güýcli täsir edýär. Demirgazyk-gündogar, günorta-gündogar we günbatar okeanboýy şatlarynda ilatyň gürlüğü iný ýokary derejede bolsa, dagly şatlarda we aýratynam, Alýaskada ilat ep-esli seýrek yerleşyär.

1. ABŞ-nyň geografik yerleşisini we territorial gurluşyny häsiýetlendirin.
2. ABŞ-nyň syýasy-territorial gurluşu nähili?
3. Ýurduň relyefi nähili gurluşyna eýe? Onuň ilatyň yerleşisine täsirini düşündiriň.
4. Megapolis näme? ABŞ-da haýsy megalopolisler şekillenen?

kadan) göçüp gelenler, garabedenliler, mulatlar we başga jynsy toparlaryň ülşi ep-esli ýokary hem-de gitdigiçe artýar.

ABŞ-da 1790-njy ýıldan başlap her 10 ýylда yzygider ýagdaýda ilat ýazuwlary amala aşyrylýar. 1790-njy ýıldan 2010-njy ýyla çenli ABŞ-nyň ilat sany 80 esse diýen ýaly artypdyr we onuň ösüşi häzire çenli dowam edýär. Häzirki basgançakda ABŞ-nyň ilatynyň tebigy köpelişi ýyllyk hasap-

57-§. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň hojalygy we ykdysady raýonlary

Senagat regionlary, aerokosmik senagat, oba hojalyk regionlary, transkontinental ýollar, Demirgazyk-gündogar, Orta Günbatar, Günorta, Günbatar.

ABŞ JIÖ göwrümi boýunça dünýäde Hytaýdan soňky ikinji orunda durýar we dünýäniň ykdysady taýdan iň ösen döwletlerinden biri hasaplanýar. ABŞ-nyň ýüzlerce transmilli korporasiýalary köp daşary ýurtly döwletlerde giň telekeçilik işini amala aşyrmagy, ýurduň ykdysady kuwwatyny we dünýä hojalygyndaky ornuny ýene-de ýokarlandyrýar. Şonuň ýaly-da, ABŞ maliye ulgamynyň uly kuwwaty hem-de ABŞ-nyň dollarynyň esasy halkara walýuta funksiyasyny ýerine ýetirýändigi ýurduň dünýä ykdysadyýetine güýçli täsir etmegini üpjün edýär.

Senagaty. Ähli senagatönüminiň göwrümi boýunça ABŞ dünýäde Hytaýdan soňky 2-nji orunda durýar. ABŞ-da senagatyň ähli pudaklary gowy ösen. Aýratynam, aerokosmik senagat, awtomobilgurluşyk, elektrotehnika, elektronika, lukmançylyk gural-enjamlaryny öndürmek, atom maşyngurluşygy, harby-senagat toplumy, nebit-himiýa senagaty ýaly häzirki zaman tehnologiyalaryna daýanyp ösýän senagat pudaklarynda ABŞ-nyň dünýä möçberinde öndebarjydygy aýdyň görünüýär.

Ahyrky ýyllarda ABŞ dünýäde tebigy gazy gazyp almakda 1-nji (ýylyna 800 mlrd m³dan artyk), kömür gazyp almak boýunça 2-nji (ýylyna 800 mln. tonnadan artyk), nebiti gazyp almak boýunça 2-3nji- (ýylyna 500 mln. tonnadan köp) orunlary eýeleýär. Nebit-gaz senagatynyň iň iri raýonlary Tehas, Kaliforniya we Alýaska ştatlarynda şekillenen. Kömür iň köp mukdarda ýurduň günorta-gündogarynda ýerleşýän Appalaçi kömür basseýinden gazyp alynýar.

Maşyngurluşyk senagaty köp pudakly bolup, dürli ştatlarda dürlüçe ýöritleşen. Ýuwaş okeanboýy ştatlar (Kaliforniya, Washington) aerokosmik senagat we elekt-

92-nji surat. ABŞ-daky iri pagta plantasiýalarynda pagta ýygymy.

ronika, Beýik köllere utgaşýan ştatlar (Miçigan, Illinoýs) awtomobilgurluşyk, demirgazyk-gündogar Atlantikaboýy ştatlary bolsa gämigurluşygyň ösenligi bilen aýratyn tapawutlanýar.

ABŞ-da birnäçe iri senagat regionlary şekillenen. Şeýle çäklerden iň güýçlisi Atlantik okeana we Beýik köllere utgaşýan ştatlary öz içine alan Demirgazyk senagat regione hasaplanýar. Oňa ýurduň senagat önemciliгiniň ýarysy diýen ýaly dogry gelýär. Başga iri senagat regionlary hataryna Appalaçi daglary boýunça ýerleşýän Günorta-gündogar, esasan nebit we nebit-himiýa senagatyna ýöritleşen Meksika aýlagy hem-de ýurduň günorta-günbataryndaky Kaliforniýa senagat regionlary girýär.

Oba hojalygы. Esasy oba hojalyk ekinleri – bugdaý, mekgejöwen, soýa, pagta, şekerciňrik, gant şugundyry, dürli gök önum we miweler. Mekgejöwen, soýa, temmäki we pagta eksporty boýunça ABŞ dünýäde 1-nji orunda durýär. Maldarçylygyň esasy pudaklary – iri şahly maldarçylyk, öý guşçulygy we doňuzdarçylyk. Et we süýtönümlerini eksport etmek boýunça ABŞ dünýädäki öndebarlyjy döwletlerden biri. ABŞ-da dürli pudaklara ýöritleşen oba hojalyk regionlary emele gelen. Kordilýera daglarynyň etaklerini eýeleýän Beýik düzлüklerdäki bugdaý sebiti, Merkezi düzлükleriň demirgazygyndaky mekgejöwen sebiti, Missisipi basseýniniň günortasyndaky pagta sebiti (92-nji surat), Beýik köllere utgaşýan ştatlaryndaky süýt sebitii şolara degişlidir.

93-nji surat. Niagara şaglawugy we Ýellowston milli bagyndaky yssy bulaklardan biri.

Turizmi. ABŞ gelýän daşary ýurtly syýahatçylaryň sany boýunça dünýäde öndebarlyjy bolmasa-da, turizmiň hasabyna iň uly girdeji alýan döwlet hasaplanýar. ABŞ-a köprük Kanadadan we Ýewropadan syýahatçylar gelýär. Florida, Kaliforniýa we Gawaý ştatlarynda deňizýaka turizmi giň

ösen. Nýu-Ýork, Çikago, Los-Anželes we başga şäherlere her ýyl onlar-ça million syýahatçylar gelýärler. Ýurtda turizmiň ösmegi üçin örän baý tebigy resurslar hem bar (93-nji surat).

Ykdysady raýonlary. ABŞ-da tebigy we jemgyýetçilik-taryhy sebäplere görä dürli ykdysady kuwwata we ýöriteleşmä eýe bolan aşak-daky 4 iri ykdysady raýon (makroraýon) tapawutlanýar: Atlantik okeanyň boýunda ýerleşýän meýdany kiçi, emma ilat sany we gürlügi uly bolan, ýokary derejede senagatlaşan, iň iri maliýe merkezlere eýe bolan şatlary öz içine alan *Demirgazyk-gündogar*; Beýik köllerden günortada we günbatarda ýerleşýän, köp pudakly senagat, däneçilik we süýt maldarçylygyna ýöriteleşen *Orta Günbatar*; pagtaçylyk, temmäkiçilik, bagdarçylyk, nebit-himiýa we dokmaçylyk senagaty, deňizýaka turizmiň ösüşi bilen tapawutlanýan, gara bedenli ilatyň ülşii beýlekilerden ýokary bolan *Günorta*; köpräk dagly relýefe we gurakçyl klimata eýe, reňkli metallurgiýa, aerokosmik, elektronika senagaty, bagdarçylyk we ýaýla maldarçylygyna ýöriteleşen, ispan dilli ilatynyň beýlekilerden ýokary ülşii bilen tapawutlanýan *Günbatar*.

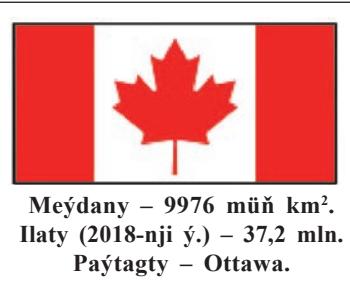
1. ABŞ-nyň dünýä ykdysadyýetine täsiri nähili faktorlar bilen kesgitlenýär?
2. ABŞ-nyň esasy senagat regionlaryny häsiýetlendirir.
3. ABŞ-da nähili oba hojalyk regionlary şekillenen?
4. ABŞ-da nähili iri ykdysady raýonlar tapawutlanýar?

58-§. Kanada

Britaniýa Arkadaşlygy Korollygy, tokay resurslary, daşky migrasiýa, kanadaly iňlisler, kanadaly fransuzlar, Toronto, Montreal.

Çäginiň ululygy boýunça dünýäde 2-nji orunda durýan Kanada döwleti Demirgazyk Amerika materiginiň demirgazyk böleginde we oňa ýanaşyk adalarda ýerleşýär. Kanadanyň kenarlary demirgazykda Demirgazyk Buzly okeanyň, gündogarda Atlantik okeanyň, günorta-günbatarda Yuwaş okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. Kanada gury ýerde diňe ABŞ bilen serhetdeş.

94-nji surat. Kanadanyň tebigaty.

Kanada Britaniýa Arkadaşlygy Korrallygy bolup, döwlet ýolbaşçysy resmi ýagdaýda Beýik Britaniýanyň hökümdery hasaplanýar. Amalda syýasy dolandyryşyň başynda ýurduň premýer ministri durýar. Kanada 10 prowinsiýadan we 3 çäkden ybarat federatiw döwlet.

Tebigy şerti we resurslary. Kanadanyň gündogar bölegi gadymky platformada ýerleşýän bolup, esasan düzlük we güýçli dilkawlanan ýasy daglyklardan ybarat bolsa, Ýuwaş okeana utgaşýan günbatar bölegini belent Kordilyera daglary eýeleýär. Kanadanyň kägide uran, demir, nikel, mis, gurşun, sink, altyn, nebit we tebigy gazyň iri känleri bar.

Kanadanyň käginiň 75 % -i sowuk klimat zonasyna dogry gelýär. Esasy tebigy zolaklary – taýga, tundra we arktika çölleri. Günortada sähra landşafty giň ýaýran. Ýurt ýer, suw hem-de tokaý resurslaryna örän baý (94-nji surat). Demirgazyk ýarym şardaky tokaýlaryň 1/3 bölegi diýen ýaly Kanada dogry gelýär.

Ilaty. Kanadanyň ilatynyň tebigy köpeliş depginleri ýyllyk hasapda 0,5 %-den kem, mehaniki köpelişi bolsa ýylyna 1% çenli ýetýär. Şäher ilatynyň ülsi 80 %-den artyk. İň iri şäherleri – Toronto (95-nji surat), Monreal, Wankuwer, Kwebek.

Kanadadaky iki iň iri millet kanadaly iňlisler we kanadaly fransuzlardyr. Şonuň üçin Kanadada hem iňlis, hem fransuz dilleri resmi dil derejesine eýe. Fransuz dilinde gepleşyän ilatyň 85 %-i ýurduň gündogaryndaky Kwebek prowinsiýasynda ýasaýar. Kanadadaky fransuz medeniýetiniň merkezi Monreal şäheri hasaplanýar. Ýurduň demirgazygynda ýerli ilat – eskimoslar we amerikalı indeýesler ýasaýar.

Ilatyň gürlügi derejesi boýunça Kanada dünýädäki iň soňky orunlardan birinde durýar (1 km^2 -a 4 adam). Ilatyň 4/5 bölegi ýurduň klimat şerti birneme amatlyrak bolan günorta çäklerinde jemlenen. Aýratynam günorta-gündogar araçäkboýy çäklerinde ilatyň gürlügi ýokary.

Ykdysadyýeti. Kanada dünýäniň sosial-ykdysady ösenligi taýdan öndebarlyjy döwletlerinden biri, «Uly ýedilik» toparynyň agzasy.

Kanada uran, nikel, sink, altyn, platina, molibden magdanlary, almaz, kaliý duzalary, asbest, kükürt gazyp almakda dünýä boýunça öndebarlyjy orunlarda durýar. Kanadada nebit-gaz senagaty hem ýokary dejede ösen. Dag-magdan senagaty bilen bir hatarda Kanadada elektroenergetikasy, agajy gaýtadan işleýän, selluloza-kagyz, maşyngurluşyk, reňkli we gara metallurgiýa, himiýa, azyk senagaty hem ýokary dejede ösen.

Ekerançylyk ýurduň günortasyndaky hasylly gara toprakly sähralarda gowy ösen. Kanada dünýädäki iň iri bugdaý eksportýorlaryndan biri. Raps, soýa we günebakar ýaly ýagly ekinleri ýetişdirmek we dünýä bazaryna çykarmak boýunça hem Kanada öndebarlyjy döwletlerden biri.

1. Kanadanyň tebigy şertiniň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirirň we olaryň ýurduň ykdysadyýetine täsirini düşündiriň.
2. Nämé üçin Kanadanyň ilatynyň aglabı bölegi ýurduň günortasynda ýasaýar?
3. Kanadanyň ilatynyň etnik we dil düzüminiň özbuluşly aýratynlygyny düşündiriň.
4. Kanadanyň oba hojalygy nähili pudaklara ýöritleşen?

59-§. Braziliýa

Amazoniýa, ekwatorial we subekwatorial klimat, tokay resurslary, San-Paulu, Rio-de-Žaneýro, mulatlar, haryt oba hojalygy.

Braziliýa Federatiw Respublikasy Günorta Amerikadaky iň iri döwlet. Kenarlary gündogardan Atlantik okeanyň suwlary bilen ýuwulýar. Braziliýa Çili we Ekwadordan daşary Günorta Amerikadaky ähli döwletler bilen serhetdeş. Çäginiň ululygy boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 5-nji orny eýeleýär. Dolandyryş sekli – prezidentlik respublikasy. Braziliýa 26 ştatdan we 1 sany federal paýtagt okrugyndan ybarat.

95-nji surat. Dünýädäki iň beýik teleminara ýerleşýän Toronto şäheri.

Meydany – 8515,7 müň km².
İlaty (2018-nji ý.) – 209,4 mln.
Paýtagty – Brasilia.

Tebigy şerti we resurslary. Braziliýanyň çägi gadymky Günorta Amerika platformasynda ýerleşýär. Şonuň üçin relýefi pesliklerden we ýasydaglyklardan ybarat. Ýurduň demirgazygynda uly meydany Amazoniýa pesligi eýeleýär. Ondan günortada güýçli dilkawlanan Braziliýa ýasy daglygy ýerleşýär.

Braziliýada nebit, kömür, demir magdany, boksit, nikel, uran, almaz we başga gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň iri känleri bar.

Braziliýanyň uly bölegi ekwatorial we subekwatorial klimat guşaklyklarynda ýerleşýänligi sebäpli klimat şertine ýokary derejedäki ygal we ýylylyk mahsususdyr.

Cygly klimat sebäpli Braziliýada gidrografik pudaklar gowy ösen. Braziliýanyň demirgazygyndan dünýäniň iň bol suwly derýasy – Amazonka geçýär. Amazonkanyň basseyňinde dünýädäki iň iri we gür tokaý massiwlerinden biri şekillenen (96-njy surat).

Ilaty. Braziliýada 209 mln. adamdan artyk ilat ýasaýar (2018-nji ý.). Ilatyň tebigy köpelişi ýokary däl, ýyllyk hasapda 0,7–0,8 % -e deň.

Braziliýa – ýokary urbanizasiýalaşan döwlet. Şäher ilatynyň ülsi 85 %-den ýokary. Braziliýada dünýä möçberinde iriliği bilen tapawutlanýan iki şäher – San-Paulu we Rio-de-Žaneýro ýerleşýär (97-nji surat).

Braziliýalylaryň jynsy düzümünde ýewropalary we mulatlar köpcüligi düzýär. Döwlet dili we gündelik durmuşda iň köp ulanylýan dil – portugal dili. Ilatyň dini düzümünde katolikler öndebarlyjy.

Ýurduň Atlantik okeana utgaşýan günorta-gündogar bölegi dünýädäki ilat iň gür ýerleşýän çäklerden biri bolsa, Amazoniýa tokaýlarynda, tertsine, ilat örän seýrek ýerleşýär.

Ykdysadyýeti. Braziliýa uly ykdysady kuwwaty we tiz ösüp barýan önumçilik bilen tapawutlanýan ýurt. JIÖ göwrümi boýunça Braziliýa dünýäde 7-nji orun eýeleýär (2018-nji ý.).

Braziliýanyň senagaty soňky ýyllarda durnukly ýagdaýda ösüp barýar. Senagatynyň iň möhüm pudaklaryndan biri metallurgiýa hasaplanýar. Dünýädäki iň iri demir magdany känlerinden hasaplanýan Minas-Jeraýs we Karajas uly ykdysady ähmiýete eýe.

96-njy surat. Amazoniýa tokaylary.

Maşyngurluşyk pudaklaryndan Braziliýada awtomobil gurluşygy, samolót gurluşygy, gämi gurluşyk gowy ösen. Ýurtda mikroelektronika, radiotelemehanika, esbapgurluşyk ýaly pudaklar uly üstünliklere eýe.

Braziliýa elektrik energiýasyny öndürmek boýunça dünýäniň birinji onlugyna girýär. Ýurduň elektroenergetikasynda GES-leriň orny uly. Itaýpu, Tukurai, Ksindö dünýädäki iň iri GES-ler hataryna girýär.

Braziliýa bioýangyç öndürmek boýunça dünýäde ABŞ-dan soňky ikinji orunda durýar. Braziliýada bu önum şekerçiňrigi gaýtadan işlemek esasynda öndürilýär. Awtotransport serişdeleriniň esasy bölegi hut bioýangyçdan (etanoldan) peýdalanyp işleýär.

Oba hojalygynda ekerançylyk we maldarçylyk haryt ähmiyetine eýeligi bilen tapawutlanýar. Ekerançylykda däneçilik, kofe, şekerçiňrik, pagta, soýa, temmäki, banan ýetişdirmek möhüm ähmiýete eýe. Braziliýa şekeriniň, kofeniň, soýanyň we temmäkiniň eksporty boýunça dünýäde birinji orunda durýar. Maldarçylykda et iri şahly maldarçylygy we öý guşçulygy ýokary derejede ösen. Braziliýa et öndürmek we eksport etmek boýunça dünýädäki öňdebarýyjy döwletlerden biri hasaplanýar.

- 1. Braziliýanyň klimaty ýurduň tebigy resurs kuwwatyna nähili täsir edýär?
- 2. Braziliýanyň haýsy böleklerinde ilat iň gür we iň seýrek ýerleşýän?
- 3. Braziliýanyň elektroenergetikasyna nähili aýratynlyk mahsus?
- 4. Ýurt senagaty we oba hojalygynyň ýöritleşmesi we oña täsir eden faktorlary häsiýetlendiririn.

60-§. Jemleýji gaýtalamak

Okuw ýylynyň dowamynda geçilen temalaryň daýanç mazmunyny berkitmek we umumylaşdymak boýunça söhbet we sorag-jogap geçirilýär.

97-nji surat. San-Paulu şäheri.

GOŞMAÇA

Dünýä ýurtlary barada maglumat (2018)

Nº	Döwlet	Çägi, müň km ²	Ilaty, mln. adam	Dolandyryş şekli	Paýtagty
Ýewropa					
1	Awstriáa	83,2	8,8	Respublika	Wena
2	Albaniáa	28,7	2,9	Respublika	Tirana
3	Andorra	0,45	0,08	Monarhiýa	Andorra-la-Welýa
4	Belarus	207,6	9,5	Respublika	Minsk
5	Belgiýa	30,5	11,4	Monarhiýa	Brýussel
6	Bolgariýa	111	7	Respublika	Sofiýa
7	Bosniýa we Gersegowina	51,1	3,5	Respublika	Saraýewo
8	Beýik Britaniýa	244,5	66,4	Monarhiýa	London
9	Daniýa	43	5,8	Monarhiýa	Kopengagen
10	Estoniýa	45,1	1,3	Respublika	Tallin
11	Finlandiýa	338	5,5	Respublika	Helsinki
12	Fransiýa	551,6	65,1	Respublika	Pariž
13	Germaniýa	357,4	82,8	Respublika	Berlin
14	Gresiýa	132	10,6	Respublika	Afina
15	Irlandiýa	70,3	4,9	Respublika	Dublin
16	Islandiýa	103	0,4	Respublika	Reykýawik
17	Ispaniýa	504,7	46,7	Monarhiýa	Madrid
18	Italiýa	301,3	60,6	Respublika	Rim
19	Latwiýa	64,6	1,9	Respublika	Riga
20	Litwa	65,3	2,8	Respublika	Wilnýus
21	Lihtenşteýn	0,16	0,04	Monarhiýa	Waduts
22	Lýuksemburg	2,6	0,6	Monarhiýa	Lýuksemburg
23	Malta	0,32	0,5	Respublika	La-Weletta
24	Moldowa	33,8	3,5	Respublika	Kişinyow
25	Monako	0,002	0,04	Monarhiýa	Monako
26	Niderlandiýa	41,2	17,2	Monarhiýa	Amsterdam

27	Norwegiá	324,2	5,3	Monarhiá	Oslo
28	Polša	312,7	38,4	Respublika	Waršawa
29	Portugaliá	92,3	10,3	Respublika	Lissabon
30	Russiá	17075	147,3	Respublika	Moskwa
31	Rumyniá	238,4	19,5	Respublika	Buharest
32	San-Marino	0,06	0,03	Respublika	San-Marino
33	Serbiá	88,3	7	Respublika	Belgrad
34	Slowakiá	49	5,4	Respublika	Bratislawa
35	Sloweniá	20,3	2,1	Respublika	Lýublýana
36	Ukraina	603,7	42,3	Respublika	Kiýew
37	Watikan	0,0004	0,001	Monarhiá	Watikan
38	Wengriá	93	9,8	Respublika	Budapešť
39	Horwatiá	56,6	4,1	Respublika	Zagreb
40	Demirgazyk Makedoniá	25,7	2,1	Respublika	Skopýe
41	Şwesiá	450	10,2	Monarhiá	Stokholm
42	Şweýsariá	41,3	8,5	Respublika	Bern
43	Çernogoriá	13,8	0,6	Respublika	Podgorisa
44	Çehiá	78,9	10,6	Respublika	Praga

Aziýa

45	Owganystan	652,8	36,5	Respublika	Kabul
46	Ermenistan	29,7	3	Respublika	Ýerewan
47	Bahreýn	0,7	1,5	Monarhiá	Manama
48	Bangladeş	144	166,4	Respublika	Dakka
49	Birleşen Arap Emirlilikleri	83,6	9,5	Monarhiá	Abu-Dabi
50	Bruneiý	5,7	0,4	Monarhiá	Bandar-Seri-Begawan
51	Butan	38,4	0,8	Monarhiá	Thimphu
52	Eýran	1648	81,6	Respublika	Tähran
53	Filippin	299,7	107	Respublika	Manila
54	Gruziá	69,7	3,9	Respublika	Tbilisi
55	Hindistan	3287,2	1371	Respublika	Deli
56	Indoneziá	1919,4	265	Respublika	Jakarta

57	Iordaniá	98,3	10,2	Monarhiá	Amman
58	Yrak	435,1	40,2	Respublika	Bagdat
59	Ysraýyl	22	8,5	Respublika	Tel-Awiw
60	Kambodja	181	16	Monarhiá	Pnompen
61	Kipr	9,3	1,2	Respublika	Nikosiá
62	Koreýa Respublikasy	99,4	51,8	Respublika	Seul
63	Koreýa Halk Demokratik Respublikasy	120,5	25,6	Respublika	Phenýan
64	Kuveýt	17,8	4,2	Monarhiá	Al-Kuveýt
65	Laos	236,8	7	Respublika	Wýentýan
66	Liwan	10,8	6,1	Respublika	Beýrut
67	Malaýziá	329,7	32,5	Monarhiá	Kuala-Lumpur
68	Maldiw Respublikasy	0,3	0,4	Respublika	Male
69	Mongoliá	1566,6	3,2	Respublika	Ulan-Bator
70	Mýanma	678,5	53,9	Respublika	Neýrido
71	Nepal	140,8	29,7	Respublika	Katmandu
72	Azerbáyjan	86,6	9,9	Respublika	Baku
73	Pakistan	803,9	200,6	Respublika	Yslamabat
74	Katar	11,4	2,7	Monarhiá	Doha
75	Gyryzystan	199,9	6,2	Respublika	Bişkek
76	Gazagystan	2724,9	18,4	Respublika	Nur-Sultan
77	Saud Arabystany	2150	33,4	Monarhiá	Ar-Ríyod
78	Singapur	0,7	5,8	Respublika	Singapur
79	Suriá	185,2	18,3	Respublika	Damask
80	Tailand	514	66,2	Monarhiá	Bangkok
81	Täjigistan	142	9,1	Respublika	Dušenbe
82	Türkié	780,6	81,3	Respublika	Ankara
83	Türkmenistan	491,2	5,9	Respublika	Aşgabat
84	Umman	309,5	4,7	Monarhiá	Maskat
85	Wýetnam	329,5	94,7	Respublika	Hanoý
86	Hytaý	9599	1394	Respublika	Pekin

87	Ýemen	528	28,9	Respublika	Sana
88	Ýaponiáya	377,9	126,5	Monarhiýa	Tokio
89	Özbegistan	448,9	32,9	Respublika	Daškent
90	Gündogar Timor	14,8	1,2	Respublika	Dili
91	Şri-Lanka	65,6	21,7	Respublika	Kolombo
Afrika					
92	Angola	1246,7	30,4	Respublika	Luanda
93	Benin	112,6	11,5	Respublika	Porto-Nowo
94	Botswana	581,7	2,2	Respublika	Gaborone
95	Burkina-Faso	274,2	20,3	Respublika	Uagadugu
96	Burundi	27,8	11,8	Respublika	Bujumbura
97	Efiopiáya	1127,1	107,5	Respublika	Addis-Abeba
98	Ekwatorial Gwineýa	28	1,3	Respublika	Malabo
99	Eritreýa	121,3	6	Respublika	Asmera
100	Gabon	267,6	2,1	Respublika	Librewil
101	Gambiýa	11,3	2,2	Respublika	Banjul
102	Gana	238,5	29,5	Respublika	Akkra
103	Gwineýa	245,8	11,9	Respublika	Konakri
104	Gwineýa-Bisau	36,1	1,9	Respublika	Bisau
105	Alžir	2381,7	42,7	Respublika	Alžir
106	Günorta Afrika Respublikasy	1219,9	57,7	Respublika	Pretoriýa
107	Günorta Sudan	619,7	13	Respublika	Jubba
108	Jibuti	23,2	1	Respublika	Jibuti
109	Kabo-Werde	4	0,6	Respublika	Praýa
110	Kamerun	475,4	25,6	Respublika	Ýaunde
111	Keniýa	582,6	51	Respublika	Náýrobi
112	Komor adalary	2,2	0,8	Respublika	Moroni
113	Kongo	342	5,4	Respublika	Brazzawil
114	Kongo Demokratik Respublikasy	2345,4	84,3	Respublika	Kinşasa
115	Kot-d'Iwuar	322,4	24,9	Respublika	Ýamasukro

116	Lesoto	30,3	2,3	Monarhiýa	Maseru
117	Liberiá	111,3	4,9	Respublika	Monrowiýa
118	Liwiýa	1759,5	6,5	Respublika	Tripoli
119	Madagaskar	587	26,3	Respublika	Antananariwu
120	Malawi	118,4	19,1	Respublika	Lilongwe
121	Mali	1240	19,4	Respublika	Bamako
122	Merkezi Afrika Respublikasy	622,9	4,7	Respublika	Bangi
123	Marokko	446,5	35,2	Monarhiýa	Rabot
124	Mawrikiý	2	1,3	Respublika	Port-Lui
125	Mawritaniýa	1030,7	4,5	Respublika	Nuakşot
126	Müsür	1001,4	97	Respublika	Kair
127	Mozambik	801,6	30,5	Respublika	Maputu
128	Namibiýa	825,4	2,5	Respublika	Windhuk
129	Niger	1267	22,2	Respublika	Niameý
130	Nigeriya	923,7	195,9	Respublika	Abuja
131	Ruanda	26,3	12,6	Respublika	Kigali
132	San-Tome we Prinsipi	1	0,2	Respublika	San-Tome
133	Senegal	196,2	16,3	Respublika	Dakar
134	Seýsel adalary	0,45	0,1	Respublika	Wiktoriýa
135	Somali	637,6	15,2	Respublika	Mogadišo
136	Sudan	1886	41,7	Respublika	Hartum
137	Swazilend (Eswatini)	17,3	1,4	Monarhiýa	Mbabane
138	Sýerra-Leone	71,7	7,7	Respublika	Fritaun
139	Tanzaniýa	948	59,1	Respublika	Dodoma
140	Togo	56,7	8	Respublika	Lome
141	Tunis	163,6	11,6	Respublika	Tunis
142	Uganda	236	44,1	Respublika	Kampala
143	Zambiýa	752,6	17,7	Respublika	Lusaka
144	Zimbabwe	390,5	16,6	Respublika	Harare
145	Çad	1284	15,4	Respublika	Njamena

Amerika					
146	Amerikanyň Birleşen Ştatlary	9519,4	328	Respublika	Waşington
147	Antigua we Barbuda	0,44	0,1	Monarhiýa	Sent-Jons
148	Argentina	2780,4	44,5	Respublika	Buenos-Aýres
149	Bagam adalary	13,9	0,4	Monarhiýa	Nassau
150	Barbados	0,43	0,3	Monarhiýa	Brijtaun
151	Beliz	22,9	0,4	Monarhiýa	Belmopan
152	Boliwiýa	1098,5	11,3	Respublika	La-Pas
153	Braziliýa	8515,7	209,4	Respublika	Brazilia
154	Dominika	0,75	0,07	Respublika	Rozo
155	Dominikan Respublikasy	48,7	10,8	Respublika	Santo-Domüňo
156	Ekwador	283,5	17	Respublika	Kito
157	Gaiti	27,7	10,8	Respublika	Port-o-Prens
158	Gáyana	214,9	0,8	Respublika	Jorjtaun
159	Gonduras	112,1	9	Respublika	Tegusigalpa
160	Grenada	0,34	0,1	Monarhiýa	Sent-Jorjes
161	Gwatemala	108,9	17,2	Respublika	Gwatemala
162	Kanada	9976	37,2	Monarhiýa	Ottawa
163	Kolumbiýa	1138,9	49,8	Respublika	Bogota
164	Kosta-Rika	51,1	5	Respublika	San-Hose
165	Kuba	110,8	11,1	Respublika	Gawana
166	Meksika	1972,5	130,8	Respublika	Mehiko
167	Nikaragua	129,5	6,3	Respublika	Managua
168	Panama	78,2	4,2	Respublika	Panama
169	Paragwaý	406,7	6,9	Respublika	Asunson
170	Peru	1285,2	32,2	Respublika	Lima
171	Salwador	21	6,5	Respublika	San-Salwador
172	Sent-Kits we Newis	0,26	0,05	Monarhiýa	Baster
173	Sent-Lýusiýa	0,62	0,2	Monarhiýa	Kastri
174	Sent-Winsent we Grenadina	0,39	0,1	Monarhiýa	Kingstaun

175	Surinam	163,8	0,6	Respublika	Paramaribo
176	Trinidad we Tobago	5,1	1,4	Respublika	Port-of-Speýn
177	Urugwaý	176,2	3,5	Respublika	Montewideo
178	Wenesuela	921	31,8	Respublika	Karakas
179	Ýamayýka	11	2,9	Monarhiýa	Kingston
180	Çili	756,9	18,6	Respublika	Santýago

Awstraliýa we Okeaniýa

181	Awstraliýa	7692,0	24,5	Monarhiýa	Kanberra
182	Fiji	18,3	0,9	Respublika	Suwa
183	Kiribati	0,71	0,1	Respublika	Bairiki
184	Marşall adalary	0,18	0,06	Respublika	Madjuro
185	Mikroneziýa Federativ Ştatlary	0,7	0,1	Respublika	Palikir
186	Nauru	0,02	0,01	Respublika	Ýaren
187	Palau	0,45	0,02	Respublika	Ngerulmud
188	Papua-Täze Gwineýa	461,7	8,5	Monarhiýa	Port-Morsbi
189	Samoa	2,8	0,2	Respublika	Apia
190	Solomon adalary	29,8	0,7	Monarhiýa	Honiara
191	Tonga	0,74	0,1	Monarhiýa	Nukualofa
192	Tuwalu	0,02	0,01	Monarhiýa	Funafuti
193	Wanuatu	12,2	0,3	Respublika	Port-Wila
194	Täze Zelandiýa	268,6	4,9	Monarhiýa	Wellington

Düşündiriş: Dünýä ýurtlary ilatynyň sany 1.07.2018-nji ýyl ýagdaýyna görä BMG maglumatlary boýunça berlen. Jedwele diňe 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar halatynda görä garaşsyzlygy BMG tarapyndan resmi taýdan ykrar edilen döwletler baradaky maglumatlar girizilen.

Çeşme: Population Reference Bureau. 2018 World Population Data Sheet.

M A Z M U N Y

GİRİŞ	3
I Bölüm. DÜNYĀNIŇ UMUMY HÄSİYETNAMASY	4
1-NJI BAP. DÜNYĀNIŇ SYÝASY KARTASY.....	4
1-§. Dünýäniň syýasy kartasy	4
2-§. Dünýä ýurtlarynyň sosial-ykdysady ösenligi boýunça klassifikasiýasy	7
3-§. Ýurtlaryň dolandyryş şekli we döwlet gurluşy	9
2-NJI BAP. DÜNYĀNIŇ TEBIGY RESURSLARY	12
4-§. Dünýäniň tebigy resurslary	12
5-§. Mineral resurslaryň geografiýasy	14
6-§. Tükenmeyän we dikeldilýän tebigy resurslaryň geografiýasy	17
7-§. Häzirki zaman ekologik meseleler.....	20
3-NJI BAP. DÜNYĀNIŇ İLATY	24
8-§. Dünýä ilatynyň sany, ösüşi we ýerleşishi	24
9-§. Dünýä ilatynyň jynsy, ýaş düzümi	28
10-§. Dünýä ilatynyň etnik we dini düzümi.....	32
11-§. Dünýä ýurtlarynyň urbanizasiýasy	35
12-§. Amaly sapak	39
4-NJI BAP. DÜNYÄ HOJALYGY	40
13-§. Dünýä hojalygy we halkara zähmet bönüneşigi	40
14-§. Dünýä ykdysadyýeti merkezleri we halkara integrasiýa prosesleri	42
15-§. Ylmy-tehniki örwrülişik we önemciliğin ösüşine innowasion tehnologiýalaryň täsiri.....	44
16-§. Dünýä energetikasy geografiýasy.....	46
17-§. Dünýä metallurgiýa we himiýa senagatynyň geografiýasy	50
18-§. Dünýä maşyngurluşyk we ýeňil senagatynyň geografiýasy	53
19-§. Dünýä ekerançylygy geografiýasy.....	55
20-§. Dünýä maldarçylygy we balykçylygy geografiýasy	59
21-§. Dünýä transporty geografiýasy	61
22-§. Halkara ykdysady aragatnaşyklar geografiýasy	64
II Bölüm. DÜNYĀNIŇ REGIONAL HÄSİYETNAMASY	67
5-NJI BAP. YEWRÖPA YÜRTLARY	67
23-§. Ýewropanyň geografik ýerleşishi, araçäkleri we syýasy kartasy.....	67
24-§. Ýewropanyň tebigy şerti we resurslary, ilaty.....	69
25-§. Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýeti.....	72
26-§. Germaniya Federatiw Respublikasy	74
27-§. Beýik Britaniya we Demirgazyk Irlandiya Birleşen Korollygy	77
28-§. Fransiya Respublikasy	80

29-§. Italiýa Respublikasy	83
30-§. Russiýa Federasiýasy.....	86
31-§. Russiýa Federasiýasynyň hojalygy.....	89
6-NJY BAP. AZIÝA ÝURTLARY	92
32-§. Aziýa kontinentiniň geografik ýerleşishi, araçäkleri we syýasy kartasy	92
33-§. Aziýa ýurtlarynyň tebigy resurslary we ilaty	94
34-§. Aziýa ýurtlarynyň ykdysady ösenligi.....	96
35-§. Gazagystan Respublikasy	99
36-§. Gyryzstan Respublikasy	101
37-§. Türkmenistan Respublikasy	104
38-§. Täjigistan Respublikasy	106
39-§. Amaly sapak (Merkezi Aziýa döwletlerine deňeşdirmeye geografik häsiýetnama)	109
40-§. Türkiye Respublikasy	110
41-§. Eýran, Owganystan, Pakistan Yslam Respublikalary	113
42-§. Hytaý Halk Respublikasy.....	118
43-§. Hytaý ykdysadyýeti we ykdysady raýonlary	120
44-§. Koreýa Respublikasy	123
45-§. Ýaponiya.....	126
46-§. Hindistan Respublikasy	129
47-§. Pars aýlagynyň arap döwletleri.....	132
48-§. Indoneziýa, Malaýziýa, Singapur döwletleri.....	135
7-NJI BAP. AFRIKA, AWSTRALIÝA WE OKEANIÝA, AMERIKA ÝURTLARY	140
49-§. Afrikanyň geografik ýerleşishi we syýasy kartasy	140
50-§. Afrika ýurtlarynyň ilaty we hojalygy	143
51-§. Günorta Afrika Respublikasy	146
52-§. Nigeriya Federativ Respublikasy.....	148
53-§. Müsür Arap Respublikasy	150
54-§. Awstraliya Soýuzy	152
55-§. Amerikanyň syýasy kartasy	155
56-§. Amerikanyň Birleşen Ştatlary	156
57-§. Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň hojalygy we ykdysady raýonlary	159
58-§. Kanada	161
59-§. Braziliya.....	163
60-§. Jemleyiji gaýtalamak	165
GOŞMAÇA.....	166

O‘quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

(Turkman tilida)

*Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinf o‘quvchilari uchun darslik*

Terjime eden Jumanazar Metýakubow

Redaktor Kamiljan Hallyýew

Syratçy-dizaýnerlar: Hasan Kutlukow, Umid Sulaýmanow

Tehredaktorlar: Lina Hijowa, Tatyana Xaritonowa

Kiçi redaktor Matluba Salimowa

Korrektor Kamiljan Hallyýew

Kompýuterde sahapaýyj Saodat Aziztaýewa

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.2009.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 14-nji iýunynda rugsat edildi. Ofset kagyzy.

Möçberi 70×90^{1/16}. «Times» garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.

Şertli çap listi 12,87. Neşir listi 14,86. 1030 nusgada çap edildi.

Buýurma № 19-224.

Özbegistan Respublikasynyň Prezidenti Administrasiýasynyň ýanyndaky

Habar we köpcülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň

«O‘zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.

100011, Daškent, Nowaý köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyllyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýýrtymadyk, goparylmaýdyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzkalar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çzyylan, gyralary gördilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylana sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çzyylan ýýrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýýrtylan, sahypalary ýetişmeyär, çzyzlyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O'quv nashri

ABDUHAKIM QAYUMOV,
[IRANQUL SAFAROV],
MUHABBAT TILLABOYEVA,
VIKTOR FEDORKO

GEOGRAFIYA
Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi

(Turkman tilida)

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinf o'quvchilari uchun darslik*

Terjime eden Jumanazar Metýakubow

Redaktor Kamiljan Hallyýew

Syratçy-dizaýnerlar: Hasan Kutlukow, Umid Sulaýmanow

Tehredaktorlar: Lina Hijowa, Tatyana Xaritonowa

Kiçi redaktor Matluba Salimowa

Korrektor Kamiljan Hallyýew

Kompýuterde sahapaýyjy Saodat Aziztaýewa

Neşirýat lisenziýasy AI № 158, 14.08.2009.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 17-nji iýunynda rugsat edildi. Ofset kagyzy.

Möçberi 70×90^{1/16}. «Times» garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.

Şertli çap listi 12,87. Neşir listi 14,86. 154 nusgada çap edildi.

Buýurma № 19-225.

Özbekistan Respublikasynyň Prezidenti Administrasiýasynyň ýanyndaky
Habar we köpcülikleýin kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
100011, Daškent, Nowaý köçesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz